

84(5қаз)  
ҚҰ1

Албаз Қаражігітов

# Жанайқай

Әңгімелер мен повестер

**Апбаз Қаражігітов**

# **Жанайқай**

**Астана - 2006**

ББК 84 (5Қаз)

Қ 41

**Қ 41** Қаражігітов А. **Жанайқай**. Әңгімелер мен повестер  
- Астана: Сарыарқа, 2005. - 304 бет.

ISBN 9965-536-39-2

*Жазушының бұл кітабына соңғы жылдары жазылған шығармалары енген. «Жанайқай» кітаптың мазмұнды бөлігі бола отырып, халқымыздың басынан өткен игубет-аштық, саяси-қуғын сүргін сұратылын көркем сөз қуатымен көзге елестетеді.*

*Шығарма тілі көркем, жеңіл оқылады.*

К  $\frac{4702250200}{00(05)-06}$

ББК 84 (5Қаз)

ISBN 9965-536-39-2

© Қаражігітов А., 2006

© “Сарыарқа” БҰ, 2006

## ӘҢГІМЕЛЕР





## ШОҚАННЫҢ ӨҢІ МЕН ТҮСІ

Лапылдаған жалын, от, булыған, бықсыған түтін, ұйытқыған шаң қаланы бауырына басып, тұншықтырып алған. Оның үстіне өректіген қара жел өкпе тесіп, бөрідей ұлып тұр. Дүниені жайлаған көңірсіген ащы иіс өкпені қауып, тынысы тарылған Шоқан сүртігінің омырау түймесін бырт-бырт үзіп, алқына дем алды. Тершіген маңдайын алақанымен кинала сүртті. Әлем мұнартып, кең байтақ демігіп бүйірін соға ма, буалдыр кіреуке құшағына сіңіп барады. Бір кезде шикі балшықтан жұмбаздап соғылған дуалдың құлағап қалдығына кеп арқасын сүйеп, тізе бүкті. Басы айналды ма, көзі қарауытты ма, тәлтіректеп кеп, есігі ашық қалған үйге енгенін біледі. «Ей, кім бар мұнда?» - деп дауыстаған бұған жауап қатқан тірі жан табылмады. Іші астан-кестең шашылған иесіз үйдің төріне келіп құлап түсті. Әлі азайды ма, өкпесі қысылды ма, әйтеуір беймәлім бір сұлдерін тоздырған бірдене бойын көтертер емес. Жанары жаудырап аласа үйдің төбесіне қарап қалған қалпы көзінің қалай ілініп кеткенін де білген жоқ. Бірден қалжырап, күйзелін кеп құлаған ол тылсым тереңіне маужыраған қалпы тіршілік базарынан онаша әлем құшағына еніп кете барды.

Шоқан қазір қайда жатыр, не көріп жатыр, онысы рахат па, азап па, әйтеуір бұрын-соңды сезінбеген, білмейтін жұмбақ, таңғажайып дүние төрінен бір-ақ шықты.

Міне ғажап! Көз алдына бүкіл тіршілікті шуағына бөлеген нұр тасып жүре берді. Өне! Күннен төгілді ме бұл аппақ нұр? Қайдан құйылып тұр? Сүт түстес ақшыл сәуле жан-жаққа мөлдірей жайылып құйылады. Алған демі өзіне сағымдай бұлдырайды. Көктен бе, жерден бе - қайдан шықты. Қас қақпай, телміріп, тінге қарап қалды. Рахат болып аялап, бал-

быратып босатар емес өзі. Жүрегі ғана емес, сүйегіне, көкейіне жетіп балқытып кетті...

- О, Раббым! Жалғыз Құдай! - аппақ сақалы омырауын жапқан, етегі тізесіне түскен мол ақ көйлегі күнге шағылысқан алып денелі кісі өзімен-өзі болып сөйлеп отыр. - Он сегіз мың ғаламды жаратушы Алла, бір өзің ғана дүние, тіршілік Иесі! Күнәһар пендеге рақым ете көр, - деген ол: «Астағфир Алла, Астафралла! Өзінен-өзі шайқалақтап мына дүние не болып барады. Адамдар өзара жауығып бара ма?» - деп орнынан тура беріп, қолына қалам алып: «Лә илаһа илла Алла! - деді де, алдындағы қалың дәптерге сүйкектеп жазып кетті.

Шокан өзіне-өзі енді келді, енді пайымдады. Төбесі аспанмен таласқан зәулім биік үйдің төрінде жападан жалғыз отыр. Ақ киімді алып кісі мұның көзінше нұр шуағын жамылып, бірде жеті қабат жер астына сіңгендей болып, сәлден соң қайта шығып, мұнын қасына келеді. Қаламы қолынан түспей жазған әр сөзі әлемге жетердей өктем сарын, асқақ жан баураған үн боп жетеді бұған да.

- Иә. Пәруардігер, құдіреті күшті Алла! Бір өзіңе тағзым! - деп, гауһардай жанған қос жанарын жан-жағына мөлдірете: - О, Жаратушы раббым, Құрандағы өзіңнің уағызыңа, өз дәрғәйіне иілдім. Мұхаммед саллалаху ғалейхиуәссалам өзіңнің мәңгілік қасиетіңе жеткізуші ең асыл парасат иесі, - оның осы сәттегі дауысы бірте-бірте қашықтап ұзай түсіп, бұған назарын қайта бұрған ол: - Ей, - деп сәл кідіре түсіп, - көтеріл биікке, көр! Қара! - деді де. ауа боп тұнған ақ нұрға сіңіп ғайып болды.

Шокан есінен жаңылды ма, не болып барады өзі?! Сұбхан-ау, мұны көзге көрінбейтін біреу жетелеп келе ме, қайда бара жатыр? Ақиқаты - жүріп келеді. Міне, қарсы алдынан айқара есік ашылды. Ендігі аңғарғаны - жұпар иісі жанын рахатқа бөлеген баянды гүл бағы, бұлбұлы сайрап, жаны бұрын-соңды сезінбеген, көріп - білмеген әлем жазира болып қарсы алды. Шетшегі көрінбейтін көк аспан, ай мен күн, жұлдыздар жарқырап сәуле

төгіп тұр. Аяқ асты оюлы кілем бе, гүл түсті нетүрлі сырмақ, текемет төселген кең зал. Кілең ақ сәлде, ақ шалма, ақ жібек киімді құбылаға қарап мінәжат жайнамазына жығылып - тұрып жатқан қисапсыз көпшілік. Солардың алдында жаңа ғана өзі көрген, алып денелі ақ сақалы омырауын жапқан кісі оқшау дара тұр.

- Аллаһу акбар! Аллаһу акбар! Аллаһу акбар! Ашһаду әл лә илаһа илла Алла!

Ашық коңыр үнге биіктігіне көз жетпес биік ғимарат іші бірге қосылып, жаңғырығып, бүкіл ғаламды баурап алған. Бұл өзі қазір көкке ұшқан құстай қалықтап қалған ба, мына топқа қосылайын десе тұрған орнынан қозғала алар емес, сөйлейін, тіл қатайын десе тілі күрмеліп қалған ба, жағы қарысып ауызы ашылмайды. Екі ұрық әрі-сәрі шақта ту сыртынан шыққан ай-қайға жалт бұрылды.

- Аспанда Құдай, жерде бір ғана билеуші болуға тиіс! - астында болат тұяқ боз тұлпар, басында алтынмен апталған күнге шағылысқан дулыға қара сұр адам шаншыла қарап дауыстап тұр.

- Уа, ұлы падишах, дегеніңіз болады. Ол солай! Солай! - деген жауап дүниені дүр сілкіндірді.

- Алла әмірі бұл! - найзасын ат үстінен жерге қадап, - Фәни дүниедегі екінші Мекке - Құл қожа Ахмет жатқан топырақта осы Яссыда орнасын. Убайдулла Садыр Маулан Шираби, қайдасын?

- Естіп тұрмын, әлемнің билеушісі - ұлы падишах! Яссауи күмбезі әлемнің көзін қарықтыратын болады!

- Һәмма жаһанның көзіне шалынатын ұлы заңғар тәбәрік мешіт ғимарат болуы шарт. Уа, құдіреті күшті Алла, әміріңе тағзым!

Боз тұлпар күркірей кісінеп, аспанға атылған ол шаба жөнелді. Жапырыла құлап, жолына бас ұрған халайық қалды жолында.

- Бұл ғаламды билеуші ұлы әмір - Ақсақ Темір ғой, - деп дауыстады бұған сыртынан біреу.

Ақсақ Темірдің әлгі зор дауысы Шоқанның да құлағына құдіретті үн болып жетті. Таң-тамаша қалып тұр. Көз алдында қиялға симайтын сан құбылған көрініс...

Дүние кенет айқай-шуға толып, мың-мың, қанша екенін санап болмас қалың қол кең даланы басына көтеріп бетпе-бет айқасқа шығып жүре бергені. Жарқ-жүрк қылыш, егеулі найза, ысылдаған садақ жебесі. сарт-сұрт соғылған сойыл, шокпар, ыңырысқан, ойбайлаған жаралы адам, үркіп, тулап ер-тұрманды иесіз бетімен арқырай кісінеп жазыққа шапқан аттар. Байтақ даланы міне тағы да зор дауысымен сілкілеген үн жетті құлағына. Алыстан талып жетті. Өзі қайда? Өзі?.. Кімнің дауысы бұл? Ақтық айқас! Өлмей беріспе! Туған топырағыңның құрбаны бол! Жан пидә! Елдігің үшін ол!.. Дүние ың-жың... Аспанды қара бұлт жауып алған... Жо-жоқ! Бұлт емес, көкте жарқыраған күннің бетін қап-қара болып түн түнек тұтасып көтеріле басып келеді. Өне, күннің жартысын қара туырлық болып тұтылып жапты. Бүкіл дүние қарауытып, бұл тұрған атырап мұздап суып, бойын аяз қарып жүре берді. Аяз! Сұмды-к! Әлгінде ғана әлемді жаудыраған жанарына сидырып, жасыл жапырақты гүл бағын, не мөлдір сулы, бұлақ, көл, өзен, дария, мұхитты жылытып ағызып, тасытып тұрған дүниенің от көзі қылиланып қабағы қатып барады. «О, құдіреті күшті Құдай, мына сұмдықты кім көрген?! Шоқанның тілі байланып, қол-аяғы мұздап, осы сәтте не көріп, не байқап тұрғанын сезбей, анырып қалды. Жарты аспанды жауып, қап-қара түн-түнек болып ұйып батқан қою қараңғылық астынан ысқырығы жер жарып айдаһар ма, түр-түсі беймәлім сұрапыл жүзіп шықты. Жолындағының бәрін тау, тас, қала, тірі, олі демей жалмап жұтып, жемсауына өткізіп қылғып келеді. Жалғыз көзі шатынап, ауызы ма, өңеші ме - алып от қазан боп қайнаған терең үнгі. Кезіккенді ұлпа отанымен жұтып келе жатқан пәлекет тажал бұған қарай шұбатыла қозғалды. Ысқырығынан дауыл тұрып, астан-кестен шаң, құйын көтеріліп, бұл соның ішінде қаңбақтай ұша жөнелді. Қара дауыл сұрапылда құлағына жаңғырыққан дауыс:

- Ә, балам, мен мына тажалды түмсыққа ұрып кері қайта-

рып ем, ал сен мұны отыңның басына ертін... - дей ме; бауырларың Кенесары, Наурызбайлар арманын ұқпадың ба - дей ме, - койнында жанар таудай тулаған, күңіренген дауыс тұншығып барып, тұңғиыққа жұтылып кетті.

Бұл сөз кімге арналып, кімге бағышталды? Осы кезде өзіне-өзі келе алмай аң-таң болған Шоқанға қарсы тыр-тырлап атылған зеңбірек оғы аяғының астын оскылап, кара жерді тілің, бүкіл аймақты, ел-жұрт мекенін тулақтағы жүндей түтіп жүре берді. Оқ топаны, оқ дауылы кезіккеннің бәрін жайпап, күйдіріп-жандырып барады. Әне, әлгінде ғана өзі ішінде болған көк аспан түстес күмбезі көз талдырған заңғар алып ғимарат мешіт лапылдап жанып от құшағына енді. Әлем шулап, күңіреніп, тірі жан иесі естіп құлағы шалмаған ұлы сүрең айқай, жылау, өксу ме, қорқыныш үнге толып барады. Зәулім ғимарат қабырғасы какырап жарылды ма, лақылдап қан боп сөгіліп кетті. «Апыр-ау, осы мен не көріп тұрмын?» - деп ойлаған Шоқан, тынысы тарылып, айғайлағысы келсе де, үні шықпай, булығып, қалтырап жүгіре түсіп тоқтады. Қан! Қап-кара май болып тогілің, құйылып ағып жанады! Әр тасы нұр тулатқан қыш қабырға қан боп қып-қызыл шок түске енген...

- Уа, Раббым! Бұл қандай кереметін еді? - Шоқан құлағының тұсынан естілді бұл дауыс. Жалт қарады. Ақ сәлдесі нұрға малынған, жалаң аяғымен жанған отты балшықтай басқан аппақ бейне айқайлап жетті.

- Құл қожа Ахмет, тұр! Шық бері! Мұхаммед саллааллаһу ғалайһуэссаламға салауат. Шық бері! Алла әмірімен салынған ғимаратың қансырап от құшты. Сондір отты! Жаз жараңды! Қорға Мұхамметтің үмбетін!

- О, Алла, өз дәрегейіңнен артық жаратқан әулие Арыстан баба, құлдық әміріне! Құлдық! Ойсылқара әулие, қайдасың?! Шақыр аруаналарыңды! Су керек! Сүт керек!

Мына дауыс жанына жібектей жылы ағыстай тиген Шоқанның жап-жақын қасынан естілді. Қас-қағым сәт өтті ме,

өтпеді ме, ғимарат манайы үкідей жүні үлбіреген ақ түйе, желіні сыздаған аруаналарға толып жүре берді. Қолдарында бір-бір көнек пе, қауақ па, ақ киімді қауым аруаналар бауырына еніп пор-пор емшектерден сауылған сүт ақ сел болып ағып жөнелді.

- Жу! Шэй! Пәледен тазарт кие топырақты! Оның дәру емі осы сүт!

Мың-мын сәлделілер құмырсақдай ағылып, кең байтақ дала күн астына дейін созылып әлемге симай кетті. Күн нұры да теңіздей толқып, бүкіл шығыс жарқырап-жайнап, нұр құшағына енді. Шокан солардың арасында бәрін өз көзімен көріп, рахатқа батып тұр. Кенет:

- Уәлиханов мырза, Сіз қайда жоғалып кеттіңіз? - деген өктем дауыс оны жалт қаратты.

Генерал Черняев бұған ақыра кадалып тұр.

- Генерал мырза, не көріп тұрсыз? Әне, сіз атқан оқтың орнын халық бүгін сүтпен жуып жатыр! Сүтпен!

- Мен жабайыларды ақылға келтірдім. Патша ағзамның әмірін орындадым!

- Жоқ, сіз басқаны емес, ұлы қасиетті халықтың арын атқыладыңыз.

- Токтат сөзді, поручик! - Шокан жағына шапалақ сарт ете түскендей шошып орнынан атып тұрды. Аң-ғаң. Не көрді жаңа? Апыр-ау, мына көргені түс қой, түсі ғой. Иесіз үйден сыртқа атып шықты. Өзіне-өзі енді келді. Будак-будак түгін - жалын астында жаралы Түркістан сұлық жатыр. Азып-тозған, босқан халық.

Қала ортасындағы Черняев штабына ол тұтқиылдан атылар жолбарыстай ашулы жетті.

- Поручик мырза, Сіз қайда жоғалып кеттіңіз?

Генерал ызғарлы дауысын көтерді.

- Мен бе? Мен Сіздің оғыңыздан қырылған халқымды жерлеп келдім!

- А, солай ма? Жауды салтанатпен жуып - арулап келдім деңіз.

Генералдың үнінде кекесін бар, қатулы.

- Дәл солай. Олар мен үшін жау емес, қандасым, туған халқым!  
- Сонда Сіз Россияға, патша ағзамға кім боласыз? - деп генерал айқай салды.

- Мен әділет пен адалдықтап туған халықтың перзентімін!  
Қиянатқа, қорлыққа, зорлыққа...

- Токтағ сөзді!- генерал ащы дауысымен айқай салды. Шоқанның ойын аяқтатпай бөліп жіберді. Осы сәтте бар ашуы бойына жиналған Шоқан генералдың есігін тартып тастап, сыртқа ашулы атып шықты. Бәрін тәрк етіп тастап кетті. Сол бетімен басқаға бұрылмастан кеп атына мінген. Алдыартына қараған жоқ. Күннің шығысын бетке алып, желе жортып шаба жөнелді. Ойы астан-кестен. Бәрі, бүкіл өмірі көз алдына келді. Көрген түсі өніндегідей кітап бетіне жазылған өмір шындығы, нешеме жылдан өзін тебірендірген ақиқат сыры, қиял құшағында толқып, бойы бір ысып, бір суып келеді. Енді ғана байқады - күн төбеге жетіп, биіктеп қапты. Мындардан таңдап мінген ақ сауыр ат ауыздығымен алысып жер танабын тартып келеді. Қаратау сілемдеріне ілігіпті. Ат басын тежеп артына бұрыла қарады. Қожа Ахмет ғимараты әлі қасында. Бұл атқа отырғалы қашан! Ұзап кеткен сияқты еді ғой. Сонда да көгілдір пақышпен безеніп, күйген қызыл кірпішпен өрілген қан мен термен суарылып, ұлы күдіреттен дұға дарыған ғимарат әлемнің таңғажайып мұнарасы мен мұңдалап дәл қасында тұр. «Иә, һәмма дүниеге қасиетімен жар салған ұлтымның ары мен мақтаны сен мәңгі ғасырлар жасай бересің! Сенің денене түскен дақты өзіңе тәуеп еткен талай ұрпағың жуып, тазартып өзіңе тағзым етеді. Сен мұсылман қауымына бір Алла күдіретімен жаратылған күн сәулетті алып айдарсың. Сен мәңгілік екінші қағбасың» - деген ол алыста отырса да, солай қарап басын иіп, тағзым етіп, дұға оқыды. «Қош, әзірет сұлтан!» - деп атына қайта мінді.

Бұл - Шоқанның көрген соңғы түсі мен өңі еді. Ұлылықты ұлылар ғана таныса керек.

## ҚАНЫШ

Сонғы тәулікте борандатып тұрған күн жолаушылардың ел қарасынан ұзауын күткендей құтырына жөнелді. Дала тұз қуырғандай: әбден күшейіп алған дауылды суық жел дарияда сен айдаған күшпен сарнай соғады. Төңірек ың-жың шулап кеткен. Сонғы екі ай бойы толассыз төгіндеген мол қар өңірді үзіктей жапқан. Енді сол уыздай ұйыған ақ көбік үлпек астаңкестең. Құйын қоныс таппайтын жазықта мың жылан ысқырып, құйрығымен жер сабалағандай. Аспаннан төгілген қар жерден орын таппағандай қайта көтеріледі.

- Ауа райының сыңайы жаман. Және өліара - текенің бұрқағы басталар күн де кеп қалды. Аз күн шыдасаңшы, - деген үлкендердің сөзіне Қаныш өзіне тән салмақты мінезіне бағып: «Ауа райы? Сонда қауіптеріңіз не? - деп күліп, аялы қара көзімен жан-жағын шола қарап, - шамасы боран мен суықтан қатер күтесіздер-ау, ол ештеңе етпес. Қазіргі жағдайымыз одан да қысталаң боп тұрған жоқ па. Бүкіл бұрғылау жұмысын тоқтатып, - ол едәуір ойланғандай өзін қаумалаған көпке көз жүгіртіп, - Тіпті бір күн емес, бір сағат та кідіруге болмайды», - деп асығыс қозғалып, биік жағалы қара тұлыпты иығына жамыла шанаға жайғасқан.

- Айтқанға көнбедің-ау, жолың болсын әйтеуір!

- Оң сапар, шырағым!

Сөйтіп шығарып салған көптің тілеуор үні құлағында. Қазір өз ойымен өзі болып келеді. Ой-өрісі, қиялында - болашақ.

Төңірек долдана ысқырып кетті. Қуатты жел жүкті шананы аударып жіберердей өршелене соғады кеп. Сарыатан анда-санда бір бық етіп малмандай басып шананы ышқына тартады. Бір сарынды баяу жүріс. Одан танатын да емес, қатты өндіріп



те кетпейді. Өзінің жалпақ тізесінен келетін күпсек қарды омбылап, адымдай аттайды. Көлік айдаушы Сәрсенбек көз байлаған бораннан шошына ма, маңайына үрке көз жүгіртеді. Ештеңе көріп болар емес. Үстіндегі тонының жағасын көтеріп, қымтана түсіп, анда-санда сарыатанға: «Айт, шу, жануар!» - деп айбар шегіп, дыбыс береді. Онысы - «бар сенерім өзін» дегені тәрізді. Оған «Баһ!» деп бір ғана дағдылы барқырауымен дыбыстаған жануар адымын кере түседі.

Қараптан-қарап отырып Сәрсенбекті үрей биледі.. «Адасып кетсек ше? Сарыатан жолдан шыкса ғой... Мына түпсіз теңіздей құба жонда...» Үрейленсе - үрейленгендей, жол дейтін жол да жоқ еді расында. Сонау жылдары ағылшындардың кіре тартқан қазір қар астындағы ақ сұрлеу ғана. Сарыатан көз бермес ақ түтекте мүлт баспай болар-болмас ақ сораптан аумай келеді. Осы бір көзі қарақты тілсіз жануарды Сәрсенбек жарышқаушысындай жақсы көріп кетті. «Қазіргі сенерім сенсің! - дейді оған домалай түсіп. Жол тамаққа деп алып шыққан бөлке нанның бір омырып, - шалдықпашы, жануарым! - деп асатып жіберді. Бәйгеде шауып келе жатқан аттай қар, қырау басқан атанның шудалы кірпігін алақанымен силап тастады. Сарыатанның қанталаған көзі шайдай ашылып, жүрісі өне түскен.

Осы жолда қыс күндерінде арасы атшаптырым дейтіндей бірнеше бекет бар. Сәрсенбектің тіршілікке тамызық қуат, көңілге медеу тұтары сол. Бірақ, ол қол созым жер емес. Әйтеуір біріне амап жетсе бопты да! Жалығып, ессіз бораннан жаны запы болған жас жігіт құлағын тосып тың тындайды. Долоның қабакқа соқтыққан жат үні, үрейлі әуені естіледі. Ол бірде шәуілдеген түлкінің бе, шұрқыраған тай-құлынның ба, ұлыған қасқырдың ба, тіпті боздаған ботаның ба, әйтеуір миласып араласып кеткен ың-жың бірдеңе боп шуылдайды құлағына. Бірде Сәрсенбекке мына боран тіссіз кәрі айдаһар боп, өзінен басқаның бәрін қылғып, малжаңдап шайнап жұта алмай келе жатқан тәрізденіп те кетеді...

Осынау азан-қазан, есер боранда сахарада ойға шомған Қаныш қас қаққан жоқ. Көкірегі ояу, санасы қалгитып емес. Бәрін ойша есептеп, шотқа салып, бүгінге дейінгі бұрғыланған әрбір скважинаның бергенін қорытып, электронды есептеуіш машинасы сияқты дәлдікпен мойын бұрғызбас нақтылыққа жүгінген. Оны қазір кәміл сенім билеп алған. Көзімен көріп, қолымен ұстаған шындығы да сол: «Айда отырып, жердегіге күмәнданады. Қойдың арық-семізің қойшы білмей ме? Ал, олар...» Жас инженердің көзі шоқтаңып, иығы қозғалады.

Үздіксіз сокқан жел ықтырған үрдесін қар жыңғыл, қараған өскен сайды молынан басып, асу бермес ақсеңгір бел тұрғызыпты. Жолды байқақтаған Сәрсенбекті қағты жел ұшырып, ықтырып барады. Жан дәрмен қалбаң қағып алға ұмтылды. Ақшағыл төбе болған үрдесін шыныдай ширап қатып қалған. Биігіне мысықша өрмелеп шықса да, ұйытқыған бораннан ештеңе бағдарлай алмады. Шанадан Қаныш та түскен.

Сәрсенбек:

- Қан-аға, шанада ұзын арқан бар еді. Соның бір шетінен ұстайын. Сөйтіп, алды-артымызды, жолды көріп... Әйтпесе, мына боранда... қаңбақтай ұшып кетіп...

- Адамды жел ұшырды дегенді естіген емесің, - деп күлген Қаныштың әзілін жел естіртпей қағып кетті. - Сәрсеке, сен қаңбақ шал емессің ғой, болашақ бұрғышы, кеншісің. Ал кеншінің тамыры, жетікабат жердің астында! - деп қайрат берген ол ілгері озып, көлденең көк болат бел тұтасқан тоспа қардан әрі асып, көзден таса боп кетті. Содан әлі жоқ, бері жоқ. Сәрсенбек манағы ма, әбден қысылды. Түйе мен шананың бір алдына, бір артына шықты. Сасқанынан бар даусымен айқай салды.

- Қан-аға! Қа-ан-аға-а-а! - деп жан дауысы шықты. Оның тарғыл дауысын долы дауыл талап әкетіп жатыр. Тек қарайған біршіліктен Сарыатан ғана мыңқ етпеген күйі күйіс қайырып тұр. «Енді қайттім, өлген деген осы ма? Ойпырмай, жаңа неге

бірге кетпедім. Өлсем, бірге өлмес пе едім. Маскара болдым-ау! Сорладым-ау! Халықтың ардақтысын жоғалтып...» - одан әрі өз деміне өзі түншыққан, дәрменсіздік жеңген Сәрсенбектің көзінен бұршақ-бұршақ жас ыршып шықты. «Әйда, кеттім соңынан» - деп өзеурей жүгіре жөнеле бергенде, ақжал толқынның арасын жарып, желкенді қайықтай сеңгір, қар үрдісіңге шығып келе жатқан Қанышты көрген ол аяғын құшып етпетінен түсті. Аузы кемсеңдеп, бұрыш-бұрыш болып кетіпті.

- Сәрсекке, - деді оның қобалжыған сыңайын айтпай түсінген Қаныш, - Тұрыңыз! - одан әрі жас жігітті ақылға шақырған үнмен, - бұл өзі терең сай екен. Қалың жыңғыл мен караған өскен тереңді сірескен үрлесін басыпты. Жолдың табанын тастап, оралып өтудің де ыңғайы келетін емес. Тым кең алқап екен, деп сағатына қарады.

Күн кешкіріп барады. Жаны тырнағының ұшына келгендей, далаға түнемесек не қылсын деп қысылған Сәрсенбек:

- Сағатыңыз қанша болды өзі? - деп сұрады.

- Күннің батуына әлі біржарым сағат бар. Осы сайдан өткен соң үш-төрт шақырым шамасында бекет болу керек. Соған жетсек, - деген ол, - Қане, тұрмайық, күрек бар ма еді? - деп сұрады.

Сәрсенбек Қанышқа карағанда аласа бойлы, төртбақ жауырынды, иықты жігіт еді. Бір адамдай қаруы да бар. Үлкен көзді, бет сүйегі шығыңқы, жалпақ танау. Құрдастары көзіне қарап, «қорқақ» атандырып жіберген. Жасынан еңбекке ыңғайлы жігіт енді жан алып - жан беріп қимылдап кетті. Жол келіп енген кесе қарды жарып барады. Күрегі де майшының қалағындай дамылсыз жалт-жұлт ойнайды. Біраз қол суытқан Қаныш та қатты қарды кеселеп ойып, ту биенің жаясындай қомақтап алып, лақтырып жатыр. Қазір ғана аршып кеткен жол үстін ұйытқыған боран қайта басады. Онымен олардың ісі жоқ. Ілгері кетіп барады, екі жағы құзардай боп ортасынан қақ жарылған күрткік қар Қаныштың ойын бөлді. «Біздің жердің қазіргі ахуалы осындай-ау, ә? Аз күнгі тосқауыл, кейбір қате тұжырым мына

кар үйіндісі тәрізді ертең-ақ, сал көктемде еріп кетпей ме?». Сәрсенбектің қимылына риза болған ол: «Күрекпен ғана мұншама қайрат көрсеткен Сәрсенбектерге бұрғылы станок тигенде, нендей кереметтің өмірге келгеніне де куә болармыз». Ол өзінің ойына сол сәтте қатты қуанып еді. «Сөзсіз, жеңіс біздікі» деп күбірледі.

Бірі түйенің басын жетелеп, екіншісі шананың соңынан итеріп, сай табанынан саумалап өте бергені сол еді, күтпеген жерде ойға қарай желе түсіп, қырға ұмтылған түйенің қуатты екпінімен оң жақ табаны биік жарға асылған шана аударылып түсті. Барлық жүк ақтарылды. Жай ақтарылмады: ішіндегі ауыр салмаққа шыдамаған жәшіктер көбесінен сөгіліп, қақырап кетті. Бүйірлерінде түрлі белгі, жазулар бар жұп-жұмыр тастар ақша қарға шытырадай сәуле шаша тогілген еді.

- Қар астында көрінбей қалғаны жоқ шығар? - деп сұрады Қаныш шана аударылған жерден ұзап шыққан соң дауыстаған.

- Бір түйірі де қалған жоқ, - деген Сәрсенбек. «әлдекалай бірлі - жарымы қалса қалды да, тас емес пе, оның несіне қиналасыз?» дегісі келсе де, батылы бармады. Іле «қадірсіз дүние болса мұндай азаптанбас еді ғой» деп күбірлеген. Тас сырын енді Қаныштың өзі айтып кетті.

Өзінен үлкен - кішінің бәріне бірдей ілтипат көрсете сойлеу Қаныштың туды-бітті сүйегіне біткен мінезі. Сол әдетіне бағып, өзіне бағынышты, жасы кіші Сәрсенбекті «Сәкелеп» өзіне қаратты. Пікір таласы, әсіресе ғылымдағы пікір таласы - өмір таласы.

- Сәке! Осынша бөбектей орап, жәшікке салып әкеле жатқанды Сіз жай тас деп ойламаңыз. Ол келешек талай керемет өмірдің бастауы, қаншама ғұламалардың ойын он саққа жүгірткен, кейде күмән, кейде сенім отын жаққан күш те сонда! «Тәйірі, бір түйір таста не тұр деменіз» - деп Қаныштың өз ойын тап басып айтқанына Сәрсенбек шынында таң қалды. Енді болмаса, тәуекелге бел буып: «Даланың көк тасын қалаға

тасып, осыңыз не әуре?» - дегісі келіп те қалған. Ол райынан мына сөзден кейін тез қайтты. Бұлар осы бір қысқа әңгіме аяқта-ла бере бекетке де келіп жетіп еді.

Ымырт қараңғылығы қоюланып, боран манағыдан да күшейіп кетті. Сарыатанды жылы қораға байлаған Сәрсенбек үйге кіргенде, бармақтай қара шал мен Қаныштың арасындағы әңгіме едәуір жерге барып қалған еді. Бұйра шашын саусағы-мен салалап кейін қайырған Қаныштың ақ құба өңі жылы жерде қызалаң тартып, көңілді отыр. Күні бойғы жол азабынан із де қалмаған. Көзі шоқтанып, ынта-ықыласы әңгімеге ауған.

- Қарсақбай заводының гудогы ғасырлар бойы ұйқыдағы даланы дүр сілкінтті ғой, қария, Ұлы Октябрь таң боп атты. - оның биязы қоңыр дауысы салмақты шықты. - Барлап байқа-сақ, бүгінге дейінгі тиіп-қашпа, әлі толық қарқын алмаған зер-ттеу-барлау нәтижелеріне жүгінер болсақ. Жезқазған деп хал-қымыз атын тауып қойған жер мыс дариясы екен. Сонда ол бір ғана мыс па? - аз кідіріп, - атырабындағы шүйгіні мен өрісін жайлап көшіп-қонып келген ата-бабамыз бүгінгі ұрпағының сол байлықты алатын - соңғы сөзге дауысын көтеріп, - мезгілі де жетті. Ол үнсіз, ойлы пішінде бораны терезені ұрғылаған даланы қиялымен кезіп кеткендей.

Қаныштың мына сөзі жанына жаңа бір ыстық нұр құйған-дай болған қарт:

- Беті күйген терідей кіл тастақ шоқы жайлаған атырабы-мызда біз біле бермейтін жасырын сыр көп десеңші онан да. - бармақтай шал сақалын тұтамадап ұстап, Қаныштан қоз алмай қарап қалды. Таңдайын қағып, таңданып отыр. «Жері байдың - елі бай» деген ғой бұрынғылар. Мына түрінде жабағы жүні түспеген тай дала тұлпар бон бәйгеден келеді екен де - көзі сығырайып күліп алып:

- Ойды ой түртеді, қарағым, мына сөзіңнен кейін қай-қай-дағының есіме түскенін қарашы. Тұрымтайдай шалдың таң-дайының тақылдауын-ай деп ойлай көрме. Қай дәуір екенін

кім білсін, талай ғасыр жал құйрығын күзеп, жазу-сызу жоқ қараңғы елде ауыздан-ауызға, құлақтан-құлаққа көшіп, бізге сүйегі жеткен әңгіме бұл. Ұзын ырғасы ғана еміс-еміс жадымда қалыпты. Әкем жарықтық жырдай созып, көңілі түскенде желпіне айтып отырушы еді, - деп орнынан қозғалып, екі тізесін астына басып биіктеп, жүгініп отырды. Әңгімеге арқаланып қызғаны ма, екіленіп саңлақтанып барады. Қаныш қарттың әр кимылын жіті бағып, бір сөзін шашау жібермей бар зейінімен ұйып тындап қалған. Сәрсенбек те аузын ашып қалыпты.

- Біздің халық жаугершілікті көп көріп, басынан талай қиыншылық өткерген ғой. Төрт құбыласынан жау шаппаған күні тым аз болғанға ұқсайды. Ата-мекені үшін талай соғысты көрген ата-баба ұлтарактай жерін жауға бермей, - ол қолын құлаштай сермеп, - осынша байтақ жерді сақтап қалыпты. Қандай жаудың шапқанын кім білсін, жеңіліске ұшыраған ел нулы орманды, биік таулы, саялы өлкесіп тастап үрке көшеді. Сондағы бет алған жері - көктеніз екен. Көктеніздің қайда екенін әлі күнге дейін білмеймін. Әйтеуір қашық жер болуы керек. Күші басым, өкшелеп қуған жауға төтеп бере алмаған батырлар ес жиып, күш толықтыруға қиыр шалғайға тартып, қанша ұрыс салады. Сонда дейді әңгіме, - деген қарт тағы бір ырғалып жайғасып отырды да - ата-мекенде аумағы ат шаптырым алтын көл бар екен. Жарқыраған нұрлы сәулесімен Күнді ұялтып. Айдың көзін қарықтырады. Әлдеқалай, аң, құс, не мал түсе қалса сап-сары боп денесіне жұғып жалт-жұлт етіп жүретін болған. Бірақ, оны қасиет тұтқан халық аяқасты етпей қамқорлықпен сақтапты. Міне, әлгіндей аласапыран жаугершілік заманда алтын көлді кім сабасына құйып тауыса алсын. Ал жау қолына түсіп кетсе не болмақ? Сонда, есімі жадымда қалмапты, аруақты батырдың бірі атойлап жар салып:

- Көтер тауды, жап көлдің бетін, - деп ұрандайды. Тұтас бір халық жабылса нені шыдатқан, көзді ашып-жұмғанша алтын көлдің үстіне тақиядай-тақиядай қоңыр төбелерді үйіп тастапты.

Қаршадай шал сол сұрапылдың ішінде өзі болғандай үнілеп едәуір уақыт киналып отырды. Басын шайқай береді. Әлден уақытта:

- Сөйтіп, қимас асылын қымтап жер астына көмген ел ілгері жылжып шыққан соң, маңағы батыр ат басын тартып, артына қарап тұрыпты. Ала бұлт басқан күн бір биіктің басына шуағын төгіп тұрса керек. Батыр қолын солай көтеріп:

- О, халайық, ұмытпаңдар, сонау биікті белгілеп алыңдар. Алтын көл сол арқасын күн сүйген таудың арғы астында. Жаудан жерімізді тазартып, өзімізге-өзіміз келіп, о жарықтығымының бетін ашатын күн де келеді. Ел атағынды шығаратын қазынан ол. Әне, коріп алыңдар, қырмызы шапан жамылғандай сары арқалы тауды, - деп найзасын серт ұстап, жортып жүріп кетіпті. Бірақ күншуағы бір тобенің басында үнемі тұра берме, оны аңғал батыр да, басқалар да пайымдамаса керек. Соның салдарынан кейін сол алтын көл көмілген атырапты қанша іздегенмен, ешкім таппаған деседі. Міне, Қанышжан, нелер заманымыздан бізге жеткен ұзынсарын әңгіме осындай. Бәлки, сен ол бабалар жасырып кеткен қазына қойманың үстінен түсіп жүрген шығарсың, - деп қарт бұныма не дейсің дегендей оның бетіне сынай қарап еді.

- Сары арқалы биік дейді, - деп Қаныш та әңгімешіл шалдың бетіне тандана көз тастады. - Осы аңызда бір ұлы шындық бар ма деймін. «Сары арқалы» дегені «Сарыарқа», ә, «Сарыарқа» - деп қайталап іштей күбірлеп ойланып қалды. - Өте қызық әңгіме. Тіпті бұған дейін мен естімеген хикая ғой. Ел бастаған батыр: «Сенің атақ-даңқың да сонда!» деп айтыпты дедіңіз, ә?

- Дәл, солай! - деді қарт шегелеп, біржола бекітіп тастады.

- Дәл солай болса, мен ол қазыналы өлкенің болашағы үшін Мәскеуге бара жатырмын.

Сақалын қайта тарамдаған бармақтай кісі:

- Үлкен ниетпен келемін де! Жолың бөлсын, онда Мәскеуің өзі. - мойнын толғана созып, - бұл жерден алыста ғой. Ал Же-

зказған артыңда қалды. Сонда?.. - деп бетінде «осынына түсінбедім» дегендей екіұшты дұдамал пікір таласа қалған қартқа күлімдей қараған Қаныш:

- Оныңыз рас. Қазыналы өлке артымызда қалды. Өзіңіз айтқан үлкен ниет, - деп бармақтай қарттың өз сөзін өзіне қайтарады. Сол байлықты ел игілігіне тез жаратуды талап етеді. Ол үшін қаржы бөлінуі керек, - деп сәл кідірген ол, - содан кейін шыңыраудағы қазына төңірегін нұрға бөлеп дария боп тасуына күмән жоқ, - деді.

- Қарағым, сенің сөзіңнің төркінінде бір ілгешек жатқандай болып отыр маған. Көңілді күпті қылмай айтсаңшы. Қақаған қыста жолаушылауың да тегін демеймін, - деп Қанышты еріксіз сөзге тартты шал.

- Пайымдауыңыздың жөні бар. Біз «Жезқазған байлығы ұшан-теңіз» десек, кейбір жекелеген жоғарғы қызметте отырған адамдар: «оның қазынасы құнарсыз, ол үшін мемлекет қаржысын бекере шығындауға болмайды» дейді. Біз оны теріске шығарамыз. Нақты бұлтартпас барлау нәтижелері арқылы дәлелдейміз. Былайша айтқанда, таласамыз. Тіпті әлгі өзіңіз айтқан ғажайып әңгімені енді Мәскеуге де жеткізетін болдым. «Халық айтса қалт айтпайды» емес пе?!

Осылайша инженер мен сауатсыз шал арасындағы әңгіме түптің бір уағына созылған еді. Сәрсенбек аң-таң: ертегі айттып отыр ма дегендей екеуінің бетіне кезек-кезек жаутаң-жаутып қарай береді. Өйтеуір екі құлағы әңгімеде. Сол сәтте бар ұққаны - Жезқазғанның жер асты тұнған байлық, көмілген қазына. «Шіркін, сол асылды қазып алатындардың бірі болсам, бірақ оны жер бетіне шығаратындар мендей адамдар емес шығар...». Сәрсенбекті осындай арман баурады. Тағы да кенет басқа ойға ауысып: «Яп-пырмай, ал ол олай болсын, мына жәшіктегі сапар шеккен көп тастың сырын айтшы...». Ол осы оймен отырып, қалғып кеткен еді.

Екі ағғаға жуық жол машақатын көрген жолаушылар Жоса-



лыға да жеткен. «Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан» дегендей, Мәскеу поезы енді ғана келіп тұр екен. Сәрсенбек жол жүктеріне, Қаныш билетке жүгірді. Үлгерді-ау әйтеуір. Поезға отырған соң ғана білді, белгілі орынсыз көпшілік орынға тап болыпты. Оған да шүкіршілік, сәл болғанда бұл поездан қалып қоятын еді. Ол кемі екі күн жолдан қалу деген сөз.

Жолдың тауқыметін тартып, калжыраған күйінде вагонға отырған Қанышты поезд бесікше тербетті. Әттең, қисаятын, жамбас басатын орыш жоқ. Содан отырған күйі қалғып кеткен. Жұлдыздай аққан ұшқыр поезд оқыс тежелді ме, құлай жаздап барып, қайта түзеліп отырды. Аздан соң қайта қалғылды. Тамаққа да зауқы соқпады. Орны вагонның орта кезінде. Қабырғаға арқасып сүйеп, шалқайып ұйықтап кетіпті. Түн. Оның маңдайынан моншақтай тер төгіліп тұр...

- Мырзеке, керемет кой мынауыңыз, тамаша! - балаша қуанып, жаңа ғана бес жүз елу тоғызыншы скважинадан алынған кернді аударып қарап тұр. - Мынаның үштен бірі десем тым көп, сөзсіз төрттен бірі мыс. Неткен бай еді! Қанша тереңдіктен шықты?

- Елу сегіз метрден.

- Елу сегіз метрден?

- Иә, көрші станоктың екі жүз метр тереңдіктен шығарған пробісін (проба дегені) көрсеңіз, сіз мүлде, - деген Мырзабек Қаныштың бетіне не дер едің дегендей қулана қарады.

Қаныш көрші бұрғылау станогына барып қоңілді оралды. Аузынан шыққан ендігі сөз «Бәрекелді!» болды.

- Кені бай екен деп осындайды айтады. Бір ғажабы - мұнда тек мыс қана емес, түсті металдың әр атасының түрі барын білсеңіздер-ау! - деп, әлгі пробаны қайта-қайта аударып қараған инженердің екі езуі екі құлағына жетті. Ауыр мінезді, басы артық сөз айтпайтын жан тұңғыш рет көп алдында шын қуанышын жасыра алмады.

Бұрғылау станоктарының жаңғырығы үдей түсті...

- Қанеке, біз бір скважиннен соң бір скважина бұрғылап, кен қорын ашып жатырмыз, - деген дауысты кимелеп:

- Иә десейші расында бүгінге дейін анықталған кенде шек жоқ. Бірақ, ол жер астында жатыр, - деген екінші дауысқа:

- Рудникте не бәрі екі-ақ шахта. Ол кімнің көсегесін көгертсін, деп дауыстаған ту сыртынан тағы біреудің өктем үні естілді. - Анада Жыландыда кен жер бетінде, қолмен, шөмішпен көсіп алатын тереңдікте жатыр деген едініз, - деп жұрт жамырап кетті.

Мына көпке жауап берейін, қазіргі жағдайды түсіндірейін десе, тілі күрмелін сөйлей алмай ма, немене? Бәрі мұның аузына қарап қалған. Не боп қалды? Кекештене ме, әлде бірдеңеге гүйіліп, тамағынан үні шықпай тұр ма? Өзінен-өзі қысылғанын қарашы!

- Бұл - әлдеқалай түсінбестіктен туған қателік. Бұл өлкенің мол кен қорына сенбеушілікті басқаша бағалай алмас едім. Мұндай өрескел қатені түзету - біздің міндетіміз, - деп әлден уақытта сайрап кетті. Айтып тұрғаны - көкейін жайлаған сыры.

- Өл үшін біз не істейміз? - дейді тағы бір жұмыскер.

- Сіздерден тілегім - барлау жұмыстарын тоқтата көрменіздер.

- Тегін, ақысыз-пұлсыз еңбек ет демексіз бе?

- Аз уақытқа шыдаңыздар. Мәскеуде бәрін шешіп келуге уәде беремін... Үкімет, Жоғарғы үкімет мұндағы жағдайды бақылауға алып отырғанына сіздерді сендірем. Ең көбі - екі-үш ай. Сосын Жезқазғанда геологиялық барлау жұмысы бұрынғыдан әлдеқайда еселенген қарқынмен өріс алатынына менің күмәнім жоқ. Ол үшін қаражат бөлінер...

- Ей, ағайындар, бұл не, бала боп кеттіндер ме түгел? Қанышты неге қинай бересіңдер? Совет өкіметі ешкімді аштан өлтірмейді. Онан да туған өлкенің келешегін ойласандаршы. Жұмысты тоқтатпайық. Маған еретіндерін, қане, бері шығындар, мен станок басына кеттім, - деп бұрғылау станогының белгілі мастері Мырзабектің гүр еткені. Әлгі көпшілік оның соңынан шұбыра жөнеліп барады.

- Рахмет, Мырзеке, бәріңізге рахмет! Ризамын, - дегені, қуаңғаны анық. Орнынан қозғалып, Мырзабектің қолын ұстамақшы. қыспақшы. Шын көңілің білдірмек болғаны ол...

Ақтас биігінің сыртындағы терең сайдың табағында отыр. Күн тас тобеге шыққан. Шыжыған ыстық. Таңдайы кеуіп барады. Шөл. Серіктері тым алыста, сағым құшағында бұлдырай зорға көрінеді. Түбіне ұйысқан қалың қияқ өскен биік тобылғының көлеңкесіне отыра бергені сол еді, білектей карашұбар жылан ысылдап ұмтыла берді. Жәһілді қолындағы балғамен аямай періп өтті. Сөйткен қолы вагонның қабырғасына сарт етіп оянған ол орнынан атып тұрды.

Жап-жағына қарап, ояна бастады. Қасында тізелес отырған москалдау кісі ояу екен.

- Жігітім, қиналдың-ау деймін, дауысың қатты шықты. Бірекі рет оятқым келіп оқталып едім, сөйткенше өзің де ояның, - деді Қаныш көздерін уқалап, екі аяғын жазып, сәл керіліп алды. Пайымдаса әлгі көргеннің бәрі түс боп шықты. Таң ғалып отыр: жаңа ғана кенді даланы аралап жүр еді...

Денесі күйіп-жанып барады. Сүйек-сүйегі сырқырай ма, әйтеуір бойында беймәлім бір зіл бар. Маужырап, бей-жай күй кешті. Көз алдында Жезқазғаны, піскен бауырдай бұйратты даласы көлбең қағады. Құлағына бұрғылау станогының гүрілі келе ме? Оған ілесе бұрғының тереңнен сорып алған тас собығына таң қалғандардың: «Тамаша! Ғажап! Тез лабораторияға жөнелтейік!» - деген қарбалас үні жанғырығады. Ұлытау көгілдір тартып, Бұғылы-Тағылы таулары жоталанып, Өспен аясы көзіпе алаулап өтті. Қазір ұйқылы-ояу отырған оның дене ыстығы көтеріліп кеткен еді. Сандырақтай бастағанын өзі де білген жоқ.

- Қалайда дәлелдеуім керек! Қалайда! - деп ойын үзіп алып, - ақиқатқа айтар дау... Жо-оқ. Анығы сол - әлемде теңдесі жоқ... мол... мол... кенді игеру.

Ол біреумен тартысқандай, қолын сермеп, орнынан атып

тұрды. Басы қанкөбелек ойнап, теңселіп құлай жаздап, орнына сылқ етіп отыра кетті. Әлгі мосқал кісі сүйемелдеп ұстап қалды. Осылай өзімен-өзі арпалысып жатып, бір мол ұйқыға енген. Сүмектеп терлеп ұйықтады. «Өзі сүзек емес пе?» - деп ойлаған мосқал кісінің сөзінен кейін поездағы дәрігер кеп көрді. Жүрегін, өкпесін тыңдады. Қызуын өлшеді.

- Қызуыңыз қазір қауіпті емес. Рас, өкпеңізде сырыл бар. Қабарғап. Тегі бұрыннан ақауы бар тәрізді. Емделіңіз, сізді жолдағы үлкен станцияның біріпе, емханаға қалдыру дұрыс болар. Өйткені, сүзек болса... - деген дәрігер мұны сынай қарады. Қаныш сасайып деді: «Емханаға жатсам, келе жатқан жұмысым не болады? Геологиялық комитет пен түсті металдар басқармасында шалғайдағы Жезқазған үшін кім басын ауыртады. Қысқартатын қаржысын қысқартты. Бұрғылау станоктары тоқтап, аз күн ақысыз жұмысқа көнген жұрт тарап кетпей ме? Сонда бәрінің біткені ме?». Қанышты қас-қағымда қинаған ой осы.

- Кешіріңіз, құрметті дәрігер, жолда аздап суық тигенін өзім де білемін. Қазір айықтым. Аса қауырт мемлекеттік маңызы бар жұмыспен астанаға бара жатыр ем. Сонда емделсем, - деп отінді.

Қысылғаны соншалық, лезде сауығып, дәрігердің көзінше бетіне қан жүгіріп, басқа қырынан корінді...

Жарығы мол, еңсесі биік кабинет Қанышты бірден сергітіп жіберді. Маңдайына күн қонғандай, мол мұрынды, өткір көзді, толық денелі кісі отырған орнынан көтеріліп, баяу басып бұған қарсы келе берді. Жүзі жылы.

- Сәлеметсіз бе, Григорий Константинович, - деп қолдасып амандасқан Қанышқа ілтипатпен бас изеп, қарсы алдынан орын ұсынған ол күлім қағып:

- Өз халыңыз да жақсы ма, Сәтбаев жолдас, - деп жұмсақ жібектей дауысын созып тіл қатты. Ғылым мен өндірістің өзара тығыз байланысын одан әрі нығайтуға күш салып жүр деседі

Сізді. Өте дұрыс! Ондай батыл әрекетті біз барынша қолдаймыз! - деді. Мына сөзден кейін Қаныш - «қалай қабылдар екен?» - деген күдік пен жүрексінуден бірден арылды. Кабинет иесі әлі өзі сөйлеп отыр. Онысы - бойы үйренсін, айтарына дайындалсын дегені тәрізді. Алдындағы қағазына, мұның өз атына жолдаған баяндау хатына қарап қойып, сол ажарында күлкі ойнаған күйі:

- Бәрі дәлелденген екен. Шындық жеңіп тұр, - деп рахаттанғандай, демін тереңірек алған Серго кенет бұған шүйіле зейін аударып: Сіз түсті металдар басқармасымен жекпе-жекке шыққаннан сауымысыз? Онда тәжірибелі мамандар отырған жоқ па? - деп, енді не дер екен дегендей өткір жанарын аудармай тесіле қалды. Қаныш қысылмады. «Қандай орнықты жігіт. Өзі қысылатын емес. Табандылық пен өжеттікті қарашы көзіндегі. Осындай жастар көбей берсе...» - деген оның ойын:

- Григорий Константинович, түсті металдар басқармасындағы жолдастарға түсінбей-ақ қойдым, - деп бөлген Қаныштың үні котеріңкі шықты. Барға сенбеу, мол дүниені жоққа шығарудың атасы - қиянат. Барлау жұмыстарына бөлінген қаржыны түгелге жақын кесіп тастады. Енді шегінер жер қалған жоқ. Ал болашақ, алып өндірістің келешегі қауырт жұмыстар жүргізуді талап етіп отыр, - деді аспай-саспай сенімді пікірінен қайтпайтындығын аңғартып.

- Пікіріңіз маған өте түсінікті. Жеткілікті дәлел де бар. Қаныш Имантаевич, бірақ осы мемлекеттік маңызды мәселеде басқалардың да көзін шындыққа жеткізген жөн, - деген халық комиссары орнынан тұрып, кабинет ішінде ерсілі-қарсылы жүріі кетті. Аздан кейін Қаныштың қасына келіп, оның иығына қолын салып, ойын ілгері жалғаған ол: «Өзіңнің кәміл еңбегінің нақты нәтижесіне жеткенше күресте мұқалмаған адам әрқашан бақытты. Біз Жезқазғанды қалайда игереміз. Қиыншылықтан қорқуға болмайды. Қаржы да табамыз. Таяу күнде Жезқазған кенін игеру жөнінде мәселе Саяси Бюроның талқылауы-

на қойылады. Іске сәт, Қаныш Имантаевич» - деген Сергоның қолын қысты. Қуанғаны ма, Қаныштың аузына айтар сөз зорға түсті.

- Григорий Константинович, байлығының молдығымен әлемді таңдандырар кен ордасының тұсауын кесіп, кең өрісіне жол ашқаныңызға мың рахмет! - деді әр сөзін бөліп-бөліп.

Сол күні таң алдында жауған ақша қар жапқан Мәскеудің кең көшесінде келе жатқан Қаныштың бойындағы шаттық шексіз болатын. Өмірі асығу дегенді білмейтін ол қалай тез жүріп кележатқанын аңғарған жоқ. «Өзінің кәміл еңбегінің нақты нәтижесіне жеткенше күресте мұқалмаған адам әрқашан бақытты» деген Сергоның сөзін ойша қайталай берді. «Неткен мағыналы сөз! Ол - Жезқазған ғой, Жезқазған! Күрескер - Жезқазған! Өзінің сарқылмас қазынасына тәнті еткен өлке!». Осындай тасқын көңілде ол академик В.А. Обручевке жеткен. Ақ сақалы омырауын жапқан Владимир Афанасьевич құшағын жая қарсы алып, бауырына басты. Қаныштың қуанышы бұған жетіпті. Қарт қалбалақтап кетті. Бәрін біліп отыр.

- Қаныш Имантаевич, жігітсіз! Азаматсыз! Адамды адам еткен - еңбек! Мұқалмаған табандылық қана мұратқа жеткізеді. Мәртебең биік, жас инженер. Жезқазғаның әлем картасынан лайықты, мәңгілік орын алатын болды. Сәт сапар мыс алыбына! - деп құттықтады мұны. «Шіркін, қазір Мырзабектерден сүйінші сұрар ма еді. Жүрегі жарылардай қуанар еді-ау!» Тұңғыш рет Қаныш өз жүрегінің дүрсілдей соққанын, жанының бар болмысымен қуанғанын білді. «Бақыт шаттығы деген осы шығар, өз кеудеңе симай жүрегің бұлқынады екен-ау!» - деп ойлаған ол, академиктің ақ шағыл жүзіне байсалды көз жүгіртіп:

- Темірді қызған кезде соқ, - дейді халық, - деп түсті металдар басқармасына баратынын аңғартқан Қаныштың ойын аяқтатпай академик:

- Енді бәрі болады, саспаңыз, - деп тоқтатты да, - шөлге

көшет егіп, одан орман өсіру деген осы! Мыс алыбын өмірге келтірген елге зор бақыт тілеймін! - деді.

Қаныш ойланып қалды: «Қанша сенім күші жатыр мына сөзде!»

...Сәрсенбектің қала сыртындағы биіктің басына шыққаны сол ыс шалған туырлықтай ымырт қараңғылығын жарқ етіп аңдыздай жанған электр жарығы тілгілей жөнелді. Әпсәтте о шеті мен бұ шегіне көз жеткісіз кең дала самсаған жер жұлдызына толды да кетті. Бір кезде сай табанындағы рудникте пілтелі май шамдай сығырайған там-тұм электр жарығы енді бүкіл дүниені жайлап алған.

Қарт таңдана қарады: «Мүмкін - Жыланды, қазір Сәтбаев атапған поселке жаққа, түнгі самалда жасаураған көзін сүрткіштеп, тігіле түскен күйі - энебір үркердей шокталған қалың шам бұрын менің бұрғылау станогым тұрған жер болмағай. Ал одан бері жиірек жарық жарқыраған тұс - Мырзабек, Антон, Ахметзяндардың бұрғылары мыңдаған метр шыңыраудан бай кен қабатын анықтаған жер. Иә, иә, сол!» - деп ойын бекіткен қарттың назары енді қалаға ауды. «Шіркін уақыт, жүйріксің-ау, тұлпарсың! Өтіп бара жатқан зымыран заман-ай десеңші!» Ардагер азаматтың мына жердің топырағын басқанына, жалықпай, шаршамай қаңбақ ұшқан шолін кезіп, барлаудан барлау жүргізіп күн кешкеніне де елу жыл болыпты-ау биыл. Тіпті одан бергі Жосалы мен екі ортада ақ түтек боранда, нөсер жауын астында өткен күндер қалай ұмыт болады. Сарыатан... Бармақтай шал... Ажырықты бекет... Қарт саусақтарын сыртылдатып санап ойға шома берді. «Сәрсекке, бастан кешкен бейнеттің сарқылмас бақыты болады, ренжи көрменіз. Ол сапарыңызды рахаттанып еске алатын боласыз!». Қаныштың сол дауысы құлағына естілді. Көз қаратпайтын боранға сүңгіп, бірде батпаққа тізесінен батқан ол адымдай басып бұған күле қарайды. «Міне, көп елден бұрын туған жер қойнында не барына куә болдыңыз. Бұрғылау мастері - келіншектің бетін

ашатын жырау тәрізді ел құрметтісі» дей ме, Қаныштың қоңыр дауысы жүрегін елжіретіп жіберді. Күрсіне дем алған Сәрсенбек бойын жинап, қалаға тағы көз тастады. «Екеуі егіз екен ғой. Қалай білмей келгенбіз. Қазір дүние Жезқазған десе - Қаныш дегені емес пе? Ал Қаныш десе - Жезқазған дегені» деп ойып түйген Сәрсенбек қария. - Әне, осынау жер бетінде жарқыраған жарық жұлдыз сенің жүрегін боп көрінеді маған, Қанышжан! Сенің сыңарың - Жезқазғаның! Мыс заводы, байыту фабрикасы, алып шахталар өзін болып, арманың болып әлемге атойлап тұр қымбаттым!» - оның дауысы әнтек шығып кетті.

«Жандар ғой бұл шапағат жарық құшып,

Бар тұлғасын табиғат мол пішетін.

Ол есіңе түскенде халық түсіп,

Халық еске түскенде, ол түсетін» - деген ақын сөзі, данышпаным, саған арналып айтылған. Сен халықтың, Отанның мақтанысың, ұлағаттым!..

Ай биіктеп барады. Жерде шам жарқырай түскен. Мыс заводының көкке ұмтылған трубасынан боз түтін шұбатыла ұшады. Кен тасыған поездың түнгі дауысы даланы дүр сілкілтіп келеді. Жер үсті бейбіт еңбектің шабытты қимылына бөленген. «Өмір шіркін, басқадан өтсең де, ұлылықтан өте алмасыңды білсемші» - деп күбірлеген Сәрсенбек қария орнынан тұрып, үйіне бет алды.



## БАЙБОСЫН

- Кейбіреулер мені мүжыксынады. Өздерін аспанда, мені жерде жатқан күнсыз нәрсе көреді. Кейде сөйлемейтін қисынсыз жерде сөзге тартады. Жағымды жанымын сонда. Сықырлағанда азуымнан от ұшады. Айтар сөз көп, бірақ сөздің бәрі ойындағыны жеткізе бере ме! Шегіңе қатқанды тырнауға қолын жетпейді. Өзінді өзің мүжіп, тұншығасың сосын кеп. Көмір боп, қаспак боп күйіп, әлгі іште қатқанды лықсытып шығарып, тіс, азу жуатын суатын болмайтыны кинайды сонда. Әй кеп, өз жаныңды жайдақ мініп, суда жатқан көк сағал шыбықты қамшы етіп, жосытып соғасың! Дүлейлік бұғанда аямайсың өзінді, - деп Байбосын бөренеден қалай болса солай қиып құрай салғандай олпы-солпы денесін бір ырғап, - ондайда дыбысыңды шығарсаң, мәрттігіңнен із қала ма?! Тілінді тістеніп, шыдайсың. Өзіме-өзім: «Ей, Байеке, жаңбыр боп жауған оқтан да, табаныңның астындағы жерді аударып топырақты, тасты жаққан шоқтан да қылшығыңа қылау түспеген! Жұм көзінді! Ілгері атта, ілгері! Сондағы ажалға қарсы шыққан «Алға-а!» деген жан дауысты ұмытып қалдың ба?!» - деп өзіме-өзім команда берем. Сен сол оттан көйлек киген Байбосынсың. Танымай қалдың ба! Сол өзін, сол Байбосынмын деймін.

Расында, Байекең басқаға түсініксіз кісі. Тұйық жаратылыс. Мөлтек ағыссыз жатқан түпсіз шыңырау. Өзімен-өзі, жеке оңаша, саяқ жүреді. Әлдеқалай біреумен тілдескісі келсе, тісінің арасынан желі шығып, бей-жай күліп алады. Жан-жағына тінте қаранып, бетін сипалап, шайкала қозғалады.

- Бір қызық уақыттың перзентіміз. Осы адамдарды айтам да, - оның ойшылдығы осылай басталады, - содан да бірімізбен - біріміз ұшырасып шүйіркелеспесек, тілдеспесек бола ма?

Әйтпесе қалай ел боламыз. Ойбай-ау, көрік құрлы жоқпыз ба?! Көрік те ішіне обып жинап алған күш қуатты тасыта үрлеп болатты да ерітеді. Оның лебіне душар болған неше түрлі тоң, шой сом металл дегендеріңіз от болып балқып, тозақ болып ұшады. Оның қасында адам, соның өзін өмірге келтірген ке-меңгер емес пе?! - аяғының астын теуіп - мына кара жер құрлы жоқпыз ба? Кара жер де түлеп, маусым қуып жасарып, гүлдеп, бірде шашы, бірде басы ағарып қарт бейнеде көрінеді. Сонда осы кара жердің күндіз аспандағы ай мен жұлдыздарға карап мәз болып еркелейтінін білеміз бе? Ата-мекен жерді тілсіз меңіреу, жансыз, мылқау қозғалыссыз жатқан мүсін деп карауға бола ма? Басқаны ұқпасаң да, осы кара жердің тәнінен шыққан өзіміз қолыңызға ұстап, түр-түсін жатқа білетін алтын, күміс, мыс, мырыш, темір, қалайы дейтін асылдарын тындашы. Сөйлеп кетеді, сөйлеп. Кәдімгі өзімізше, адамша сайрағанын тындасаң ба, жаның ериді, жаның! Тасты тындап көріп пе ең? - тосын сауал қойған ол менің бетіме қалың қабағын жазып, жалпақ бетін сипалап, сығырая қарады да:

! Осы ел қызық, өздері түсінбей ме, әлде түсінсе де мені келеке ете ме, менімен бас қоса қалса қашанда қисық сұрақ тастайды. Сондағы қоятын ең мықты сұрағының бірі - Байеке, сіз өткен жаһангер соғыста батыста да, шығыста да болдыңыз. Қанша неміс, қанша жапон өлтірдіңіз - дейді. Мен тілімді тістеймін. Ақылды сұрақ емес. Мына қысқа өмірде қанша кісі өлтірдің деп сауал тастау ессіз, надандық емес пе? «Қанша адам өлтірдің?». Осы сөздің парқына барып айта ма, әлде әйтеуір мені көрген сол құлаққа қиғаш бірдене айтуы керек пе?! Ей, осынша жасқа келгенде қанша жақсылық көрдің, басқаға қанша, қандай жақсылық жасадың деп сұраса қайтеді-ей! «Қанша адам өлтірдің?!» Ессіздің сауалы! Менің бүкіл өмірім, әкем Ақылбек, оның әкесі Жылыбай өмірі сияқты мына ыс қонып, түтін түнеген көрікханада өтіп келеді. Е, олар жарық дүниеден өткелі кашан! Солардан қалған мұра - көрікхана! Мына менің ұрмақ

мекенім, - Байекең еңсесін жазып, күреске түсегін кісіше ырғала канатын комдап, ұйқыдан оянған аюдай керіле көз тастады да, - Әй, сен осы көріктің сырын білемісің? Көрік тау қопаратын, жерді шайқайтын, қара жерді қаңбақша сілкілейтін күштен жаралған. Ол мына дүниенің бар дауылын кеудесіне жинап, бәрін емес-ау, бір уыс, із бір мысқалын ғана, - деп қатты күрсіне - кеудесіне толтырып алып уһлегенде, қандай құдіретке ие болатынын көрсен! Іштен шыққан шер жолындағыны қопарып, астан-кестең етіп, көз алдында қып-қызыл алаулаған шок күннің көзінен үзіліп түскен моншак боп құбыла жөнеледі. Әне, әне, соны алақаныңа салып алып, жүрегіне басқанда ма, енді жеткізіп айтуға тіл жетпейді, қиялыңыз шартарапқа шалқиды. Әлгіні олай бір, былай бір аунатып жүрек қабы төсіңізді төсеп, шық-шық балғаның таңдайына салып бергенде ме, бұл өмірдің бар ләззаты құшағына алады сені. Ол да еріп, өзің де еріп тулаған ерке өмір деп соны айт. Әне, шынайы өмір! Махаббат шоғы!

- Бүгін міне, нарық дей ме, базар дей ме, ақша қуған заманға тап болдық. Осында мұсылманмын дегеннің өзі, мейлі ол тақуа, имам, мүфти, машайық болсын, оразасын бисмилламен емес, теңге, доллар деген сөзбен ашады. Кәлимасы сол олардың! Содан да, мына жасампаз тіршіліктің адамы ақшаның құлына айналды. Доллардың алдында ләббайлап, жаутаң-жаутаң. Бұл не? Түкке түсінсем бұйырмасын. Сонда әлгі ақша антұрғанды адал еңбекпен тапса, не сөз бар! Әлгі маңдайы жарқыраған адал еңбек теңге түгілі, жержүзі төбесіне көтеріп жүрген долларды алдына сап айдап, сенің босағана қуып тығатынын неге білмейді бұл адам? Ақшаны сен іздеме, сені ақша іздесін. Бұл - менің түгіні бықсып ыққан көрікханадағы «ы-і, ы-і!» - деп тактұқ қасқа маңдай төс пен жалғыз балғаның келіссөз жүргізіп жатқан тұғырдағы шапағат қиялым, - өзі күліп мәз - Тыңдай бер! Әлгі қазы, қарта, асылып жатқан қазаннан қандай иіс шығады? Жұпардан жұпар иісі бұрқырамай ма? Дәл сол сияқты менің көрікханамнан да алтын иісі шығады аңқып!

- Алтында да иіс бола ма? - дедім таңырқап.

- Болғанда қандай! Бірақ алтынның иісін сезетін қабілетін болсын.

- Апырай, ә! Алтынның иісі болады дегенді бірінші естуім.

- Е. азаматым, адамның біліп болмағаны бұл дүниеде көп әлі, - деді күліп. - Қолын тигенде бір соға кетші көрікханаға, - мені ол осылай аузының суын жұтып әңгімелеген «алтын тұғырына» шақырды.

Бір шешіліп сөйлесе, ойын аяқтай алмайтын әдеті бар ма, сөзін қайта сабақтап:

- Жұрттың үшқыр самолет, шетелдік жүрдек машина мініп мұхит асып, ел жағалап, бір құрлықтан бір құрлық кезіп тентіреп барып елім-телімі шығып, алақанын жайып, мірден сір айырамын деп әкелетін бокшасы менің «Ысханамада» алтын-күміс болып өзі ағып жатыр. Неге көзің адырайып, тауықтан шығып келе жатқан жұмыртқадай ағарып кетті? Сенбейсің бе? Кел! Келші! Мен саған Нұх пайғамбар әулиенің, одан бөрі өзіңнің бабаң Асапқайғының жер қойнына көміп кеткен қазынасын көрсетейін. Қазіргі айтып отырғаным қара сөз. Келсең бар ғой, нақты ісімді көресің.

Орнынан теңселе көзғалып, бір тума оркешсіз нардай шайқалып, басын томен салған күйі кетіп бара жатты. Әлгі сөздерді атүсті айта салған кісі тәрізді. Аң-таң тұрып қалыппын.

- Байбосын ғой ол. Неге оның соңынан бірдеңенді тартып әкеткендей одырая қарап қалдың, - деген Рабданның дауысынан ұйқыдан оянғандай селт еттім.

- Қызық адам екен...

- Адам ба сол!

- Адам болғанда ма, біртуар!

- Тапқан екенсің біртуарды!

- Қойыңыз біліп, танып сөйлеңіз. Орынсыз сөз өзек өртейді, - деп Рабданға ренжи қарадым.

- Неге кекірейдің?

- Адам ба ол дегеніне!

- Иә, одан қандай адамдық таптың? - деп шап ете түсті.

- Рәке, қиянаттың тонын жаппа оған. Кім екенін таны. Сен өзін оның көрікханасында болып көрдің бе?

- Құрысын, өлгенім бар ма, көк түтін ысханасында оның.

- Бекер ойтесің, бекер. Сен ысхана деп тұрған жерде өмір түлеп гүл шоғын шашып, жұпар иісі бұрқырап, көкірек сарайыңды ашып жатса ше?

- Туу, - ол ернін шошайтып, уһілеп кетті. - Сен де жоқты айтып, жем іздеген тауықша қайдағы кокысты аударып, шаңтозаң қорда қопарып кеттің-ау? -деп түңіле тіл қатты.

- Уай, сен ат-тоныңды босқа алып қашпа! Жүрші сонда. Не барып көрейік, - дедім.

- Сен бар, сен-ақ рахат тап! - деген Рабдан атына қамшы ұрды.

Екеуі екі жаққа кетті. Екі мінез, екі түрлі көрініс. Бірі атты, бірі жаяу. Мен қалай жүрерімді білмей қалған тәріздімін. Біреуі көрікхана, біреуі ысхана атаған жұмбақ тұрақ ойымды он сакка жүгіртіп кетті. Тұрып-тұрып басы ауған жаққа кете беретін ессіздей. Байбосынның көрікханасына беттегенім...

Жападан-жалғыз қып-қызыл боп маздаған шокқа қадалып, екі көзі қарығып, маңдайынан моншақтаған тері домалап, бір қолымен аһ-уһ - деп өкпесі қабына желпініп демін алған көрікті басып мелшиіп отыр. Қай заманда іргесін кім қалағаны бұ күнде тірі жанның жадынан өшкен май сіңіп қара былғарыдай қабырғасы жылтыраған, өзінің сөзімен айтқанда, «мына дүниенің бар қасіретін кеудесіне жиған көрікхана» ауыр күрсініп ыңырана дем алады. Сол жағында қара жерге беліне дейін батқан болат құйма төс талай иілімсіз ііп, мойымасты мойытып, жаншылмасты жаншып, тәкаппар «келсең кел» деп маңдайы жарқырап көрінді.

Байбосынның екі көзі жақұт боп жанған қос уыс толардай үркер шокта. Қабағы қатып, түйіліп қапты. Көріктің қаз тұмсық

аузынан ысқыра шыққан өкпек желге қызыл шоққа айналған көзге көрінер-көрінбес ұшқынды жоғалтып үстіне төніп құлап отыр. Бұл дүниені ұмытқан. Біржола берілгені соншалық - кірпігін де қаппай, лып-лып тулаған алау отқа кіріп кетіпті.

- А-а-а! Солай шығар, солай шығар! - деп сабы добалдай отқабар ұшын бөгде көзге шалына бермейтін ағаш сапты шымшуырға тістетіп, кемпіркосақ бояулы жарқ-жүрқ ойнаған сәулені оттан алып шықты да үйелмен денесін ұршықша қозғап, алдына ала берді. Әп-сәтте онысын бүкіл тіршілік көзінен қызғанған бір күйіс қалыпқа түсті. Мандайынан аққан тер иегіне төгіліп, көзі жұмылып, нені көріп, неге үңілгені беймәлім кейінке көшіп: «А, сен осындай ма едің, осындай...» - деп алақанында көгілдір сәуле ойнатып кетті. «Апырау, мынаның қолы темір ме, күймей ме?» Оқтаудай жұп-жуан саусақтары шыбынның қанатындай лып-лып қозғалады.

- Әй, бәрекелді! Енді бұл тақтама, ұяна түс! Ұяна! Міне, міне - деп лебімен абайлап үрлеп, сіркедей ақ, кейісі көгілдір мәрмәр үгінділері ме, түйірініктерді шығыршық көздеріне қуалап кетті. - Қар-ра мұның тайғанақтауын! Оныға жол жоқ, кіммен істес болғаныңды жұрт көрсін, - өзімен-өзі болып, - сені Байбосын ғана біледі. Сен де жөн сұрағанда, жүнжімей жарқырап, күнге бетіңді жуғыз! - деген ол алақандай ақ киізге әлгі қолына ұстап мәселегенін сүйкеп сүртіп-сүртіп жіберді.

- Ал, енді кара өзің! Қандай көркем екенсің?! Көзі шыққыр талайдың сұғы қадалар саған.

- Ой, сен қайдан кеп қалдың? Бұл қазақ енді ысханада дағыныштық бермейді. Ойпырмай, осындай жаның еріп, жүрегіңе қуаныштан тасыған қаның сыймай тұрғаныңда келеді-ау. Е, не ақың бар еді менде? - деп алақанын жұмды. Түсі өзгеріп, жалпақ бетін айғыздаған ащы терін жеңімен сүртіп, көзін жылтыратты. Едәуір шамданған түрі бар.

- Жай, әншейін, кіріп едім. Шұқшиып отқа түсіп, алауға шомылып, рахатқа батып, өзіңмен-өзің болып кеткеніңе қызығып...

- Қызыққышын... Мазақ қылайын деп келдің бе сен де? Біледі деп, есі бар деп сенгенім сен болсан...

- О, Байеке, өзіңді қадір тұтпасам, өнеріңе тәнті болмасам, мұнда келем бе. мазаласам кетейін, - деп қорікханадан шығуға бұрылдым.

- Солай ма еді, солай ма? Мені мазақтап, келекелейтіп мырза кеуденің бірі ме деп қаным тасып, көзім тұнғаны. Егер ақиқат қастер тұтып, мына ата-бабалар көрігі ғасырлар бойы жалғыз өкпесімен дем алған ысханаға тәуеп етіп келсең отыр! - деп бұйырды. Лезде өзгеріп, бетіме күле қарап:

- Сен жүрегімді жылытып барасың. Жүрек-жүрек қой. Адамның жан қалтасы ол. Кез келген пендеде жан бар десек, оның тұрағы - жүрек. Әлгідегі алтын мен күмісті, темірді сөйлестің дегенің жанымды аймалап кетті. Сол сөзің жүрегімді шөп-шөп өбіп сүйіп жатыр. Сүйіп, - ол кенет ойына бірдене оралғандай түксіе қарады да. алақанын жазып, - міне, көр, көре ғой. Бірақ сондай қымбат нәрсе көрдім деп, тірі жанға тіс жармайсың, - деді сөзін шегелеп.

- Құп, жақ ашпаймын, - дедім оны сендіріп.

- Онда тыңда, - деді де, көрікке таяу тұрған ағаш орындыққа жайғасып, - бұл менің аса зейін қойып соққан екінші сақинам. Рахаттана күліп алды. Күлгені де бөлек. Беті жайлауға қонған үйдің төріне төселген оюлы текеметтей жайылып, көзі орнында екі сызық қалды. Ырқ-ырқ мәз.

- Мен үйдегі бәйбішемді бір сақина тарту беріп алдым.

«Осы не айтайын деп тұр. Бір сақина тарту беріп... алдым» - дейді. Ақиқат дені сау кісінің сөзі ме деген ой жанымды шабақтап өтті.

- Ол оны, міне елу жыл, одан да асып барады, қолынан бір тастаған емес. Оң жақ қолының аты жоқ саусағы жарқырай-жанады да тұрады. Жанғанда ма, айсыз түнде сөніп жанған жұлдыз сияқты. Ал оны жеңгең «махаббат көзі» дейді.

- Иә, - деп сәл толас тапқан ол, тілім-тілім боп жарылған

алаканын жазып, әлгіде өзінен басқадан жасырған құпиясын алдыма лақтырып тастады.

- Міне, қор, қорқи! Осы өмірімде бар өнерімді төгіп, екі-ақ сақина соқтым. Көздің майын тауысатын сірке терген өмір ол. Тұңғышым - жеңгенде, екіншісі - осы. Мұны әлгі мені мұжықсыздықпен жетесіздердің көзін ашу үшін, онда да шетелден дүние тасығыпқа ерегісіп соқтым. «Дүниенің төрт бұрышын кезіп, әйеліне әкелген бір жылтырауықты он мың долларға алдым, - деп босітті. Бейшара, көзін шел басқан қаңғыбас не асылдың, байлықтың өз отымыздың басында жатқанын, мынандай күс-күс қолдар жасап шығаратынын қайдан білсін!

Надандық кімді ондырған. Бізді құртатып басқаға табыну ғой! Әр сөзі жанымды жадыратып барады. Жалт-жұлт көздің жауын алған сақинаны аударатөңкере тамсана қарап:

- Иә, жанып тұрады.

- Сол бірінші соққан сақинаны жеңешеме, - дей бергенімде, сөзімді бөліп:

- Оны ретін тауып қалай тапсырғанымды айтсам ше, - қатты күліп алды да, - қай кезде де көңілдің аты жүйрік болады, - қауғадай басындағы ілапарасын алып, - мына бастағы қиялды тындасаң ба, осы үйден далаға жаланаш жүгіре шығасың. Қазір мен әлемдегі ең ақылды, дүниесі көп, әмірі жүрген, қолынан келмейтіні жоқ, ең бақытты адам боп отырмын. Алаканыңдағыдай жүз, әлде мың сақина соқсам, маған кім келіп табынбайды. Әлгі малы, дүниесі көп Рабдандардың кеудесіне неге нан пісіп жүр? Шет елге қаңгитындардың арманы не? - бет-аузын күйген терідей бүрістіріп, мұрнын тыржитып, ойын басқа арнаға бұрған ол - Пендеміз. Пенде деген сол. Қыз байғұс та қиялдың қонағы. Қосылатын жарым бай болса, білімді болса, ақылды болса, бақытты болар едім деп армандайды. Бәрінің іздейтіні - ең тәуір жігіт! Ысханадағы мендейді қайтсын! Ол елдің кемеліне келе бастаған жылдары еді. Не ішемін, не киемін деген елдің кеудесіне нан пісетіні бар емес пе! Кейбіре-



улердің козі аспанға бітеді. Ондайда мен сияқты шикі балшықтан құя салған доғал жанға қыз қарай ма? Бәрінің, осы елдегі қыз біткенді айтам-ау, көзі аспанда, атқа мінер қызметкер, оқығанды іздейді. Тең-теңімен, тезек қабымен дегенді білетін бірі жоқ! О, күдірет! Ырк-ырк мәз боп, андып жүргем. Ол күндерде ұйқы бола ма, көк балаусасы тізеге оралған өзеннің жағасында аңсағаным біреумен уәдесі бар ма, біліп жатқаным жоқ. Қоян ұстаған қасқырдай бас салдым. Құшағымда бұлқынып тулады кеп. Шағтауық боп айқасқан құшағым қайдан босатсын. Міне, алдында тұрған кәрі тістеуік-шағтауықты көрсетіп, оның азуында қыстырылған сом темірді нұсқап, міне, осы белдіктей қыстым да қалдым...

- Ой, өлтіремісің! Тұншықтым. Босат! - деген үні жетті құлағыма. Айғайлауға шамасы келмей, талықсыған жанның оң колы мойныма орала берді. Сәл құшағымды жазып, балғын денеге бостандық бердім. Кірпігі қағылды. Жүрегінің дүрсілі келді құлағыма. Өзім де желбезегінен қармаққа ілігіп, судан далаға шығып қалған лақа балықтай аузымды ашып-жауып қалыппын. Не хал кешіп отырғанымды білсем бұйырмасын. Ессізбін.

Байекен өткен өміріне өкінді ме, разы болды ма, басын шайқап таңдайын қакты.

- Соның алдында ғана әкеме көрсетпей, бойымдағы бар өнерімді салып бір сақина соқкам. Тұңғыш адал еңбегіме барымды салғам. Өлгі сәтте кеудесі қысылып, талықсып қалды ма, әлде жаны есенгіреп, өзіне өзі келе алмай жатыр ма, ақ еркем қимылсыз-ау, қимылсыз. Сонау қырдың астында біреу келі түйіп жатқандай жүрегінің дүңкілі естіледі, әйтеуір. Бауырыма қарай құшағымға тартып:

- Осыны сыйға тартам деп, сені қалай көрем деп қанша түн ұйқы, күндіз күлкі қормедім. Мә, маңдай терімнің жемісі, арманым саған. - деп қолына ұстата салдым.

- Бұл не? - шошып, әлі де еңтігі басылмаған ол алақанына

түскен сақинаға көз салды. Шоқ болып жанған лағыл сәулесі айға шағылысып, ойнап жүре берді. Аппак ай, аппак алақан, жарк-жүрк мың құбылған лағыл тас алтынмен арбасып сәуле шашып туан кетті. Қыз ойда жоқта көктен түскен, үш ұйықпен да ойына келмейтін мына күдірет көрініске тілі байланып, төміріп қарап қалды. Не көріп отырмын, осы мен қайда келдім, не кереметке ұшырадым дей ме, тіл жоқ.

- Байсекең шегін тарта күрсіне дем алып:

- Шіркін, жанды аялап, жетені қытықтап, өзекке от боп түскен нұр шоғы-ай, сондағы, - деді де, үнсіз іштей егілген ойға беріліп, түнжырап отырып қалды. Қанша уақыт өтсе де қиялдың тасқа жазылғандай ұмытылмас сәтіп көз алдына келтіріп, рахат күшағындағы оның аңысын аңдап қыбырсыз отырмын. Көп отырды. Уһ! - деп терең дем алды.

- Шаршап қалдыңыз-ау, ә? - дедім сөзге тартып.

- Тек! Шаршағаны несі?! Жаныңда өзінді қызықтырған жан, көңілде күлімдеп бар шаттығыңның куәсі боп Ай, сүйгеніңнің аппак ақ керім алақанында сөніп-жанып, сөніп-жанып мың құбылған махаббат нұры туласа, балдай төгілген шұғыла еріп үйілердей боп тұрса, - ол жұтынып аузыңың суын жұтты да, сол сақина, сол сәулетімен сондағы көрінісімен бүгінде жеңгенің қолында. Асыл тозбайды, ақыл азбайды. Біреу көзге көрінбей келіп ине тығып алғандай селк етіп маған өре түре қарады да:

- Әй, жүрші біздің үйге. Бір шәйнек су бар шығар. Аузымыздың дәмін алып әңгімелесіп отырып, әлгі менің де, оның да жанын ортеген жақұт тасты сақинаны көрші! Жаңа ғана мақтана көрсеткен қолындағы сақинаға көңілі толмағандай кіржие қарап:

- Мынау оның сүйіншісіне де тұрмайды. Сүйіншісіне де, - деді. Ол - махаббат көзі. Кәдімгі Ләйлә мен Мәжнүнді қор ететін махаббат ше?! Солардың көзі - нағыз өзі!

Ан-таң қалған маған - не сенбей отырсың ба? Оны көрдің

бар ғой, махаббатың көзінің қандай екенін де білесің, жүр! - деді, дауысын көтере бұйырып.

- Жеңешемді тым жақсы көресің-ау, - дедім.

- Әй, тауып сойле! Әркімнің өз жүрегі өзіне ыстық, - деді дауысына өктемдік беріп. Сөзден тосылып қалдым.

Өзіммен өзім болып «адам атты құпиясы мол құбылыс-ай, әрқайсыңның жаныңда сыры басқаға беймәлім терең әлем қоныс теуіп, шартарабыңда рахат отауын тігіп өмір кешіп жатыр-ау! Өттең, шіркін, кімнің жанында, жүрек құрышында не жатқанын біле беруді құдіреті күшті құдай басқаға бұйыртпаған ғой, Бәйсекем-ай» дегім келіп кетті.

- Ой, сен не? Басың салбырап кетті ғой. Менің қиғаш-қиғаш сөзіме мезі болдың ба? Мен осы заманның басқаға сөзі өтпейтін Асанқайғысымын. Басқада жұмысым жоқ. Өзіммен-өзім салғыласып, мына көрікпен, төс балғамен айтысам, сырласам. Сонда қайтсын-ай, менің кім екенімді білетін жасымнан сырласым емес пе, көрік демін тартып, төс жайылып, балғам тілаулы елгезек баладай зыр қағып қолымда ойнай жөнеледі». Не дейсің, Байсеке! Ешкімге қапа болмаңыз. Жеміс сіздікі, - дейді маған едірейе бәрі. Сенбесең көшеге шығып айқай салып жұртты жиып сұрау салшы! Байбосыпды кісі деп сөзіне тәнті болғанды табар ма екепің! Ақылы, есі дұрыс кісі дер ме екен. Сөзіме, ісіме бәрі де басын шұлғиды, ал іске асыруда ма, әй, соны қойшы дейді. Неге?

Оның көзі қып-қызыл боп қарады. Өз қиялыма беріліп кетіп оның орнынан қашан тұрғанын да байқамаппын. Сөйлеп жүріп өзі ысхана атап кеткен шеберханасының түпкі есігін ашып, қолына жүзі жарқ-жүркі еткен бір балта, кетпен, күрек, қол тырма алып шықты.

- Енді мынаны көр, мыналарды! Алтын сақина, жүзік, білезік, қапсырма, сырға, шолпы, үзілмелерді көрсетіп көзінді қарықтыра бермейін. Бұларды жасайтын баяғы үкімет зауыттары бұл күнде жоқ. Ондай зауытты мен ашып жатырмын. Мен! - дау-

ысы көтеріңкі шықты. Мен оның бетіне ұйқыдан ояңандай таңырқай қарадым.

- Таңданба, - деді қабағы түйіліп. Осында астында ауыздығымен алысқан семіз ат таралғысын үзердей салмағын төгіп шіреніп түйе қарыны алдына сыймай шалқайып Рабдан айқайлап кетп тұр, - Байбосын барсын ба? Шық бері, - дейді. Мына астамгершілік мені жер қып жіберді. Желке тамырым тартылғаны. Тілеуіңіз, құлақсыз қалдым.

- Ей, ысқа қақалған сорлы, өліп қалмасан шық бері! - деп қайта айқайлады. Шыдам жібі шарт үзілгені. Қолыма ақ қайышның кеткен сағалынан шырлап саптаған, қылпыған жүзін бармағымен сипап, осы балтаның бірін ұстаған қалпымда, өзім де ыс жүткіп қап-қара болсам керек, түтігіп сыртқа атып шықтым. Мынаны есіртіп тұрған мендей бейбақтардың үлесінен жырымдап қағып жекешеленіп алған торт-бес үйір-ау! Әй, бірінің ит аяғын бірі жалаған алаяқтар-ай! Соның бірі емессің бе сен! - деп, жаным күйзеліп кетті.

- Ей, ессіз топае! Мен тәуелсіз мемлекеттің азаматымын! Жаным да, арым да күн нұрындай таза! - деп, бар дауысыммен айғайлап жібердім. Шыбыным шырқырап кетті. Расы, әлгі астам сөзін қайталаса, талай оқтан да, оттан да, ажалдан да тірі қалып едім. Ендігі қалған өмірді аямай-ақ қояйын. Бір кесанат, қияс, арамза, дүниеқоңыз менменді халқымның мекені адал топырақтан жоқ етіп «е, дұрыс бопты» - деген елімнің бір ауыз сөзін естіп атылып кетсем, не арман бар деп қасам ішіп шыққам.

Семіз жарау ат ыс иісін алды ма, әлде жер астынан шыққандай түп-түнек менен үрікті ме, осықырып, басымен алысып кетті. Атының екпінін зордан басып, жау қабағын түйіп:

- Байбосын! - деп ақыра дауыстады. Маған бір өткір балта, бір кетпен, бес-алты айыр, - деп керегін шұбырға жөнелді.

- Саған ештеңе де жоқ! - дедім, жан дауысымды шақырған мен.

- Омай, жеуге нан таппай отырып, - білемдеп ұстаған тобылғы сапты қамшысын сермей көтеріп, - мына сорлы, саған

ештеңе де жоқ дейді - ей! Ыста қамалып, аштан өле алмай отырып.

Оның шынғыра шыққан ашулы дауысынан аты аспанға секіріп тулап кетті.

- Қап, сені ме, - деп, тұра ұмтылдым. Жарқ-жүрк жүзі жарықта ойнаған балтадан ба, менен үрікті ме, ат басымен ала жөнелді.

- Бес-он қараның дүмпуі-ау, сенікі! Баймын дейсің-ау! Ысқырса желдікті. айдаса ұрынын, ашықса бөрінің қиы емес пе оның! Қап! Қап» Қолыма түспедің-ау деп запыран жұтып қала бердім.

Байбосын терісіне сыймай бүкіл болмысымен қалшылдап, орныпа бір отырды, бір тұрды. Менімен ісі болмай байтақ әлемде жалғыз қалған жандай күйіп-пісті. Аз-кем үнсіздікті өзі қайта бұзды.

- Дүниеде көзге шыққан сүйелдей болудан асқан қорлық жоқ! Байлық - бақ емес! Рабдандыкі ессіздік, ардан безгендік! Қасиетті ар-ожданына күзетші болғанда ғана адамгершілік тұғырын табады. Ал, мынау... баймын, бақыттымын дейтін шығар. Оттапты! Баққа бок қонғанын кім көріпті. Айтшы? - қандауырдай қадала түсті.

Мына қалпында қарсы келгенді тапап жіберетін дүлей боп барады. Ол бақ емес, шоқып-шоқып тойған соң ұшып кететін ала қарға! Қысқа айтса да, нұсқа айтып отыр. Булыққаны сонша, әлгідегі «үйге жүр, бір шәйнек шәй іш» дегенін ұмғытыпты. Күйбеңдеп, бірде балғасын, бірде балтасын, бірде шымшуыры ма, оны-мұнысын ұстағыштап жүрді де, қаракөлеңкелеу түптегі есікті жұлқып ашты да:

- Мынаған қара! Мынаған! - деді мені өзіне қаратып. Ендігі үнінде ерекше жылылық бар. Жаңағы сәттегі қара дауыл ызғардан із де қалмаған. Едәуір кең бөлме. Шырлап, жонып текшелеп жиналған қарағай, сымбал ма, бір бүйірде қыт-қыт теміртерсек пе, қыз жүгіндей көрінеді көзге. Екі-үш кісілік атқа жеге

салып, лыпытып жөнеле беретіндей кәшауа жеңіл шана, кегейлері теріліп, шені қағылған доңғалақтар бір үй сықия сіресіп тұр. Осы кезде дабырлап шыққан дауысқа елендей қалған Байекең:

- Біздің батырлар кеп қалды! Менің келешегім. Сөз бітті! Кеттік! Жүр! - деген ол тез-тез басып есікке беттеді.

Бізге бес-алты бүлдіршін карсы келе берді. Әйда, МТШ-қа, - деді оларға. Мен МТШ-ына түсінбей аң-таң қала бердім. Есіне оралдым ба, әй дейтін жер ұзай беріп, артына бұрылды да:

- Біз мәшине-трактор шеберханасына кеттік. Сондағы қалған-құтқанды алып кеп, әлгі өзің көрген жерде қайта тірілтеміз. Жа-ап береміз. Жан! Асықпасаң тос! Менің шәкірттерімнің қолынан не келетінін көресің! Тос! - деді, адымдай басып кетіп бара жатып. Өлгідегі МТШ-ы - машина-трактор шеберханасы дегені екен. Үркердей бір топ жас балғын ортасында шудасы ізесін жапқан қара нардай Байбосын. Олардың күле сөйлеген қоңілді үні құлағымға жеткен менің ойыма: «Осы жұрт мені мүжықсынады, қор санайды», - деп налыған оның сөзі оралып, сыртынан қызыға қарап қалдым. Әй, білмейміз-ау, қадірінді білмейміз. Он саусағынан өнер тамған алтынның сыпығысың-ау, Байекем! Келешегің қандай көрікті еді, - деп қайталап келем іддімнен. Сенің бағанды уақыт өзі береді, Байекем, жасыма! деп дауыстағым да кеп кетті. Оның бір топ жастармен шүйіркелесін кетіп бара жатқан соңынан көз алғым келмей, бір сүйініш жанымды ерітіп жүре бергені. Менің келешегім, - дейді. Келешегің қандай тартымды еді, Байеке, - деп бар айқайыммен дауыстағым да келіп кетті.

## ТАҒДЫР

Тілдей қағаздағы бес ауыз сөз дүниенің астан - кестенін шығарды. Табиғатында оны-мұныға мойып, бірден беріле қоймайтын Мағаз осы жолы өзінің не күй кешкенін пайымдай алмай қалды. Көзіне жас толып, жеделхат әбжыландай ыскырып жүре берген. Бауыры езіліп барады. Бар ойына келгені: «Жалғыз қалдым-ау!» болды. Ақыл, парасат деген сананың түп қазығы тамырынан сөгіліп, бүкіл әлем қаңырап, отырған орнынан беті ауған жаққа лағып кете барды.

Адамды осындайда ессіздік билей ме, немесе төбеден түскен госын жай өз дегеніне билеп-төстеп, қамауға алынған қылмыскердей айдап жүре бере ме, әйтеуір Мағаз мына сұмдық, жедел келген суыт хабардан есенгіреп қалды. Құлағы шамалау естигін, сауаты да шамалы пошта таситын карттау кісі де, оны-мұныға көңіл аударар қоймайтын аңқау жан болатын. Бұл жолы да сол мінезімен: «Саған жедел тіліграм!» - деді де, онда не жазылғанымен ісі болмаған ол, тиесілі иесіне тапсырылған мерзіміне қол қойдырып, кетіп отырған. Мына қысылтаяң қасірет қамаған шақта сабырға шақыратын адамнан мақұрым Мағаз ал кеп егіл. Аттың басын біржола босатып жіберді. Санасында: «Әкем қайтыс болды. Жерлеуі - сенбі. Байрақ» - деген үстің-үстің тәнін оскылаған қаралы улы сөздер ғана.

«Апыр-ау, аяқ астында бұған не болды екен?». Бәрі күні кешегідей. Иә, күні кеше емес пе еді? Дәл осы биікте, мына өзі туған, кіндік қаны тамған, балалық шағы өткен жерде бүкіл әлемнің төрт бұрышын көріп тұрған жандай толғанып: «Аға, бақыт құсы басқа қонды! Өмір енді басталды. Тіршілік қызығы күнде қауызын жарған лала гүл екен. Міне, қазір мен соның

жұпар иісін жұтып тұрмын» - деп жанымен тебіреніп, мұны, туған жалғыз ағасын, бауырына тартып қысып, маңдайынан ніскелегені, ағынан жарылғаны. Бұйра шашы желге желбіреп, күн сүйген маңдайын жауып, аялы қара көзі мөлдір судай тұна қарап, қара торы жүзі балбырап, еміренгені. Сонда, иә, бұрын-сонда өзі сезінбеген, тіпті түйсінбеген бір хош иіс мұны да сергітті, көңілін тасытып, төбесін көкке жеткізіп жібермеп еді! Өзінде ес қалмай, бүкіл әлем бұған: «Әй, Мағаз, бұ дүниеде сенен бақытты жан бар ма? Жалғыз бауырың ел ағасы, халық бәсшысы! Қараны жап-жағына! Болып-ғолып тұреың!» - деп, бас ұрып, шүлігін кеткені. Расы сол, жалғыз інісі Сабазы бұған онда әлемнің тұтқасы көрінген. Оның аузынан шыққан әлгі сөздердің әрбір қарні сүйіншілеп, айқайлап, шулап та кеткен еді. «Бақыт құсы басқа қонды» деген Сабаздың биязы үні құлағына мәңгілік тұнып қалған...

Сол құсы, бақыт құсы, мұның басынан қапыда ұшып кетіпті. Жай ұшпапты, бүкіл тіршілігіндегі ең қымбат, ең сүйікті, егізінің сыңары, маңдайына біткен жанарын ағызып, суқараңғы етіп кетіпті. Бұдан сорлы, бұдан бақытсыз, бұдан қайғылы бұ пәниде кім бар енді? Кім бар? Ол аңырап, бар дауысымен ессіз халде айқайын салып егілді кеп. Өзегі өртеніп жылады...

- Сабазжан, елді сағынбайсың-ау, шамасы. Санап отырсам, ширек ғасырға жетіп қалыпты өзің елден кеткелі. Жат жердің қызығы туған жерден асып жатады-ау, сірә, - деп өкпе-назын білдірген ауыл қариясына:

- Қазақ жерінің жат бұрышы бола ма? Біз үшін бәрі туған жер. Қайда болсақ та халыққа қызмет етсек деген ақ ниетпен жүреміз, - деп сары майдан қыл суырғандай жібек үнін созып, толық денесін еңсере қартқа күле қоз тіккен.

- Әй, қайдам, бәрің сөйдейсің, бәрі сөйдейді. Бізге де келіп-кетіп жататын райкомдар, - осы тұста Сабазды анықтап көріп алайын деген кісіше шүйіле қараған қария, тосын сұрақ тастап, - сен де райкомбысың? Біреу анау, біреу мынау деп тап



басып, сенің дөкей қызметіңді маған түсіндіре алмай-ақ қойды. Соны өз аузыңмен бір аташы.

- Қызмет көп қой. Аты да көп, - Сабаз картқа түсінікті өз қызметін жеткізетін сөз іздеді ме, ойланып, - мен астанадамын ғой. Ұлтымыздың десем, сәл жалаңдау болар, жалпы зиялы қауым, ілім-білім қуған, одан әрі ел билеу, басқару ордасы болған ұлы шаңыраққа ұлттың жүзден озған жүйрігі, мыннан асқан тұлпары шоғырланған. Аузымен құс тістегендер сонда, - деп қарт біле бермейтін көп сырды жеткізген. Әлі де екшелеп, ойындағы білмегін зерделеген қарт:

- Аузымен құс тістегендердің санатында барыңа мақтанатындардың бірімін, шырағым, сонда дегенім ғой, қызметің не өзі, атын аташы!

Төтесінен салған үлкен кісі әй-шәйді қойып білмегіне асықты.

- Үштің бірімін, аға. Ел басшысы дейтін ұлықтардың қатарындамын. - Сабаз жан-жағына ұяла қарап, таудай қызметінің атын атауды мақтандыға жориды санап, майдалап жеткізді өз жайын.

- Жә, болды! Болды! Е, еңсемді шарықтатып көтеріп тастадың ғой! Бәсе, аруак, Құдай тегін жаратпаған асыл сүйек, осы тұқымнан да бір тайдың бәйгеден келетін уақыты жетсе керек еді. Тәубе, тәубе, - деп іштей күбірлеп, қарт бетін сипаған. Бір ауылдың, оның үстіне ауданның, облыстың бар сорпаға шығары, беделді деген үлкен-кішісі құрақ ұшып, көптен туған жұрғын көрмей, сағынтып келген Сабазға оңаша, жасыл жайлауда тігілген ақ үй мақтан сезімге шүпілдеген еді сонда. Мағзда ес қалмаған. Көп қошеметі сонда ду-ду артық көтерме мақтанға ұласар сәтте ойлана қалған Сабаз:

- Ешкімнің желеп-жебеуі емес, қария, еңбек қой, еңбек бұл дәрежеге сүйреп жеткізген, - деп «аруак, Құдай, асыл сүйек» деген сөздерді жүрегі тікенектей көрген ол сәл қабағын шытынды. Ескі нанымның адамы емеспінін бет-бейнесімен ұқтырған.

- Сабазжан, не десең о де, - қарт ашық аспанға көз тігіп, - сонау күнді ұстап тұрған ешкімнің қолын көріп тұрғам жоқ. Оны бір Құдай ұстап тұр. Соның нұры жер бетінде әлгі тіршілік, өмір дейтін кереметті жасап тұрған. Құдайда өзінің құдіретін мойындаған тірі жанға алалау болмайды. Өйткені, ол - Құдай! Саған сол Құдайдың рақымы түске-е-ен!

- Аға, сәл, - деп манайындағыларды не ойлап отыр екен дегендей тінте қарап, іштей: «әй, қараңғылық-ай!», - деп ойын сүзіп, кідіре берді де:

- Біздер, коммунистер, дүниені зағ күйінде түсінеміз ғой. Сізге бұл әлем біреудің күшімен жаратылады...

Осы тұста қарт оқыс мінез танытып:

- Болды, болды. Әліптің артын ашпа! Бүкіл бітімнің, азаматтық тұлғаң сонау аты аңыз болған атаңдай бопты. Түйсең - қар жауған қабағын, сауыт-сайман кесең дүниені дүр еткізер сом денен, қарағай найзаны қымтып ұстасаң - сабышан су тамшылағар қуатты қолың өткенімді елестетті. Өттең көзіңнің аласы үлкендеу, жалтақтығың бар ма? Тәңір сепкен тары тасқа да өседі. Осыны біл, бірақ. Түсіндім мен! Ұқтым! - деп орнынан тұрып кеткен. Ақ сакалы омырауын жауып, желкілдей котерілген қартқа Сабаз: «Отырыңыз, кетпеңіз» - деп айтып үлгере де алмай қалды. Қартты не шамырқантты, оны кім зерделеді ол кезде...

Сабаздың құрметіне сол күндері айта жүрер ойын-сауық па, тіпті ұлт санасынан өшіп, ұмыт бола бастаған бұл күнгі жас қауым біле бермейтін бағзы салт-дәстүр ме, әйтеуір талай тамаша көрсетілген. Әдейілеп, жиырма бес жылдан соң бір апталық демалысын туған ауылдастарына қиған Сабаздың да соңғы рет келуі, ел-жұртымен ақырғы дидарласуы екен ол.

Міне, бүгін шұғыл жеделхат қаралы хабар жеткізді. Мағаздың тағатын алған, жан-тәнін езген рақымсыз қайғы қол-аяғын жерге тигізбей астанаға ұшырды. Астана баяғы ма, кісі танымастай болып өзгеріп кетіпті. Бір кездегі бас арықты ғана жаға-

лаған ұлы акын даңғылы өзендей ирелең қағып тау бауырына созылған. Одан әрі биік-биік зәулім үйлер. Алатау: «Сен биік пе, мен биік пе» - деп тәкаппар бойын көкке созып, күнге шағылысады. Бұл отырған жеңіл машина оқтай тартылған көшелердегі үйлерді көзге қанқобелек ұнырып ағып келеді. Көше қапталы қызыл ала гүл, терек, атын бұл біле бермейтін діңіне құшақ жетпес нелер алып ағаштар қыз желегіндей жапыраққа көміліп маужырайды кеп.

Мағаз өзінен-өзі құлазып кетті. Оны астана сұлулығы да, көше әсемдігі де селт еткізе алмады. Ойсыраған көңілі суы суалған қара қазандай көңірсіп келеді. Осы сәт елсіз жапан түздегі жалғыздық қамалады оны. Сонау шет-шегін буалдыр сағым мұхиты көмкерген маң далада қылт-қылт, беймәлім елес көзіне шалына түсіп, қайта жұтылып келеді. Тау толқып, сағым көкке атылып, қас-қағымда құрдымға сініп жоғалып жатыр. Қайта құралып, қайта толқып, қайта биіктеліп әп-сәтте жоқ болады. Жасырынбақ ойнап, көзді өтірік арбап, арбак-шарбак, мәз жылымшы бірдене. Енді сол мұны шым батырып, тереңге сүңгіте жөнелген қарқын боп, тыныс-демін буып, тұншықтырып ала жөнелген.

- Ағатайым, бауырым, - деп кемсен қағып кенет бауырына ене берген Байрақ осы түпсіз тереңдіктен суырып шығарды оны. Қос құшақ жазылар емес. Бірінен-бірі ажыраса, жалмауыз қайғы оны жұтардай теңселтіп жіберді. Қолқасы суырылып барады. Егіледі кеп. Бар тиянақ сүйенер тауы - табан тірер тұғыры - тозаң болып, біржола үгіліп кетті. Сай-сүйегі, бұлшық еті ез-ез, жүрегі аузына тығылды. Бұған дейін алшаң басып жүрген дүниесі тарының қауызындай мұнша тар болар ма! О, опасыз жалған!

- Көзімнің қарашығы! Жалғызымның тұяғы! - еңкілдеп өкіре жылап, ішіндегі жалынның сыртқа төкті кеп, төкті кеп...

Шіркін, өмір тәттілігің мен запыран кермектігіңнің дәмін қатар татқан пендеңмен сырласып, ашық тілдескен күнің бол-

ды ма екен?! Әй, қайдам... Мағазды осы түйткіл онашалағалы да қанша күн. Өзін-өзі жеп, басы әңкі-тәңкі болған қияли жан бұл. Сабазымның алдында неге кетпедім бұл опасыз өмірден... Ақ жауын арулап, туған туыс, жақын, дос-жаран алдында аруанымды асырар еді-ау! Ал, бейбақ мен... Осы ой оның ет-жүрегін қарс айырған.

Бекер уайымдамапты. Сабазды соңғы сапарға шығаруға бүкіл астана жиналды. Марқұмның сүйегін билеткен де жоқ. Үкімет арнайы жерлеу комиссиясын құрыпты. Ана жолы мақтанна өзі айтқан үштің бірі осы қаралы жерлеу тәртібін басқарып бәйек боп жүр. Мұның бауыры өлсе, олардың да қимас досы, әріптесі дүниеден кетіпті. Қабактарынан қар жауып, лептерінен мұз түседі.

Астанадағы үлкен театрдың нақ төріне қып-қызыл мақпалға орап, айнала кара жібекпен көмкерген азалы лентамен айшықтап, «Қош бол, қымбатты дос, бауыр Сабаз Дарқанбайұлы» деп гүлмен жазып қойыпты. Лек-лек халық. Шұбырған жұрт үзілер емес. Отіп жатыр, отіп жатыр.

Кобінің көзінде жас. «есіл ер, дегеніне жетпей кетті-ау! Арманшыл еді» деген қимас сөздер жиі естіледі. Бұған дейінгі Мағаздың арпалыс аласұрысы бекер екен. Бауырының асыл қадір-қасиетін тірі күнінде білмей, әшейін сырт хабарына күпііп, қызығын көрмей, бос қалыпты. Содан ба, іш-бауырын әлем-жәлем өкініш күйдіре жөнеледі ылғи. Өмірі көрмеген бейтаныс жандар бұған жаутан-жаутан қарап, мүсіркеп, азасына ортақтасып, көңіл айтып бәйек. «Апыр-ау, - дейді Мағаз іштей, - қасиетті пенде расында да халықтікі екен-ау. Мен бауырым деп иемденем, сосын қайғырам, ал мына көп не үшін, кімім деп мұнша егіледі, ә? Қайран. Сабазым-ай, бар қызығыңды сырт көріпті-ау! Әттең дүние, отті, кетті». Оны осы өкініш жегідей жеді. Бір сәт: «О, Тәңірім, мұныңа да шүкір! Әлдеқалай елеусіз, беймәлім пендене болса қайтер ем! Тәубе! Алты алаштың баласын ғана емес, бүкіл астананы аяғынан тік тұрғыз-

дың. Қүдіретіне, асыл пендене берген қасиетіне тәнтімін» деп сабасына түсіп қояды.

Бірақ, бар шырғалаң артында жатыпты. Сабазды соңғы сарнаға шығарған халық тау бөктеріне қарай ағыла жөнелген. Мәйіт салынған қаралы машина да қозғалды. Шұбырған елдің соңына көз жетер емес. Мұны ерекше камкор, ілтпатқа бөлеп, сүттей ақ «Волгаға» отырғызған. Қасында елеулі, үкімет қызметіндегі жігіттер бар. Елпен қағады. Тау шатқалы - үлкен қорым сұсты екен. Әлемдегі мәрмәрдің бәрін осында жиып қойғандай, көзді қариды.

Нелер маркасқа, айтулы, атағы жер жарған даңқ иелері сурет боп көрінді Мағазға. Тілсіз, мылқау бейнелер!..

«Иә, бұлар айтарын айтып, атқарарын атқарып, өмірде тындырарын тындырып кеткендер». Қолқасын біреу суырып бара жатқандай кеуде тұсы удай ашып кеткені. «Жә, жо-оқ! Қамшы сабындай тірлікте не тындыра алды? Сабазым не бітіріп кетті!». Көзіне жас толып, дүние көмескі бұлыңғыр, тұманытып кетті. Ол жан-жағына ашқарақтана, ұрлана қарады. Көзінің қарашығы тоғанақ таппай тайғанақтай берді. Дүние аппақ. Жаңа жауған қар. Бұл аяғында шаңғы жұлдыздай ағып кеп жөнелді. Биіктен еңіске құлай ұшып барады. Әне, әне... Тоқтаңдар! Тоқтат! - өз дауысының, жап дауысының қалай шыққанын Мағаз білген жоқ. Түрі әлем-тапырық. Көзі шарасынан шығып, қабірдің аузына жүгіріп бір-ақ барды. «Намазы қайда? Мына ағаш қорабы не? Не сұмдық мынау?» деген аңы даусы тауға жаңғырықты. Енді болмаса қабірге түскелі қалған табыттың алдын кесе бажылдай тоқтады. Бар денесімен көрдің аузын жауып тұр.

- Жерлейміз. Былай, сәл шегіне беріңіз, - деген үстіше жұмыс киімін киген жігіт, оның бетіне таңырқай қарады. Әлем-тапырық Мағаздың түрінен шошыды ма, қалт тоқтады.

- Бұлай жерлемейсің. Жерлетпеймін! - Мағаз сұп-сұр, безгек тиген жандай діріл қағып кетті.

- Неге? Қайтқан кісіңі енді, - деп күмілжіген жігітке:

- Маскара ғой, мынау! Бұлай еткізбеймін, - деген оның ащы даусы бұ жолы көпке анық естіліп, тауға жаңғырықты. - Бұл мұсылман! Намазы қайда?

«Құдайым-ау, бауырыма ең болмаса он метр кебінінді қиманың ба?! Осыншама дәреже, бақ, қасиет бергенде, тәніне қабыр көйлегін бұйыртпағаның ба?» - деп ішінен қан жылаған Мағаз енді бар дауысымен:

- О, жұртым, қайырымды азаматтар, жан иесімін мен. Сүйек менікі. Бұған дейінгі құрмет-қызметтеріңе рахмет! Алладан қайтсын! Құдай разы, мен разымын. Қалған қызметін ата-баба рәсімін орындауға өзіме беріңдер, - деп егілген күйі беті ашық жатқан Сабазды құшақтай солқылдады.

- Дұрыс! Халық рәсімі! Шариғат! - деген сойдақ үн әр жерден естіліп барып өшті. Алатау мүлгіп сап тынған. Күн ақ шуағын себездеп төгіп тұр. Үп еткен жел, елп еткен дыбыс біткен өшкен. Бар тіршілік қас қақпай Мағаздың еркіне бағынған тәрізді. Табыттан шыққан мәйіт ақ кебін киіп, ұлттық рәсім өтіп, қабір аузы да ашылып еді, кенет:

- Жолдастар! - деген көтеріңкі айбарлы үн көпті елен еткізді, - біз кимас досымызды соңғы сапарға аттандырғалы тұрмыз. Марқұм Сабаз Дарқамбайұлы, ардағымыз, халықтың сүйіктісі болды. Саналы өмірін туған еліне, партияға адал қызметке арнады. Лениншіл коммунист еді. Сондықтан, оның қасиетті тәні суық қара жер қойнына алтын жақтаулы табытпен енуі тиіс. Оның денесін жалаңаш, суық топырақ жаппақ емес. Қане, қымбат киімдерін кигізіп мәйітті табытка қайта салыңдар! - деген оның үні бұйрықты, шешімді естілді. Әлеңкедей жалаңдаған бірнеше жігіт, Сабаздың денесін ләппай тапқызбай қайта көтере жөнелді. Мағазға табыт көз алдында тамұқ болып елестеп кетті ме, шарылдаған дауысы шырқырап шықты:

- Салғызбаймын табытка! Атам қазақ қормеген сұмдығын өзімен кетсін! Бауырымның ендігі жер бесігі - қара жер, - деп тұра ұмтылған. Оны зор денелі кісі көкшіл көзінен от ұшқындап:

- Қандай адамсыз өзі? Жетті! Енді сізге ерік берілмейді. Тиылыңыз. Сабаз Дарқамбайұлы сізбен туысса да бүкіл өмірі, ділімен жаңа саланың адамы болды. Бұл - бүгінгі рәсім, уақыт, заман әмірі! Араласпаңыз, - деген оның өктем үні шегелеп, гүйіп тастады. Бұл жалғыз шошайып дәрменсіз тұрып қалды. Іш-бауыры өртеніп, көзі қарауытып, басы айналып бара жатты. Ол өзіне-өзі келгенде, қомы астаудай қоңыр нар бейнелі сұпы сомдалып да қалып еді. Окіре құлады үстіне барып:

- Қайран бауырым, ақырында тас табытқа кіріп жаттын ба! Бұл қандай зұлматтың басы тағы?! Сен елдің, ұлттың басшысы емес пе ең?! Басың табытқа кіргені не сұмдық? Көрейін дегенім, көрсетейін дегенің осы ма, Құдай? - бақырып бар дауысын көтеріп, тауды жаңғырықгыра жылады.

Алатау шындары күніреніп, шындағы қар көшкіні ақ боран боп, бұрқырап ойға қарай төгіле берді. «Тәңірім-ау, - деп егілді Мағаз. - Халқым-ау, бұғалық түскен басың табытқа кіргені ме?! Басың темір торлы көрге кірсе, аяғың қайда қалады, ойланшы!...»

Есінен адасқан жандай алды-артына карамаған ол мәрмәр тасы күнге шағылысқан қорым басынан ойға қарай жүгіре басып бара жатты.

...Содан бері бірнеше жылдың өрмегі жүз аударыпты. Мағаз қазір шау тартқан ақшулан қарт. Ошаң етіп басқамен әлдеқалай болмаса, тілдесу дегенді ұмытқан. Өзімен-өзі. Нені мақұлдап, іштей кіммен сөйлеседі, әрқашан басын изеп, шұлғып, күбірлеп отырғанын коресің. Осы басқаға беймәлім жұмбақ халден бұ жылдар бір ауытқыған емес. Ауыл сыртындағы со жолы Сабаз екеуі көтерілген биіктің басына шығып, қашан көрсен де күн салып қарап тұрғаны. «Не қарап тұрсыз?» деген кісіге:

- «Көкжиегіме үңілем. Одан әрі не барын, байтағымда не боларын көрсем деймін. Арман ғой, арман. Алда қандай күн бар, әрине, келешекті болжау Тәңір үлесі. Сен де қарашы, ба-

балар ізі жосылып жатқан жоқ па мұнда! Ізі! Бүгінгі, ертенгі ұрпақ осында өмір кешпей ме. Қайран ата-бабаларым, қалдырған мола да құздап, күн, жел, су, жауын жуып жер бетімен өшкелі барады. Әне, тағдыр! Көр, көр, кеш басыңнан! Ертен алдымнан шығатын ата-бабаларым, ұрпағымның халі, бүгінгі тағдыры қалай өтіп жатыр деп сұрамай ма? Не деймін сонда? Ендеше, бәрін көрейін, зерделейін. Жарықтық, киелі байтағым-ай, ата-бабам жүрген, кіндік қаны тамған, май топырағың тәнімді емін-еркін жапса, арманым болмас еді-ау! Тағдыр не жазды пешенеге. Адамның басы - Алланың добы. Ол өз еркіңе қашан тиеді, оны да бір Құдай біледі». Ақсақал ауыр күрсінеді де, еті қызарған жанарын көкжиегіне аударып, тапжылмай қалады. Одан кейін жақ ашу жоқ. Содан да болар, ел Мағазды жұмбақ адам атап кеткелі де талай жыл бөлді-ау... Уақыт керуені тоқтар ма, өтіп жатыр, әне көкжиекке сіңіп барады...



## ИТЖЕМІ

Бір қаланы дүр сілкінткен тосын оқиға әлі күнге халық аузынан түспей келеді. Біреуі олай, біреу былай деп сан-сақ өзінше жорамал жасайды. Бірақ, тап басып, ақиқатын айтар куәгер болары да жоқ. Бәрінікі де ұлы нобай, құр тұспал ғана. Мейлі, кім не десе о десе де аза бойды тік тұрғызған бұрын-сонды тірі пенденің басында болмаған, мына сұмдық күн өткен сайын өрттей қауламаса, тегі басылар емес. Ұшығына жеткізер сынайы да да байқалмайды. Қайта май құйған оттай өршіп барады.

- Адам шіркін, мұндайды да естиді екен, көрместі көреді екен-ау! - деп бағзы біреулер жағасын ұстаса:

- Айтпаңызшы, о заманда - бұ заман адамды өзі асыраған иті жеді деген сұмдықты кім естіп, кім корді дейсіз, - деп түршіге қалса:

- Е. е. әр дәуірдің оз тажалы болады деген осы да! Ауырмай-сырмамай сайрап отырып өле салатын маскара да шықты емес пе?! Не нәубет келмей жатыр бұ халыққа! Әйтеуір, мына сұмдығыңның басты жауы өзінің асыраған иті дейді ғой. Өз обалы өзіне, әкесінің Құдайдан тілеп алған жалғызындай ба-рын алдына салып, өбек қаққандарға ол сауап! - деп біржола түңіле сөйлейтіндер де көбейіп кеткен.

Ел аузына елек қойып бола ма, әркім жеткен жерінен оралып, таусылып тоқтайтын. Не десе де осы бір жан түршіктірген үрейлі қаңқу төңірегіндегі өрекіңген сөз тоқтау таба алмай келеді.

Қайта күн озған сайын орманнан қырға жортқан қызыл алтайы түлкідей бұлаң қағып, бірде ана көшеден, бірде мына көшеден сумаң қағып, ақыры жүздеген мың халқы бар қаланы гастап, бүкіл аймаққа емін-еркін жайылып, талайлардың жағасын ұстатты. Жағасын ұстатып қана қоймай, бағзы есі бар сұңғылалардың иманын үйірді. Оқиғаның бас кейіпкері ізсіз-

түссіз жоғалса да, марқұмның есімі ел аузында жатталып, тірі күнінде етене араласқандар: «Шіркін, өзі де ерекше жаратылған, Тәңірім айрықша бітім, ғажайып сұлу көрік берген ауызға үрпін салардай бір туар жан еді» - деп әспеттеп аңызға айналдырып жіберген.

Айтса айтқандай, Светлана Андреевна қысқа ғұмырында жалғанды жалпағынан басып өтті. Бір қаладағы сөзіне дуа дарыған ақ сақал, қара сақал, басына бақ қонған қасқа мен жайсаң, ел ағасы мен тәуірмін деген лауазымды жандардың ол аппақ алақанында еліктің лағындай ойнап, аузымен құс тістеп, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып дегеніне жеткен жан еді. Не жасыратыны бар, расында ойына келгенін істеп еді, марқұм! Ақтық демі таусыларда, көкейінде қандай арман кетті екен, сабаздың! Опасыз жалған, дүние-ай, ең болмаса бір ауыз тілге келмей, қасында тілдесер тірі жан болмай, мына сұмдықпен қоз жұмғаны қандай қасірет еді?! Бар өкініштісі - ақ жауып арулап қоятын сүйегі де қалмағаны, қай досының қабырғасын қайыстырмады. Әттең, әттең!

Иә-ә, жұмыр басты пенденің басына Тәңірім не қасірет, не нәубет салмаған. Қиын сұмдықты адам ғана көтереді. Мына дүниенің ұланғайыр шет-шегіне сұлулығы мен атағы кеткен, көзді арбап, жүректерді таудай тулатып, ерік дейтін азамат бойындағы қорғасын төзімді жалт етіп қараған жанарымен-ақ жаулап шідерлеп алатын даңқты перизат бұл пәниден, а деп аузын ашпаған күйі жоғалды. Содан да, «Әттең, әттең!» деп таңдайын сорған өкініш қимастық оты бұл ғасырда сөне қояр ма екен! Әй, сөнбес! Әйтсе де, өкініштің сауабы мен зауалы қатар жүреді. Әділдігі сол бір қалаға «Света», «Сәуле» аталған сүйікті жанның асыл бейнесі әркімнің-ақ көз алдында қазірде жайнап қағады.

Жалған дүние-ай десеңші, бір көшеге бір өзі сыймай аузын тамұлдырықтап, мойнына, сонау жұп-жұмыр сауырына дейін айшықтап, апайтөс алқымын ораған бетіне күн, не неон шам-

дар сәулесі түссе жарқ-жүрк ойнап, төңірегіне лағыл төгілгендей нұр тулататын алтынмен апталған күміс шынжырлы тайыншадай итті еркелете жетелеп жүрген оның бақытты шақтары көзден қалай бір-ақ ұшты екен! Енді өмір шіркінді қалай ғана опасыз демессің? Қайтіп қана тәттілік танытарсың!!!

Жана туған айдың қиығындай кең маңдайына жара түскен қиылған қас, жұп-жұқа оймақтай ерін, мөп-мөлдір шықтың суындай мейірі түскенді ішіп-жеп еркінен айыратын өткір жанар, әдейі ғана шебер мүсінші аршын төсіне қолмен салғандай кеудесіне тәкаппар сес сыйлаған қос анар, құшақтағанның қос шеңгеліне сиятын құмырсқа бел, ырғала қозғалғанда дөңгелек не шайқалатын толық былқыл бөксе, тіп-тік тоқ балтыры бәрі-бәрі тәңірінің айрықша құдіретімен құйылғандай, тал бойы тірі жанды тағзым етпеске қоймайтын еді. Оның осы бейнесін көргендер тамсанбай, көз тоқтатып, сүзіле қарамай өтіп пе екен, сірә! Қазір де мойындау керек, жалғанды жалпағынан басқан осы ерекше сұлу әйел өзі тұрған көшенің ғана емес, бір қаланың да мақтанышы, көркі аталатын. Кейбір дарақы жандардың мына көшемен жүріп, ең болмаса Света-Сәулені сыртынан бір көріп кетейікші дейтіндерін де жұрт аңыз ететін. Содан ба, ол өзі де паң, биік тұғырдан бір түскен емес-ті.

Расында, Светлана Андреевна өте талғампаз жан еді. Оның киім киісі де өзгеше болатын. Жаңа ғана ашылған гүлдей жайнап, түске дейін бір түрлі, түстей кейін басқа, бұрын ешкімнің көзіне шалынбаған үлде мен бүлдеге оранған сұлу бейне көктен түскен суреттей құлпыра қалатын. Ол өткен көше бойында сонда әденеше сағат жұпар иісі бұрқырап, ал ауаны жұтқандар бойында ерекше шабыт пайда болар еді. Сөйтіп, көптің аузынан су ағызатын.

Ал, енді әлдеқалай қала періштесі атанған сол Светлана Андреевна тұрған үйді көрсеніз бе, сол маңайда ғана серуендеп, сол төңіректе ғана демалғыңыз келетіні, бойыңызда басқаша зауық пайда болары да сөзсіз.

Үй маңы көмілген қызыл ала гүл. Жер бетінде десем, тым артықтау болар, ал, осы өңірде өсетін гүл атаулы асыл тамыр, тек Светлана Андреевна үйінің ғана айналасын мекендегеніне ешкім шүбә келтірмейді. Былай айтқанда, ботаникалық бақ десе ешбір артықтығы да жоқ. Биік еңселі шатырлы, есік-терезелері болат торлы, айбарлы жеке дара орын тепкен осынау көрікті қоныста дүниені жалпағынан басып, осы өмірде мұқтажы жоқ, төрт жағы құбыла, көзі бар жан иесінің құрылысымен де, бай тірлігімен де арбаған ғажайып әйел өмір кешіп жатқан.

Расын айту керек, осы бір таңғажайып перизаттың жанында нендей құпия жатқанын ешкім білген емес. Бұршік жарып, гүл шашқан бейне зәулім дарақ тәрізді сырты ғана көзге шалынатын.

Бейсеует, әлдекалай оның үйіне кіріп-шығып жүрген бөгде кісіні көрген жан да болмапты. Бары сол қоңыр кеште үсті-басы жалт-жұлт лағыл тастарға малынған, тайыншадай арлан Рекс есімді итің былғары тұмылдырығынан ұстап серуендеп жүретін әйелге кім болса да бір сұқтана, тамсанып қарап өтер еді.

Рекс - ірі ит. Бас бітімі де бөлек. Екі ұрты салбырап, азу тісі аксиып, нені болса да қарш-қарш қауып түсуге дайын тұрғандай өте сұсты, тажал бейнелі көрінетін. Ол жан-жағына аласұра қарағанда, кімнің де аза бойы тік тұрып, төбе құйқасы шымыр етер еді.

Міне, сол ит, сол Рекс ұлығалы да бірнеше күн!

Бұл зауал үн, бір қаланы дүр сілкінткен сұмдығы жан шошытқан оқиғаның бас хабаршысы да осы болды. Талайлар зәулім окшау үйдің болат торлы терезесінен жағы тынбай арс-арс үріп, жанталаса дүниені күңіренге ұлыған иттің мұншама жындануының себебіне көңіл аудармай өтіп кетіп жағты. Бірақ, иттің ашулы, зарлы үні тоқтай қоймады. Қайта жанығып үдей түскен.

Ақыры не керек, айтулы иті ұлып, тірі жан иесіне жар салған үйдің есігі де ашылған. Светлана Андреевна директор болып істейтін өзінен бір облыс орталығы жұртшылығы несібесін

алып отырған қазыналы койманың қызметкерлері де дабыл қағыпты. «Светлана Андреевна қызметіне келмегелі жеті күн! Іс-сапармен басқа жаққа кетпеген. Аяғын қарыс басса, жүрген-тұрганы қайда, нендей жұмыспен жүргенінен жедел хабар беретін, басқаны да сондай бейсеует жүрістен сақтандырып, үнемі мұқияттылыққа үйрететін адамның мына тосын жайы оларды таң қалдырады. Өмірі әлдеқалай болса да, басы ауырып балтыры сыздап қормеген ту келіншектің мына жұмбақ мінезі, әсіресе күндіз-түні өзі екі елі қасынан қалдырмайтын Рекстің азалы зарлы дауысы шұғыл әрекетке бастайды. Ішкі істер бөліміне хабар-ошарсыз ғайып болған бастықтары тағдырын астыртын зерттеуді, іздестіруді тілек еткен хабар түсіруге мәжбүр болады. Мұндай әрекетке баруға Рекстің үйді басына көтерген зар үні себеп болған еді. Қала жұртшылығы тік тұрды. Әсіресе көршілері.

Қала әкімшілігі, прокуратура, ішкі істер бөлімі қызметкерлері қатынастырылған арнайы жедел топ, іздестіру тобы құрылып, Светлана Андреевнаның отбасына келген. Зордың күшімен қару жұмсап әрең деп ашады ғой есікті, баяғы. Манадан арыссылдап, біресе есік алдына келіп, еденді, қабырғаны оскылай тырналап ұлыған ит осы есіктің қалай ашылуын тағатсыз күтіп тұрғандай, сау етіп кіріп келген топты қақ жарып сыртқа бірден атылады. Тамұқтан қашқан пақырдай ессіз ит жолында не тұрса да қарамас дүлей екпінмен сол үрген, аласұрған күйде шабалана ұмтылады бостандық әлеміне. Жолында не күдірет тұрса да, бас-көзіңе қарар емес.

Осы сәт үйге кіргендер жан-жақтарына тінте қарасып тұнжырай қалысқан. Дағарадай төрт бөлме. Көздің жауын алып іші дүниеге толы, едені - түкті кілем, түрлі-түсті төсеніш. Әсіресе Светлана Андреевна өзі жататын бөлмені аса ерекше құнттылықпен жиһаздапты. Оның төсегі тұсында алтын жақтаулы рамаға салынған суретте қолына гүл құшақтаған, өзінің аузынан түскендей әдемі сұлу қыз омырауы ашыла күле қарап

қалыпты. Осы бір иесіз қалған үйдегі көңілсіз тіршілікті тамашалай қалған тәртізді. Мына топтың назары бірден Светлана Андреевна жатқан төсекке, дүрия жібектен тігілген, сусып жерге төгіле түскен көрпеге ауды. Екі кісілік жұмсақ, былқылдақ құс мамықты төсек. Қатар жатқан қос жастық едәуір умаждалып, бір уыс, оған басы тиген жанның қандай хал кешкенін аңғартқандай. Одан бері ақтарылып жайылып түскен көк жібек гүлді төсек жапқыш, көбелектің канатындай үлбіреген аппақ, ақ жібек әйелдің түнге киер төсек көйлегі. Одан былай сол матадан тігілген төс-анар қалтасы, бір шетте іш киімі...

Адамның карауға дәті шыдамайтын тағы бір көрініс. Додадодасы шығып бұрқырай шашылған бұйра шаш - Светлана Андреевнаның шашы.

Қазір ол жатқан төсектің аяқ жағы, паркет еден үсті қоңыр қышқыл саталдана қатқан қан ізі. Бояудай боп еденге сіңіп, кебірленіп қана жатыр. Күні кешегі жайнаған жанның қып-қызыл боп сырланған тырнақтары, екі табаны ғана қалған. Басқадай көзге түсер ештеңе жоқ. Әдейі арнайы құрылған жедел топтың бар көргені осы ғана!

Артында қалған жалғыз қызы, жалғыз мұрагер де суыт хабар алып тез жетті. Үш-ақ кісі ТУ-154 ұшағын сонау Мәскеуден жалдап келіпті. Қатты қобалжулы, жылаулы, қаралы жан:

- Мамам ауырмаушы еді. Осыдан аз күн бұрын сөйлесіп едік. Сау еді. Ажалы басқадан болды-ау! - дейді.

Өте абыржыған, өң-түсі қасірет ызғарын шашқан Надеждының екінші сөзі: «Мамамның қымбат дүние сақтайтын жәшігі болушы еді. Онысы қайда болды?!». Үйдегі бар адамды тінтіп, ішіп-жеп, қасының арасы қосылып, сұлу бет-бейнесі әлемтапырактанып кетті.

Ас үйден бастап, төрт бөлме ішіндегі дүние-мүлік ине-жібіне дейін түгел қатталды. Бірақ, Надежда іздеген қымбат дүниелі жәшік үйдің қабырғасына ойылып тығылмаса, көзге түспеді. Содан да болар, шешесі өлген қыз да, оның қасына ерген екі

жігіттің де сабыр-тағаты таусыла берді. «Мүмкін емес. Ол жәшік осы үйде. Басқа жерде оған орын жоқ» - дей береді. Манадан қолды-аяққа тұрмай біресе ауыз үйге, біресе төргі бөлмеге қайта-қайта кіріп-шығып жүрген Надежда есіктің қайырылысынан үйдің астына түсетін құпия жол барын бірден аңғарды. Тіпті де елеусіз, жігі білінер-білінбес боп қиылысқан едендегі қаппақты көтере ашатын жіп-шынжыр жатыр. Үй асты бірнеше бөлме, әлденеше есік болып шықты.

Қиялда ғана болатын, бұған дейін адам баласы ойламаған көрініс. Қолға сирек түсетін не асыл дүние жиһаздың не түрі осында жиналған. Шетелдік қымбат бағалы гарнитурлар, телевизор ма, мұздатқыш па, магнитофонның қаншама түрлері, түкті кілемдер, сервиздердің әркілы сорттары, шаңсорғыштар, алтын мен асыл тастармен апталған люстралар, ерлердің, әйелдердің жаздық, қыстық ішкі-сыртқы неше түрлі белгісіз аң терілерінен тігілген, кісінің жүзі түсетін киімдер ме, әйтеуір жиырма төрт беттік дәптер бетін толтырған дүние-мүлік хатқа түсті. Бір бөлме марқұмның өзіне ме, әлде мына жалғыз қызына арналды ма әйел киімі, әйелге арналған дүниелер, мол қазына сақталыпты. Бір адам тіс жарып әлі үн қатқан жоқ. Бәрі тілі байланғандай, қас-қабағымен әрекет істеп жатты. Шыдамы таусылды ма, әлде асыл дүние өзегіне от тастады ма, бұрынғы облыстық сауда басқармасы қызметкері электр жарығына мың құбылып, бірде жасыл, бірде қызыл күрең, бірде қаракер жылқының су тиген жонындай жылтыл қаққан әйел ішігін сілке көтерген тұста:

- Неткен ғажап зат еді! Қаншама жыл сауда орнында қызмет ете жүріп дәл мынандай қымбат дүниені көрмеппін. Бөлекше көзге түспеген асыл екен! - деп танданысын жасыра алмады. Прокуратура қызметкері ғана елеусіз басын шайқады. Онысы мына сөзді жақтырмағаны, не қоштағаны екені белгісіз салқын қабақ шытты.

Міне, тағдыр осында әдейі куәлікке жібергендей ресми

орындардан құрылған комиссия мүшелерін таң-тамаша қалдырып, еденіне шетелдік паркет төселген құпия болмеден үш кілтті сырты лағыл түстес сырмен боялған сандықша да табылған. Зілдей ауыр да екен. Іліп көтере қоямын дегенге көнер емес. Тұрған орнына магниттеп тастағандай тас тамыр, батпан салмақты боп шықты. Надежда балапанын көрген құстай шыр-пыры шығып сандықшаға құлап түсті. Анасының сүйегін таппағанда мұншалық егілмеген перизат есінен адасардай бұлығып кетті. Оның мына ыңғайын байқаған атқосшы екі жігіт тез көмекке келіп сандықты көтерісе кетуге ұмтылысты. Бірақ, едәуір салмақты ол бірден ырыққа беріле қоймады. Сөйтіп қасқағым сәттегі қарбаластық саябыр таба бергенде прокуратура қызметкері тағы да сәл қабақ шытып:

- Жағаласпаңдар! Мүмкін еденге бекітулі болар, - деп қатқыл үн қатты.

- Жок, мен білем ғой, өзінің салмағы, - деп Надежда да дауысын көтерді. Жаңа туған айдың қиығындай қасы астындағы көгілдір жаңар от шашып оқыс тігілген. Енді басқалар да жанжақтан қаумалап сандықты жабыла көтерісіп кетті. Надеждының жан дауысы шықты.

- Қайда апарасыздар! Токтаңдар! Бұл менің дүнием! Нанбасаңыздар ашып көріңіздер, оның ішінде маған арналған мұра хат бар, - деді қатты жанығып. Басқалар аңтарыла тоқтады. Кілт қайда? Бұл тұйықтан да Надежда шығарды.

- Кілтті ме, кілтті осы сандықтың астындағы жасырын қалтада, - деді өзінің сандық сырын жақсы білетіндігіне басқалардың көзін жеткізіп.

Қасиетті сандықтың жер табанында бас бармақ сиятын арнаулы қуысқа үш кілт салыныпты. Үшеуі үш түрлі. Сандық та үш кілтпен ашылатын болып шықты. Құпия сандық қоңыраулай ашылды. Ішінде не құдірет жатқанын кім білген, үй іші сағым түске боялып, самала сәуле ойнап жүре берген. Жарқ етіп ашылған бетте жел қақты ма, бір бет қағаз қоса ұшып түскен.



Жазу: «Жалғызым Надеждам, осы байлығың балаңның баласына жетеді. Жалғыз мұрагерім өзіңсің! Бүкіл жалын атқан жастық шағымды, адамдық жігер, күш-қуат, ақыл-парасағ, өнер-білімімді тәрк етіп тапқаным бұл! Тәңір, игілігіне жұмсалсын. Өзіңді жаныңдай жақсы көрген анаң - Светлана Андреевна Иванова» - деп жазылыпты.

Хатты прокуратура қызметкері дауыстай оқыды. Мына сөзді естіген Надежда қасындағы жігіттерге әмір етіп:

- Қане, не тұрыс, ал кеттік! Көтеріңдер! - деп бұйырды. Жүзінде манағы қайғы-қасіреттен із де қалмаған. Бетіне нұр ойнап, лезде кемеліне келіп толықсып таси қалыпты. Заң қызметкерінің бірі оның сөзін бөліп:

- Сабыр етіңіздер! Бұл опат болу себебі әлі толық анықталмаған адамның үйінен табылған дүние, - деді жарқырап өзара біріне-бірі шағылысып, құбылып жатқан асыл тастарға көз жүгіртіп, - мұнда не бар, не нәрсе өзі, анықтап көріп, хаттауымыз керек.

- Жоқ, өйте алмайсыздар! - Қолына анасы қалдырған хатты көтеріп, - мынадай арнайы мұрағат жазылып, онда не айтылғанын өздеріңіз біліп тұрсыздар. Заң да, адамдық та, менің сөзімді қолдайды. Араласпаңыздар, - деген Надежда қатты дауыстап шапылдап кетті.

- Токтатыңыз, - прокуратура қызметкерінің Надеждаға тігілген жанары от шашып дауысы көтеріңкі шықты. Қасындағыларға әмір етіп: «мұның ішінде не жатыр, бір түйіріне дейін қалдырмай хаттаймыз. Ал, жалпы бұл сандық тағдыры қалай шешіледі, оны ілгері зерттеу барысы көрсетеді», - деді ойын түйіп.

Қызыл сандық та қақпағы шалқалай айқара ашылған. Қоздер тоқтар емес. Ұшқын емес, әр жанардан жалын атқылап тұр. Дәл мұндай байлықты, мол дүниені мұның ішінде бұған дейін ешқайсысы да көрмепті. Қызғаныш па, әлде басқадай бөтен қауіп ойлай ма, Надежда солқылдай жылап тұр.

Сандық іші кез келгеннің қолына түсе бермейтін асылға толы болып шықты.

- Мынасы, әлгі айтыла беретін тайтұяқ жамбы емес пе? Асылды асылға ұрса от шығады деген-ау, лағылмен шарпысуын қараңызшы.

- Ал, мынау байлардың қыз-келіндері ғана тұтынатын алтыннан құйылған сәукеле, шолпы.

- Апырай, қандай ғана шебер қол жасады екен?! Ою-өрнектің мұндай айшықты түрін, осыншалық нәзік талғаммен қашап, мінсіз етіп қолдан жасау өнердің өнері ғой.

- Бәрі де, байқайсыз ба, таза қазақ өмірін, тұрмысын паш еткен көріністер. Мына бір айшықта қолына домбыра ұстап ән айтқан жігіт, үкілі қыз, мынада құйрық-жалы күлтеленген құлын шауып барады. Бәрі таза алтын.

- Міне, міне, - саудыратып сапыра төкті де, қане санап тастаңдар, - деді прокуратура қызметкері. - Гауһарды қараңыз. Гауһар ғой мынасы, - деп бұрынғы облыстық сауда басқармасы қызметкері де тіл қатты. Ғажап екен. Үй іші нұрға толып кетті-ау!

- Несіне таңданысыздар! Бұнда бір адамның, менің анамның бүкіл өмірі жатыр. Табан ақы, маңдай тері оның, - деді, көзі жылаудан қызарған Надежда өксігін баса алмай.

- Инжуді көріңіз. Міне, міне, - деп тағы біреуі таңданыс білдірді. Манадан тізе бүкпей тік тұрған прокуратура қызметкері:

- Оның несіне таңдана бересіз. Ұстағанның қолында, тістегеннің аузында итжемі болған қазағыңның байлығы емес пе ол. Түгел анық етіп, хаттаңыз онан да. Ең бөлмаса ойда-жоқта қолға түскен бір сандықта не жатқанын білейік, - деді ашынған дауыспен.

- Бетіне лағыл жаққан алтын білезік, сырғаны қараңыздар! - ішкі істер бөлімі қызметкері сәукеле мен шолпы, білезік, сырғаны ұстай көтеріп, - шіркін дүние-ай, осындай асылды қандай

керемет қасиетті жан тақты екен! Асылдар сыңғыр-сыңғыр біріне-бірі соғылып тұр. Ол тағы сөзін жалғай:

- Киелі аруакты бабаларымның қолынан шыққан, біздің ұрпақ көрмеген қайран байлық кімдердің олжасы болдың, - деді күңірене тіл қатып.

Қызыл сандық осылайша өзінін басқаға белгісіз сырын әшкере етіп жатқан. Кенет прокуратура қызметкерінің ышқына шыққан өктем дауысы басқаларды елең еткізген.

- Бері келіңіздер, бәріңіз де! - деген өл бұйрықты үнмен, мынаны көріңіздер, деп енді бір бөлменің есігін шалқайта ашып тұр. Басқалар өз көздеріне өздері сенбегендей біріне-бірі қарай береді. Бет тактайсыз алдарында екі темір табыт жатыр. Екеуінде де күйген, күл болған мәйіт сұлбасы қараяды. Қап-қара боп жанып аққан дене сағыз боп табытқа сіңіп кеткен. Бірақ, сүйектері әлі де толық ортеңіп, күйіп бітпеген. Біреуінің өкшесі жанбай қалыпты.

- Міне, міне, - дей берді прокуратура қызметкері аузына жөппөлдемеде сөз түспей. Адам естін білмеген сұмдық! Байлық та, қасірет те осы үйде екен! Көзі қанталап жан-жағына аласұра қараған ол - мына өртелгендер кімдер? Өртеген кім? Кім жакты мыналарды! Кім деп тұрмын мен сендерге? Ол есінен адасқан жандай қатты дауыстап кетті. Басқалар күл болған мәйіттен көз алмай сай-сүйегі сырқыраған күйі тілсіз қалған. Не дейді? Не деу керек?

Бұл кезде осы бір қайғылы - қарбалас, ес кетіп, ақыл адасқан шақты ұтымды пайдаланып, қызыл сандықты көтерген Надежда бастаған топ та таксиге отырып, өздері жалдап келген самолетке жеткен еді.

Мең-зең халден өзіне-өзі келген прокуратура қызметкері есі енді кіргендей:

- Әлгілер қайда? Иванова! - деп айқай салды. Бәрі бөлмеден тұра жүгірді. Кеш қалды. Жым-жылас. Надежда бастаған топ тайып тұрған. Аспанда гүлі көкті қақырата дүрілде-

ген ТУ-154 М бағытына бет алып бар қуатымен самғап бара жатты.

- Әй-и, кетті-ау, қолды болған, итжемі дүние-ай! - деп прокуратура қызметкері қос қолдап басын ұстап отырып қалды...

Іле тергеу, зерттеу, іздестіру жұмыстары шұғыл басталып кеткен. Темір табыттағы өртелген кімдер? Неге өртелді олар? Тергеу, іздестіру жұмысы содан бері бір сағат та тоқтаған емес, әлі сөзыла түсуде. Әйтсе де тергеудің қашан аяқталары, немен бітері де жұмбақ күйде қалуда. Мүмкін...

\*\*\*

Светлана Андреевна тұрған айтулы зәулім үй де бұл күнде құлыптауы тұр. Ешкім ие де емес. Тек анда-санда кошнені кезіп, қанғып жүрген Рекс қана келіп, бөлат есікті тырналап қыңсылап-қыңсылап кетеді. Бағзы бір сәттерде үйдің қабырғасын өткір тырнағымен осып-осып тырнап өкінішін білдіргендей, даусын созып ұлыш та алатыны бар. Айуан болса да өткен өмірін өксей ме, ызаға булыққандай долданып, темір есіктің тұтқасын қарш-қарш қауып, шақұр-шұқыр шайнайды кеп. Оған есік ашылсын ба? Оны көргендер бұл үйге байланысты қайғылы жағдайдан хабары бар көрші-қоландар ғана. «Әй, иттік-ай, әйтпесе, сен ит болар ма едің! Өзің сүйегіне дейін жеп қойған қожанды бүгін бүйтіп іздемес те едің-ау! - дейді. Кейбіреулер бұл сөзге жауап таппай иығын қағады. Не десін...

## ШЫБЫНЫ ШЫРҚЫРАҒАН ЖАН

Аяқ астында Бекбай қандай бақытсыздыққа ұшырағанын пайымдап та үлгермей қалды. Қазір төбедегі алақандай тесікке жәутең-жәутең қарап, өңі ме, түсі ме айран-асыр хал кешуде. Есі кеткені сонша, жарық дүниеден жай соққандай үш ұйықтаса түсіне кірмейтін тозақ қапасқа қалай тап болғанын да ойлап түсіне алмай отыр. Асыр-тасыр, аузынан атқып шығып кетердей тулаған жүрегі ғана мен мұңдалап, кеудесін соққылап жанұшыра қапты. Сонау төбеден тамылжыған сәуле мөлт-мөлт үздіге төгіледі кеп. Кіндігіне дейін мұп-мұздай суға малшынып сілейіп тұр. Есірік пе, әлде ақыл, сана, сезім түйсігі бұны біржола тастап, қара үзген бе, әйтеуір мына тұрысы беймәлім жұмбақ. Қапияда, әлі де өзіне-өзі келе алмай, жанталасқа түскен ол есі енді кіргендей тас төбесіне үрейлене қарады. «Апыр-ау, не болды?» - деп ойлауы мұң екен, шыбыны шырқырап, жаны мұрнының ұшына келді. Құлақтары ызыңдап-азынап, шулап қоя берді. Байлаудан босанған тағыдай қол-аяғын жан-жағына қармана ұмтылды кеп. Айнала - тас шеген, жып-жылтыр, қолға ілігер, табан тірер ештеңе жоқ! Жанталас қимылына шалп-шалп сүйек кескен суық судың ғана зәрі білінді. «Аһ!» деген ащы дауысы өзегін өртеп, өзіне құмыға естілді. Шарасыздық жөніп отыра кетті. Күмп беріп, суға тұншығып барып, жандәрмен атып тұрды. Бар азап ол үшін енді басталды...

Күз бітіп, қыстың сұрапыл қара суығы азынап соққалы да бірнеше күн болды. Екпіні қатты, демі үскірік. Басылар түрі жоқ. Дағдылы мезгілінде жауатын қар да биыл белгі бермей қойған. Аспанды торлаған сұр бұлт жөңкіле көшіп, жерге қылау түспегелі малдан да күй қаша бастаған. Қактығып су іздеген малдың түрі болса анау. Су көзі тартылып, өзен, көл көкаяз мұз болып

қағқалы да айға жуық болып қалды. Бар мал құдыққа телміріп, астау кеміріп, қарақатқаяқ таңдай кептірген шөл мал атаулыны қаусатып-ақ тастаған.

Көп жыл бойы бір аудандағы іргелі шаруашылықта ферма бастығы болған Бекбай шалғай қоныс, ежелден жері құнарлы, «мал құлағы тұтам шыққан» дейтін. бір заманда Асанқайғы баба: «Әттең, желмаямның сауырына сыймайсың-ау, әйтпесе алып-ақ кетер едім» - дейтін Қарақойында биыл, міне, аттай қырық жыл өмір кешіп келеді. Жазы қоңыр салқын, қысы жұмсақ, жері шабынды, күрек басын сұқсаң, тізеге жетпей мөлдіреген тұщы суы бұрқ етіп атқылап шыға келетін бұл жерұйыққа қанша ата-баба қоныс теппеген! Талай мыңды айдаған, Қыдырмен дәм-тұзы жарасқан, шалқыған дәулетті, ырысы тасыған, не киелі байларға қоныс болған осы құт мекенге Бекбай да оңай келген жоқ. Кезінде атақты шаруашылықтың желдің өгінде, елдің шетінде дейтін алыстағы қиян қонысындағы фермасын басқаруға аудан басшылығы күшімен киіз қазық болып келген.

- Тауасарұлы, - деген болатын тесіле қараған аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, - аудандық комитеттің бүгінгі бюросы Сізге Қарақойын фермасын жай ұсынып отырған жоқ. Біз Сізді өткенжолы жасаған қылығыңыздан, - дауысын осы жерде қасақана созып, - қажетті қорытынды шығарады деп жіберіп отырмыз. Жан-жағына ырғала толқып қараған ол: «Солай ғой, жолдастар, ә?» - деп сұрау тастаған. Бәрі күні бұрын келісіп қойғандай, лып етіп қол көтерген. Бұл да адам-ау, бір ауыз келісімін сұрайық деген пенде болсайшы.

- Бекідіңіз. Ферма басқарасыз бұдан былай. Бірақ, - хатшы тағы дауысын сағыздай созып, - өткен жылғыдай мал жұтқа ұшырап, анау болды, мынау болды деген қу сөз емес, іс керек. Іс! Берекелі жұмыс керек! - қайта нығарлап, - Жұмыс! - деп шегелеп, - Сіз жоғары білімді мал маманысыз, - деп бір-ақ түйген.

Мұның бюро мәжілісінен құлақтары ызың қағып, қан қысымы көтеріліп, жаны киналып шыққанын ешкім де керек еткен

жоқ. Ол заманның қағидасы сол: «Айтты - бітті!». Басшылар әу десті, құлақ қаға алмайсың.

Енді қазір ойлап қараса, өзінен де бар екен. Сол жылы, Қарақойында он екі ай жаз болатындай, қыс келеді-ау, қоғамдық мал жем-шөпсіз жұтап қалар-ау деген ой болсайшы мұнда.

Он бес-жиырма үйі бар айтулы ферма орталығында күнде ойын, күнде той. Бірде әйелдер ұл тауып, бірде келін түсіп, қыз ұзатылып, не керек, Құдайдың алты ай жазы ән мен күйге берілмесі бар ма! Бір кеңшардың елу-алпыс мың маңырама-сы, мыңдаған жылқысы, оның сыртында қаншама ірі қарасы қыста жан сақтап келе жатқан аймақтың қысқы дайындығына жауапты бас мал маманы екені де «гөлайттап» жүріп мұның есінен тарс шығып кетіпті. Ақыры не болды? Күз нөсерлете келді де, қары аралас мұздақ жауып, мал біткен жерден ауызға ілігер ештеңе таппай, қолға қарап, өткен жылдардан қалған азғана шөп айға жетпей таусылып, көктемде екі жарым мың бас қойдың терісін сыпырып шықты.

Соның аяғы, міне, апырым-тәңірім деп, бұған дейін ат үстінде мәселе шешіп келген бас мал маманы мойнына ферма басқаратын, тікелей жауапкершілік камыты кигізіліп-ақ жіберілген. Енді ойласа, о да бір заман екен. Ал енді бүгінгідей күн келеді, заман өзгереді, әркімді өзінің маңдай тері, екі қолы асырайды деп кім ойлаған! Енді ортақ дүние жоқ. Тапқаның - өзіндікі. Басқадан дәметпе. Қалай етсең - олай ет, ретін тап та байы. Бірінді екі ет, мемлекеттен, үкіметтен ештеңе сұрама! Табысыңды сат. Байлығыңды көбейт. Қазақ сахарасы қандай кең болса, сонша байлық сиятын байтақты байлыққа толтыр. Мыңғыртып мал өсірген ата-бабаңның даңқы сол байлығымен шыққан. Сол үрдіске жет!

Міне, бүгінгі ұран осы. Байлыққа Американы үлгі ет. Өне, іріп-шіріп, дәулетін сиғыза алмай кекірігі азып жатқан ел. Қой үстінде бозторғай жұмыртқалап, дәулеті тасыған халық сол. Сен де сөйт! Үйрен, тәлім ал! Уағызыңа болайын-ау! Расында

солай ма?! Барып келгендер аузын ашып, көзін жұмады. Доллар көшеде жатпаса да, бір қалтадан екінші қалтаға жеткенше өсіп, көбейіп жатқан қазына көзі.

«Әй, осы бір кезде Кеңес Одағын басқарған Хрущев дана кісі екен-ау! Сол емес пе, осы «Американы қуып жетіп, басып озайық» - деп ұран тастаған. «Осы ғасырдың сексенінші жылдары бүгінгі ұрпақ коммунизмде өмір сүреді» - деген де сол. Бұл ұран айтылғалы да қырық жылдың бедері, тіпті жарты ғасыр өтіп те кетіпті. Бірақ, не керек, Американы түре қуып келе жатып, кемеміз тасқа соғылып, құлпаршасы шықты. Кімнің қайда қалғаны, қай елдің қай қияда адасып, шырқыраған құлын дауысының қалай шыққанын естіп жатқан кім бар?

Әркім өз жанын күйттеп, жандалбаса, басына таяқ тиген ганадай қайда барарын бағыттай алмай мәңгіріп қалған жоқ па?! Сондағы алдарқатып өзегіне өрт тастап шыққан өр дауыс, сонғы ащы да, тәтті де ұран: «Өзіңмен өзің бол! Басқаға үлгі, өнеге көрсет. Америкадағы фермер шаруашылығы дегенді сен де дамыт. Ертең-ақ, отбасыңды емес, төңірегінді ағыл-тегіл байлыққа, молшылыққа кенелтесін. Әне, ұлы даңғыл! Адамзаттың бүгінгі үздік өркениетті елі салған қасқа жол! Сен де өз соқпағыңды сал демеді ме! Ал, кеп қойдық да, кеттік. Міне, тартып келем. Қарақойынның қоныр құмы, бұйрат төбелері, қалың қамыс-қияғы ұйысқан сай-сала жазығында бір кезде күйіс қайырған мал елестейді көзіме. Неге көріпбейді, неге елес болады ол?! О, Жарықтық, Қыдыр түнеп, бак қоныс еткен дарқан жер!

Бекбайдың ойы осы жерде үзіліп кетті.

- Әй, не болды бұған? - ол жұлдыздай ағып келе жатып сөнген «ГАЗ-69»-дың капотын жалма-жан ашып, ақаулы деген жерінің бәрін қарап, тексеріп шықты. Бәрі орнында. Бірақ «жүрегі соқпайды», от алмайды. Не болды? Сары сәскеден кіші бесінге дейін азынаған қара суықта азап шегіп, сөнген моторға от беремін деген әрекетінен ештеңе шықпады. Өзі әбден қалжырап тоңды. Дағдарып отырып, «қой, жарықта үйге жетейін»



- деді де, машинасынан тастамайтын қос ауыз мылтығын иығына асып, жаяу тартты.

Ауа райы манағыдап да ызғырыктанып, қатайған суық жел сұрапыл соғып кеткен. Енді ғана байқады: ауылдан он бес-жиырма шақырым ұзап кетіпті. Үйден шыққандағы - қалайда тауып, өзенге құлатып, ойық ойып, шөлдеген жылқыларын амалдап, суға бір тойдырсам-ау деген ойы іске аспай қалды. «Байтал түгіл, бас қайғы», енді өзі аман-есен үйіне жетсе...

Сонау көкжиекті еміп, бұлдыраған Қарақойынның майда бұйраты мына қара суықтан бұйығып, бүрсендеп, біріне-бірі тығылып, әлі кетіп бара жатқан тәрізді. Жаздай өзі жайлаған «Шегенді құдық» аталған белгілі тұщы сулы құдыққа таяп келе бергені сол - бір ұя қасқыр алдынан шыға келгені. Әй-шәй жоқ бұған телміріп ұмтылып келеді. Түрі - бас салып, талап жеп жіберетін шабуыл. Бұл бойын жиғанша, есік пен төрдей жерге шапқылап кеп те қалды. Алдында құланның жалындай жонына жалпылдаған түгі төгілген Көкжал аузын анадайдан ашып барын салып ұмтылып, қайтар емес. Тақала бере, мұны ортаға алатындай топ жазылып, жат үні шашырай шықты. Кеп қалған тосын бәлеге айқайлайын деп еді, үрей буды ма, үні шықпай, қол-аяғы ұйығандай әл-дәрмені кетіп, аяқ астында сақалақ қакты. Бөрілер де сақпанның тасындай домалап, бірінен-бірі оза шауып, ұмтылып келеді. Бұған солай көрінді ме. қыпқызыл шок боп жанған жыртқыш көздер мылтықтың аузынан жанып шыққан оқтай шаншыла қадалып, камалап кеп қалды. Тістегенін жұлып, не ойып әкелердей сақылдаған ақ азулар ұстарадай қылпып сұмдық түр тапқан. «Біткен жерім осы ма еді» - деп дәрменін қаузаған осы қарбалас сәтте мылтығына жармасып, мана мойнына асарда екі оқты ішіне салғанын есіне алды.

Үйін бастаған көкжал қалың орманнан атыла шыққан қабандай боп басқаларынан бұрын жетті бұған. Тайынар да, аянар да түрі жоқ. Бетқаратпас сойқан жыртқыш: «қалайда аламын, жеймін, дегенді істеймін» - деп ұмтылған. «Осы сен ғой,

бөлені бастап келе жатқан» - деп, уақыт ұтқызбай, көкжалды қарауылға алып, басып жіберді. Гүрс етіп атылған мылтық дауысы онсыз да мұп-мұздай сұрланған даланы дүр сілкіндіріп, үрей мен қорқыныш үстіндегі Бекбай да бойын жиып алды. Өзі де сескеніп, бір сәт көзін жұмып қалды ма, енді көзін қайта ашқанда көкжалдың омақаса құлап бара жатқанын көрді. От шашып атылған мына дауыстан Бекбайға тажал боп ұмтылған ұлымалар сәл кідіре берді де, құлаған көкжалға: «бар сенген басшы сен болғанда» - деп кектенгендей екеу-үшеуі қан атқылаған өкпеге ауыздарын салды да кетті. Топтың қалған бір бөлігі жанкешті қайсарлықпен Бекбайды қоршап, айнала топырақ боратып құйындай дөңгелеп, арс-арс ұмтыла берді. Тағы біреуін екінші оқпен сұлатып тастап, мылтығын жанталаса қайта оқтап, басында астауы, ауызында қақпағы орнатулы су таргатын моторы бар айтулы «Шегенді құдыққа» да таянып қалып еді. Аш қасқырлар тобы да барын салып өлтірмей, жемей тынбайтын кекті шабуылын үдете түсті. Бұрқырата шаң тулатып ерікке қоймай мұны құдық аузына айдап келді. Манағы манағы ма, қиыршақ құм, аппақ шаң, жаздайғы малдың таптаурын шірінді қордасы аралас жер қыртысын будақ-будақ атқылаған темір тырнақтылар азулары қылыштай жарқылдап қаусырмалап келіп-ақ қалды. Үстіндегі қара тонның артқы бойын енсеріп жұлып өтті бірі. Өмір мен өлім белдескен қатер үстінде мылтығын оқтап бір-екі рет атқаны анық. Бекбайдың соры ма, әлде есі шығып не істеп, не қойғанын өзі де білмей қалды ма, мылтығы от алмай қақалып қалғаны. Енді не істемек. Қарсы келе берген қаншық қасқырды мылтықтың дүмімен бір соғып мұрттай ұшырды. Бірақ мұнымен өштескен, улап-шулап көзіне қан толған бәле таусылар емес. Беті қайтар түрі жоқ. Ойпырмай, енді қайтты. Тәңірдің тапа - тал түсінде тірідей талап жегені ме?! Бекбай өзін сол сәтте айнала жанған қашып құтылуға жол бермей шатыр-шұтыр лапылдап бүкіл дүниені отты өңешіне сиғызып тұтасып күйдіріп бара жатқан өрт ішінде

қалғандай сезінді. Есі кетіп, жанталаса жүріп, құдықтың биік орнатылған қақпағын аяғымен теуіп ашып, қақпақ қалқанына арқасын беріп, бұған тұра ұмтылған кезекті жыртқышпен айкасып кетті. Бұл жалғыз, олар көп. Күш алып барады. Әлгіде атылмаған оқты алып тастап, соңғы оқпен тағы біреуін құлатты. Осы сәтте көзіне қан толды ма, дүние қып-қызыл от болып кеткен. Кештің қызыл жалқынында аспанға атыла шапшып бұны тұс-тұстан бұтарлап бөліп әкетуге ауыздарын аша ұмтылысқан бөрілердің көзінен болат пісіріп жатқандай жарқ-жүрқ шашыраған алапат ұшқындар мұның үстіне төгіліп жүре берді. Әл-қуаты, беріспей белдескен қайраты мұқалды ма, әлде бір дағдарыс тежелу пайда болды ма, арқасын құдыққа бере сүйене қалып, төнірегін бағамдап сүзе қарады. Сұмдық! Тағы бір топ, тажал топ ат қойып келеді. Міне, жетіп те қалды. Енді не істемек, мылтықтың оғы да біткен. «О, Тәңірім, осынша ұзақ өмір беріп, ақыры итжемі қор етіп, айдалада ізсіз-түссіз, кебіңсіз жоғалтқаның ба?!» - деген жайдың оғындай жүрегін жарған суық ой жанын өртеп өтті. «Жоқ! Тажалдың аузына түспеймін!» дегені ғана есінде. Жан-жақтан қамап келіп қалған рақымсыз жыртқыштардан жанұшыра қармана жүріп, жарық дүниеден қаранғы әлемге қалай шым батып кеткенін өзі де аңғара алмай қалды. Әйтеуір, сорғалап, құрдымға жұтылып құлап бара жатқанын ғана сезген. Дік етіп, тіке тұрқымен аяғынан шаншыла түсті. Ендігі халі мынау. Белден су. Жан-жағы тас шеген. Сонау жылдары жаз жайлауға шөбі шүйгін, қоңыр самалды жазық, мына тұсы өзен, бір жағы ақ құмақ мырза бұйратты дала деп өз қолымен алты қанат үй орнындай кең етіп қаздырып тас шеген салдырған құдығы. Теңселіп, есі кетіп тұр. Басына келген алғашқы ой: «Апыр-ау, ажал деген осылай көрініп, қор етіп келуші ме еді? Соғыста да...»

Елдәуір тереңде жатса да су мұздап қалыпты. Керзі етіктің қонышынан құйылып, лезде бүкіл өне бойын қалтыратып жіберді. Құдайдың ми қайнатқан шілдесінде мотормен

сөндірмей тартып, үйір-үйірімен келген жылқы, қора-қора қойға саркылып түбін бір көрсетіп көрмеген «қайран шеген құдық» атанған шыңыраудың суық суы қазір өзінің кіндігіне жетіп тұр. Алас-құласта, олай-былай талпынып, төңірегіне көз жүгіртіп, ендігі жағдайын бағамдап еді, айнала жымдасып алған тас белдеу, тас қамау. Арасына темір салып, құйылған тас шеген ғасыр тұрса да міз бағар емес. Не істемек енді? «Өлді деген осы ма? Жәй өлмеді-ау! Атаусыз, көмусіз, еш белгісіз, кебінсіз...

Осы сұмдық ойлар оны жегідей жей бастауы мұң екен, маңдайынан бұршақ-бұршақ тер төгіліп, аяғы астындағы суға күміс теңгедей сылдырап түсіп жатты.

Ананы кара! О, қаныпезер тажалдар! Мұның аспанында қалған алақандай тесіктен үніліп: «Әй, сен қайда кеттің?» - дегендей, қос көкжал мойындарын көкке созып ұлып тұр. «Қапы қалдық. Өйтпегенде ме, қызыл қуырдаққа бір тоятын едік» - дейтін сияқты. Жер астында отырса да, азалы дауыстан Бекбайдың төбе құйқасына дейін шымырлап кетті.

Қандай ақыл, қанша қайрат, күш қалды мұның бойында?! Денесінің жартысы суда. Қысылғаннан шыққан жан тері бұршақша төгіліп, шыбыны шырқырап тығырыққа тығылды. Әлгіде ғана, мұны ортаға алып, тас, шаң боратып, азу тістері сақылдап, көздерінен шоқ ынашқан бөрілермен жалғыз айқасқан өлермен сәтін аңсап та кетті. «Керемет өмір екен-ау, оным! Не деген бақытты едім, ә? Өзінен әлденеше есе басым рақымсыз қаһарлы күшке қарсы жападан - жалғыз айқасқа шығу адами ерліктен тараған ұлы құдірет екен-ау! Өттегене! Сол айқас үстінде жастығын ала кетуде де армансыздық құдіреті жағыр ма едің! Қап!

Ал енді қазір мына тас қамауда бүкіл тіршіліктен бөлініп, «әу!» деген үнін тірі жанға естілмейтін зынданда... Бекбайдың жаны қысылғаны сонша - ызадан тұншыға булығып, өксіп-өксіп жылап жіберді. Өкпе-бауыры сөгіліп, зорланғаны сонша - лоқсып, құсып алды. Көзі қарауытып, сылқ етіп отыра кетті, мұздай суға тұншығып, атып тұрды.

Бұл Бекбайдың өмірінде бірінші рет көзінен жас шыққаны шығар. Бала кезінде қатарымен әдекалай шөлкемдесіп қалған сәтте де, небір үлкендер тарапынан опық жесе де, қараторы жүзі күреңітіп, көзінен ұшқын атқан ашуы жарқ-жұрқ еткені болмаса, жылап корген емес еді. Сонау Ұлы Отан соғысы атанған қыргын майданда өртенген танкінің ішінде қасындағылар улап-шулап, «Боже мой»-лап жатқанда да, бұл ажалмен бетпе-бет айкасып, сыр бермей, тірі шыққан. Өмірі мойып көрмеген кайсарын мына жерде кеңірдегіне у толтыра өксін жылап алды. Пенде болып, мүсәпір болып жылады. Амалы таусылып өксіді. Іштей күніреніп, шоқ болып жанын кайыра бір кайрап: «Жыласам да, басқаның көзіне көрінбей жыладым», - деп, бойын тіктеді бір мезгіл. Онысы да кайсарлығы болар. Кейде, мәрттікке де басып кетеді. «Апыр-ау, ажал деген осылай көрінің, қор етін, қол-аяғыңды байлап, амалсыздық дейтін тас шенгелімен заманыңды уыстап қозғалтпай, әл-қуатыңды тауысып алатын ба еді» - деп күйінген, өкініш боп өртенген оның зар үнін қара жер қойыны тұншықтыра жұтып жатты.

Аяғы талды. Екі жауырынына екі кісі мінердей дейтін сұңғақ бітімді жан. Кең маңдайлы, қоңқақ мұрынды, дөңгелек жүзді, бұғақты толық адам. Жасынан еңбек еткен, мейіздей қатып-піскен, болаттай берік қайратты да еді. Жасы егде тартқанына қарамай әлі ат үстінен түскен емес.

Отбасы қазір бес-алты-ақ жан. Жалғыз ұлы Айтқазысын үлде мен бұлдеге орап, не ішем, не жеймін дегізбей өсіріп келеді. Бірақ, баласы оқымады, әке жолын қумады.

- Әке, - деген еді бірде Айтқазы, - мына боз атанның табанындай табанмен Азияны қойып Еуропаның Берлініне дейін оқ пен оттың арасында өлімге де бас имей барып кайттыңыз. Осы өміріңізде әзірге ештеден бетіңіз қайтып, көңіліңіз қалып көрген жоқ. Сіздің басыңыздан ата-баба рухының ыстық желі соғып тұрғандай көрінеді маған. Расы сол, қазір Қарақойында Сізден басқа бастық та, патша да жоқ. Ойлаңызшы, кім айта

алар, тіпті бүкіл әлемге әмірі жүрген қай патшаның басына мүйіз шығыпты? Бәрінікі де бір жалт етіп өткен өмір ұшқыны. Мейлі, ол патша болсын, мүсәпір болсын, ешкім де мәңгі жасамаған. Мәңгі жасау тек Құдіреттің өзіне тиесілі.

Осы жерде баласы ойын екшегендей үндемей кідірсе, әкесі:

- Сөйтп, сен өзің үлкен ойшыл ма едің?

- Адамды ойшыл ететін әке, өмір, тіршілік қызығы. Бірақ, сол қызық тек туған жерінде ғана мәңгілік сияқты. Мен үшін кіндік қаным тамған жерден киелі, берекелі, ырысты ештеңе жоқ. Тіпті мен сіздердің қаншама қан төгіп, азап шегіп, сүйектеріңізді шашып, сонау Еуропаға мылтық көтеріп баруларыңызды түсінбеймін. Қабанбай бабалардың ақ найзасын көтеріп, сойылын сүйреткен байлығы жеті қабат жерінің асты мен үстіне сыймай жатқан байтағын қорғап қалсаңыздар да жетпес пе еді.

- Болды! - деді Бекбай баласының шешенсіз суырыла сойлегеніне шамданып, - Жетті! Әр дәуірдің өз ұраны бар. Бәрін бүгінгі заманмен өлшеме! Ол аузыңды ашсаң, азуың сынып, тіліңді қорсетсең көмекейіңді жұлатын қарыс қадамың өлшеулі заман еді. Қара мұны, - әйелі Сараның бетіне күле қарап, - басынан бодандық бұғауы түскен елдің шуағында сүтке тойған ботадай тапырақтауын! Тайрақта! Бірақ, азаматтық үлесіңді қос, сол бабалар ізі сайраған арманшыл даладағы үрдіске.

- Менің де арманым сол, әке, тілегім. Сіздің он бес жыл оқып, ғалым-зоотехник атанғанда шыққан биігіңіз Қарақойын. Әлі де болса ата қоныстың осы бір пұшпағына әлем назарын аударатын дәулет, байлық жинаймын деп көктақым болып келесіз. «Дарак бір жерде көгереді» демекші, өз Отанымның даңқынын артқанына мен де жан берем. Бәрін адал еңбектен күтем. Әке, мен оқымаймын. Тек шофер ғана болам. Бір баранка қолыма тисе, сонымен-ақ байтағымның атын шығаратын ұлы еңбектің корігіне от беретін жел, қуат беретін дауыл болам.

Баласының бетіне адырая қараған Бекбай отырып-отырып:

- Оқу түбі - білім. Тіршілікте мына дүниеде не барын біліп,

санаға тоқып, ұрпаққа үлгі болар өмір сүріп өткенге не жетсін! Білім адамзаттың күннен соңғы сүйенер күш-қуаты. Оқытам ғой деп ем, әгтең енді ықылас болмаған жерде іске зорлық жүрмейді, - деп баласына келісімін беріп еді.

Қазір мына қысылған шақта көз алдына сол жалғызы келді. Кеше қалаға кеткен. Келсе ертең, онда да кештетіп келеді. Өз қиялына өзі сүрініш: «Әй, осы заманның баласы-ай, сендерге не десе болар», - деп зіл тартты ойына. Арманыңмен аспандағы айды тістейсің, ал кейде кара жердің бетінде малтып қалатындарың бар. Білем ғой, білем. Қаладан артынып-тартынып шығатының ақиқат. Жолда аялдамай жүргенбісіңдер, түге! Кемеліңе келіп, ықылық атып кеп құларсың. Әкенің жеті қабат жер астында тас қабырда қалғанын білер ме едің?». Осы жерде қарттың көңілі тағы босап, дәрменсіздік жеңгені сонша, бет-аузы жыбырлап, бүкіл денесі селкілдеп кетті. Сол күйде тас шегенге сүйеніп қатты да қалды.

Басына мың түрлі ой келеді. Бәрі дәрменсіз. Қолұшын берер бірінде тапқырлық жоқ. Үміт жібі үзіле береді. Сағат санап әлсіреп, қуаты азайып, құлап түсіп, су жұтып, қайта тұрып, ес жиған болады. Күннің мезгілінен де жаңылды. Тік тұрудан қиямет азапты кім көрген. Екі тізе бүгілмей, бүкіл жұлын тұта денесі сіресіп қатып қалған тәрізді. Осы шамада не ұйықтағаны, не қалғаны белгісіз бір мұнар тіршілікке енді кеп. Әйтеуір санасында бұлдыр сағым боп ойнаған өшпейтін бір түйсік мұны ырған ойына өткенді қайталай беретін тәрізді. Енді қайттым? Кешегі ұлы қырғын, төрт жылға созылған екінші жаһандық соғыста жаңбыр боп жауған оқ пен болат күйген өртте өлмей келіп, бейбіт заманда түп тұғияннан бері ата-баба зәу-затым армандаған екі тізгін бір шылбыр қолыма тиген ақ керіш күнім нұр төккен дәуірде із-түссіз жоғалып, ғайып болып өлуден асқан өкініш болар ма?! Ақ жуып арулап, ел қолынан қара жер қойнына ену де ұлы бақыт екен-ау! - бұдан кейін осы ауыр ой үстінде мең-зең аумалы-төкпелі күйге көшкен. Қазір күн бе,

гүн бе, оны зерделеуге мұның қуаты жетпейтін шак таянған. Зәрдей суық су бар денесін құрсап, сүйегін кеміріп, денедегі күш-қуатты сорып бара жатты. «Аһ!» Қалғып кетіп, селк етіп, шошып оянды да: «О-о! Ата-баба! Ұлы аруақтар! - деп актық күшін бойына жинап бар дауысымен айқай салды. - Қайдасың, батыр жаратылған ұлы бабалар! Ұрпағыңа, қор болған перзентіңе қолұшыңды неге бермейсің?! Атойлаған зор үніңмен жолбарыс жүрегіңмен атылып, шапшақты найза, болат жебені аққан жұлдыздай ысқыртып, тұлпарыңның тұяғынан шаң ұшып беймаза дүниені дүр сілкіндіріп, қияметтің қыл көпірінен дауылдап өткен құдіретің қайда? О, көк тәңірі атанған аруақты ұлы бабалар, қайдасың? Ұрпағыңнан әл кетті! Сонау жердің бір шетіндегі Ніл дариясына шомылып, Еуропаның даласында алшаң басып, бүкіл шығыстың атырабын ақ ордандай емін-еркін билеген құдіретті бабалар, сол күш-қуаттан не қалдырдың мұраға?!»

Мұны ол жан-тәнімен егіліп айтты. Өзегі өртеніп, сырт әлемі мұз боп қатып тұрып қалтырап күңіреніп кетті.

Бұл ойлар, әлгі кекті түйсіктер оны бір сәт қуаттандырып та жібергендей болған. Қайта күбірлеп: «Түп-тамырым, көк түріктің көк алмасы, қайраулы ақ болат Күлтегін баба аруағы, қайдасың?! Төрт жыл оқ пен оттан өз қолыңмен тірі алып кеп, қолдап, демеп кеп...» - дауысы үзіліп, не ыңырсығаны, не сөйлегені белгісіз күйге көшкенін өзі білген жоқ.

Бекбайдың әл-қуаты еріп қата бастаған қорғасындай мұздап, шамасы азая берді. Санасы тұманытып, ойы іріп, бар күші сарқылып бара жатты. Тік тұруынан құлауы жиілеп қалт-құлт, сонда да табиғатында берік сом жаратылыс шындалған, суы қанған болаттай дене берілмей-ақ тұр. Басына мың түрлі ой келе ме, әлде елес, әлде сандырақ па, кіресілі-шығысылы сана тамтығы ма, көзі бірде қарауытып, бірде сонау төбедегі бармақтай құдықтың аузынан себездеген сәуледен ес жиғандай болады. О да дәтке қуат. Қазір кеудеден шықпаған жаны, құр



сүлдері қалған. Тағы да ол көгілдір әлем, шет-шегі көрінбейтін белгісіз шалқыған мұнар ішіне еніп кетті. Бәрі баяғы калпында. Көк шалғыны тізеден келетін, буыркана толқып, балығы бетінде шолп-шолп шығып, секіріп ойнаған өзен жағасында келеді. Қасында Сара. Қыпша белі үзілердей майысып, молдіреген қап-кара көзінен сүйкімділік сәулесі тогіліп, еліктің лағындай боп, бұған үрке, еркелей қарайды.

- Жаным!

Өзінің үзіліп шыққан дауысы өзіне зорға естіледі. Жүрегі кедесіне сыймай атқақтап, кең дүние бұл үшін қазір тыныс буып, алаулап кетті.

- Сен ғой бұл өмірдегі менің жалғыз сүйіктім. Менің өзіңе деген сезіміме, шын сүйетініме, аспандағы алау күн, мына тұған жер куә.

Бекбай қыздың нәзік саусағын ұстағысы кеп ұмтыла береді.

- Сабыр етіңіз. Жер де, аспан да Сіздің сөзіңізге куәлік еткен жоқ. Мен тек Сізді ғана естіп тұрмын.

- Міне, міне жүрегімді тыңдашы: «Адалмын! Жанымсың, Сара!» деп, өзің деп үн қатып тұр.

- Маған ондай сөздер естілген жоқ.

Қыз жүре сойлеп барады. Бекбайда тағат қалмаған. Осы сәтте не болса да өзінің жан сырын ақтарып, шынайы сүйіспеншілік сезімін білдірмесе, бұл өмірден арманда өтеріні ақиқат сезді.

- Сара! Сараш! Жаным! Мен үшін махаббат шырағы тек өзің! Сәулем, жарығым! Бір минут шыбын жанымның сен деп шыркыраған үнін тыңдашы. Тек саған ғана арналған өмір бар менде. Өртенген жанымның сая бағы тек өзің! Менің бақытым сенің қолыңда! Бақытым сенсің!

- Бақытым сенсің!

Қыздың өз сөзін қайталағанын аңғармаған Бекбай енді қызға ырық бермей құшағына алып:

- Иә, бақытым сенсің! Сен! Сен! - деп аймалап сүйе берді.

- Бекбай! - деп қатты дауыстап қалды қыз. Бекбай дәл сондағыдай селк етіп, көзін ашты. Өңі, түсі екені белгісіз. Мұнар дүние құлағында балғын шақ. Сараның нәзік үні. Иегі кемсендеп кетті. «Жаным! Ләззат шуағым менің! Өмірдегі ең асылым! Сенімен отасқан жарты ғасыр жарты сағатқа тұрмай қалды-ау! Сағым ба? Жаным, сөнген шырпының шиі ме? Менің қайда қалғанымды да білмейсің сен қазір. Енді сен мені көрмейсің, мен сені...»

Са-ар-а-а! Үлкен трубадан айқайлағандай оның әлсіз дауысы сыртқа күңірене шықты.

Бекбай едәуірден кейін өзіне өзі келді. «Мен расымен осылай өмірден өтемін бе? Мен...»

Ойы кермек, удай ащы запыран боп жан дүниесін тілкемдеп кетті. Жо-ок! Ақтық тұяқ серпері ме, өзін-өзі тік тұрғызып: «Уа, бұдан әлденеше ғасырлар бұрын жарты әлемді аузына қаратқан Александр Македонский Кирмен айқасып, солардың төс табанын қара жерге тигізген батыр бабалар рухы қайдасың? Мына шерменде ұрпағыңды қара жердің қойынында тұншықтырасың ба?»

Көз алды ақ мұнар, бір сөніп, бір жанып, өшіп-үзіліп, түпсіз гереңдікке жұтылып бара жатты. «Шүршіт пен ойратты, жоңғарды талқандаған ата-бабалар Қабанбай, Бөгенбай, Барлыбай, Сандыбай, Жаулыбай, Малайсары, Баян, Оразымбет... аруағы бармысың? Зар қаққан, ақтық демі шыңырау түбінде үзілгелі жатқан ұрпағына қолұшып бер, бабалар! О құдіретті, арыстан жүректі, жолбарыс айбатты бабалар қолдай көр!». Ол сылқ етіп құлап түсті. Су жұтып қайта әлденді ме, зордың күшімен тіктеліп бойын жазды. Қарақұсы тұсы шымырлап, басы зыңыл қакты. «Апыр-ау, Шәкәрім қажыны қызылдар қастандықпен атып өлтіріп, құдыққа тығып тастап еді. Әулиені, халықтың сүйікті перзентінің зұлымдық құрбаны болғанын елжұртынан жасырған сұмдық еді ол. Ал, мына мен... О, сұмдығы мен сыры беймәлім уақыт, қасқырдың қамауына салардай мен не жаздым? Елімнің, жерімнің байлығына көз алартқан әлде

бір сұрқия елес пе қасқыр боп қамаған мені? Не ойлап кеттім, ә? Ақылымнан шатасқан жоқпын ба? Расында, адамға қасқыр шапқанды кім көрген. Бәлкі, елес, елес шығар!..»

Бекбай осы шамада өмірден қатты түңіліп кетті. Бойындағы ең соңғы ақтық күшін жинап, бар дауысымен әлемге жар сала айқайлағысы келді. Әлдекім естіп, жаны шырқыраған бейкүнә жанға қолұшын берер ме екен деді ме:

- О, құдіретті баһадүр бабалар! Тамұққа түскен ұрпағыңды құтқар мына тозақтан. Ақ жуып арулайтын ақ өліміңді бер! Ең болмаса, аһа...аһа-аһалап жекпе-жекте армансыз шайқасатын сайысыңды бер! - деген ол іштей күбірге көшіп, ақ өлім, адал ажал деген қандай қасиетті едің, а! Иә, не жазығым бар менің? Ажал боп талай жегісі келген тажал ашқарактыққа не жаздым? Жер бетінде бар болғандығым үшін бе? Туған топырағымда, ата-баба кіндік қаны тамған ұлы даламда бейбіт өмір сүріп, асқак мұраттар үшін тіршілік кешкенім үшін бе? Өз мекенімде, уыз топырағымда, еркіммен алшаң басып жүруге қалай құқым жоқ. Неге барымды базарлап, жер анамның асты-үстіндегі байлығының рахатын өзім көрмеймін. Жазығым не? Енді кеп дала тағысының құрған ажал қақпаны қауып жатыр.

Бұл Бекбайдың әбден жеріне жетіп қалжырап әл-дәрмені біржола түгесіліп, таусылар сәті еді. Осы шақта өзін-өзі билей алмай құлап түсу алдында тұр. Қолындағы таяныш етіп, сүйеніп тұрған қос ауыз мылтығынан басқа жанына тірек, иек сүйер ештеңе жоқ. Екі тізесі кілт-кілт, буынынан үзілгелі қалған. Сүйек сырқырап, бүкіл дене мұздап барады. Сонау тас төбедегі алақандай түйекөз тесіктен төгілген бозамық сәуле көнектеп сабаға құйылған сүттей ақтарылып барып сарқыла қалады. Сол сәтте дүние қап-қараңғы түнекке ауысады. Онысы қарауытып, жұлынынан әл кеткені екенін қайдан білсін. Осы бір тұңғыық түн түнек боп өзін ыс басқан туырлықтай жаба жөнелген қапырық тұста өзегі удай ашып селк етіп, ақтық демін сорып, бойып сілкіп қайрат жиған болады. Табиғатында қара-

гайдың безіндей боп қатқан кәрі сүйегі әлі де беріспей, өмір үшін күресте соңғы демі діріл қағып әлдеқайдан қуат іздеп кеудесін ұрғылаған от жүрегі мұны ырғап аялап тұрған тәрізді. Ақырған ажал дәл құлағының түбінен: «Енді сенің қолыңнан келер ештеңе жоқ! Иманыңды айта бер. Мен тірі пенденің көзіне түспей, адамзат жаралғалы кеудесінен жан деген шыбынның ызынсыз ұшырып келе жатқан ажал есімді күдіретпін. Маған қарсы тұрар күш өмірдің қолына әлі тиген жоқ! СДайындал!..» - дегендей.

Бекбайдың көзі қарауытып құлап бара жатты.

- Уай, мұндар!

Ақ сақалы бүкіл омырауын жапқан, ақ нұрдан жаралғандай, ауыздығымен алысқан ақ боз атты алып адам шашақты найзасы күнге жарқырап, мұны шаншып тастайтындай ұмтылып айқай салды.

- Жан дауысын сай-сүйегімді сырқыратып, зарлы үнің ұлан даламды күңіретіп еңіреген неткен пенде едің? Тұр! Сілкін! Ғасырлар мына тұяғымен от қашаған тұлпар үстінен түспей, жар құлағы жастық көрмей рахаттан безіп мұраға қалдырған кең дала не жазды саған?! Қойнына зар шақыратын! Осы қасиетті жер үшін жолбарыспен, аюмен, арыстанмен, неше түрлі сұрапыл екі аяқты құбыжықпен айқаста өтті қанша өмір! Сол қан - жыны араласқан арпалыста жеңілмеген жыртқыш та, жауда қалмаған! Ал сен кеп бүгін даладағы тышқан аулаған иттен үркіп, иә, иттен үркіп, зынданға түсіп, баба намысын қорлап жатырсың!

Оның бетіндегі түгі тікірейіп, сақал-мұрты дауыл көтерген ормандай жапырыла шайқалып: «Уай, наркескен болаттың сынығы емес пе ең сен! Қара! Көр! Бабаларыңның айқайынан жер шайқалып, тау қозғалған! Дария тасып, қолдер тулаған! Әне, кара!» - дегендей естілді.

- О! О! А! А!

Осы сәт бұрын-соңды Бекбай естімеген тіпті Ұлы Отан соғы-

сы кезіндегі артиллерия гүрсілі дейтін дүниені дірілдеткен жаңғырықтардан әлденеше есе зор үн төңіректі керней жөнелді де, таулар билеп, өзен-көлдер аспанға атылып қанбақтай қозғалып кетті. Таулар басынан мұз көшіп, сел тасқыны боп аға жөнелді.

- Әне, әр үн - жаңғырық күдіреті! Сенің қаныңда да осындай күш, сарқылмас қайрат бар! Қайра жігерді, от көсе өзегіңмен! Сенің шығар биігің, алар асқарын ай мен күн құшағында! Жет соған! Жұмса қайратты! Ә, с-сені! Мына найзамның ұшымен-ақ жеті қабат жер асты түгілі, жүз қабат мұздың астынан да былай, - деп ол жауырын тұсынан найзасын шаншып көтере берді де, - алып шығар едім. Жок, өзің талас биікке! Өзің шық тамұқтан! Дәуір көшін өзің баста! Тарт алға! Қане-е!

Тау күңіретіп, жер қозғалтқан дауыс әлгіден де күшейе түсіп:

- Атыл көкке! Қыран болып ұш! Барыс болып шап! Намыс отын жак! Уай, тұр былай!

Жер жарған дауыс талықсыған Бекбайды тік тұрғызды. Денесі дір-дір. Әлгінің бәрі түсі. Өзі белшесінен суға батқан қалпы. Құлағында дүниеге жаңғырыққан өктем дауыс. «Бұл не? Аян бергені ме бабалардың? Қалай атылам көкке? Тау қозғаған, сел тасытқан жаңғырық күдіреті, қайдасың? Қалт-құлт қозғалып, жан-жағын кармана қолын ілгері созды.

- А! А! Тәңірім-ау! Аруағым-ау!

Қолына іліккеннің не екенін білмесе де есі шығып жармаса кетті. «Иә, иә, мына шыңыраудан күніне әлденеше мың текше метр су жалап шығаратын ремень-арқан ғой мынау». Жалғыз тінге жармасып аласұрғалы не заман... «Уһ» деген шерлі дауыс шыққан бір кезде...

Бекбай рахат құшағында көзін ашты. Шегенді құдықтың ашық қалған қақпағына екі қолын топшысынан кере жайып, қос табанын құдықтың шеткі қабырғасына тіреп, мол денесін сыртқа тастап, маңдайын жарқыраған күнге беріп талықсып құлапты. Неше күн тамұқта қалған жан не күй кешкенін өзі де білген жоқ. Ол мамырдың шуағында құлынның уыз қымызы-

на мас болғандай бір хал кешті. Қанша сағат жатты, қандай күй кешті, оны да білмеді. Бұрын-соңды өз өмірінде болмаған, өзі сезінбеген тіршіліктің жанын тербеген ерекше тылсым құдіреті бауырына басып, ана мейіріммен құшып балбыратып жіберді. Көзін ашса - үлбіреген көкпенбек көк аспан, сүзгі жібектей мөлдіреген тап-таза сезім, пәк түйсік боп аймалап, күннің бал шуағы тамылжып, үп еткен желдің де қытығын басып әлем тыныштығы қорғалап тына қалған. Қозғалғысы жоқ, мына шуақты, уыздай тәттілікті қимай құрысқан, су жеген бірнеше күн қазық болып тік тұрған дененің тартылған тамыры, түйілген сіңірі шешіліп, қан көктемдегі жылғамен аққан судай боп бойын қуалап ұжмақ күй кешуде. «Қыран болып ұш! Қырандар ғана көкте самғайды!». Түсінідегі әр үн құлағына қайта шалынды. Бекбай орнынан әзер тұрды. Аяғын әлтектәлтек басып, зордың күшімен тіктелді. Жан-жағына шайқала көз тігіп:

- Киелі кен байтағым, жарық дүние, ақ бесігім! Ата дауысы неткен қаһарлы еді, - деп күбірледі. - Енді мен ажалдан да қорықпаймын. Өзің қолда, баба намысы. Бабалар! Мың өліп, мың тірілген ұрпағың аманатыңа берік, мұратыңа адал! Ант біреу - елдік ту асқақтай береді!

Бойына қан жүгірді ме, әлде жүрегіне қуаныш оты қуат берді ме, Бекбайдың жүрісі өніп барады. Бүгінгі желтоқсанның шуақты шағырмағы да сергітіп жіберген ол қарсы алдындағы тақиядай төбенің үстіне көтеріліп, тізе бүкті. Ойына қайдағы-жайдағы түсіп, ішек-сілесі ката күлді кеп:

- Бекбай, - деді аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қан-солін ішіне тартып, өмірі қабағын ашпайтын әдетімен түсін суытып, - мен осы жолы кезекті демалысыма кетіп бара жатып, әдейілеп көре кету үшін, сен басқарған шаруашылықты аралап келем. Басқаға соқсам кім жолымды бөгейді. Неге келгенімді, сен түсіндің бе өзі?

- Түсіндім! Түсіндім! Өзіңіз айтқан ескертпелерден қоры-

тынды шығарамын. Ол кемшіліктер аз күнде түзетіледі. Бәрін орнына келтіремін, - деп бұл құрақ ұшқан. Кенет алдыңғы орындықта отырған хатшы артына төңкеріле бұрыла қарап:

- Түсіндің бе өзі менің осы фермаға арнайы неге соққанымды, - дауысы қандауырдай қадала шықты.

- Түсіндім. Ескертпелеріңіз екі болмайды, - деген Бекбай жапқадай хатшыға. - Күн де ысып кетті. Жолда бір жерге аялдап, шәй-пай, - деп еді. қабағынан қар жауған хатшы шоферына:

- Токта! - деп бұйырды да, бұған:

- Түс! - деп әмір етті де, - қал, осы жерде. Әкеннің бәтегің түсіндің сен! - деді де шоферына басын изеді. Бұл аң-таң, түсіп тұрып қапты. Құлындай зымыраған «Волга» қыр асып, сағымға сіңіп кеткелі қашап... Дәл осы төбенің басында, тамыздың ми қайнатқан ыстығында құба жон далада, шөлде жападан жалғыз қалған. Шөлден өлердей боп, тілі аузына сыймай үйіпе зорға жетіп еді.

Сол тағдыр мұның басына тағы қайталап отыр. «Шіркін, заман-ай, коммунистер билеген сол күндерде, апыр-ау, хатшының көкейінде не жатқанын, демалысқа бара жатып неге арнайы соққанын түсінбеген басым, осы бүгінгі заманның түлкі бұлаңына түсіндім бе?! Осы мен кіммін өзі? Ажал шеңгелінен алып шыққан ата-баба рухы не деп аян берді? Иә, «қырандар ғана самғайды!» дей ме? Тау копарып, дария тасытқан құдіретті қаһарлы дауыс не?! Рухы өлмеген елдің азаматына да өлім жоқ екен! деген ол екі иығы, жеңі ғана қалған, арт бойын борі жұлып кеткен қара тонын сілкіп киіп: «Иә, Аяз би атамның хан сарайының маңдайына қыстырған ескі-құсқысындай сен де кеспегі қиямет күннің белгісі боларсың», - деді қатты тыныстап.

Ол талай жылдар, ғасырлар керуен жүрген қара жолмен алшаң басып, ілгері беттеп бара жатты. Ойында қатер де, қауіп те жоқ, сенімді екпінмен, құлшына, белден бел асып, токтар емес. Алды күнес, жарқын шуак боп елестеді оған.

## АҚҚУ МЕН ҚЫЗ

Ұзаққа созылған қыс ызғары бір түнде тез қайтты. Қайтпас жыл толассыз құйған нәсермен басталды. Сай-салаға су жүгіріп, өзендегі сең бұзылды. Айлар бойы мұз жастанып, қар жамылған дала белін жазып сағым құшағына енді. Кешігіп кеткен қардан соң іле күн шуағына манаураған төңірек алып денесімен керіле түсті. Дала лық толған ән. Тынымсыз шырқалған бірі ажап үн. Асқақтық та, нәзіктік те тек далада демеске еш қақың жоқ! Көктем иісі өкпеңді қауып, саумал ауа жұта бер деп тұр.

- Әр уақыттың өз қызығы өзімен, - деп өзіне-өзі үн қатқан Балғын төңірегіне сұқтана көз тастады. Қызыға қарады. Кешеден бері отарын Кекілдікөлге беттетіп жүр. Есіл-дерті - көл жақ. Бар аусары солай ауған.

Терістік шалғайы зәулім шырша мен ақбалтыр қайың, кейде там-тұмдап терек. қызбел үкілі бас қамыс өсетін осы көл Балғынның жанына жақын мекен. Тегінде әдемілік танитын көзқаракты адамның әлдеқалай жолы түскені еріксіз бір таңдай қағып, аузын ашып, көзін жұматын жері де осы көл. Содан ба кім білсін, бұл көлдің атына заты да сай. Шарайна мөп-мөлдір түбіне дейін көрініп тұнып жатады. Аспан әлемінен әлдебір сұлулық іздеп, кекілі желбіреген күйі кірпігін қақпай көкке қарап қалған арудың қара көзі сияқты.

Мүмкін осы сұлулық шығар, әлде табиғатында жылтырағанға қызыққыш келетін қызға тән қасиет пе, әйтеуір Балғын Кекілдікөл десе ішкен асын жерге қояды. Әркез оған теңеу іздейді, алтын, күміс, гауһар, жақұт деп асыл тас түріп атап, аузының суын жұтып, жұрт тамсанғанмен. Балғын дәл осылай үлбіреген сұлулықты әлгі қымбат атаулардан көре алмай-



ды. Мейлі, жұрт не десе де оның бәрі тас кой, тас! Ал Кекілді көлі ше? Кекілдім кірпігін жиі қағып, сайрап тұрған бұлбұлдың көзі емес пе? Бұлбұл...

Олар енді ғана көктемнің сал шуағына дүр өсіп келе жатқан миядай жұмсақ көл жағасының көгін басуға да қимайтындай. Жерге салмағын салмай баяу жүріп келеді. Әлгінде ғана өздері аралап өткен Кекілдінің енді бүршік жарған көкке таласқан сүйекті қалыңына беттеген. Күн көзі де алтын сақинадай жалтырап нұр төксе, сол шұғылаға шағылысқан көл кең үйдің төріне төселген қызыл жібек көрпедей толқып тұр.

- Сарқыт, енді көрші Кекілдіні. Адам жанына біткен пәзіктік тегі табиғатта екен-ау! - деді қыз кенет.

- Иә, Балым, осы сұлулық кой көкейінді қытықтаған. Жүрегіне қан, бойыңа жан тулатқан тәттіліктің де бастауы. Мен неге әкелдім сені? Корсінші деп едім. Тіліне оралып, сөз болып шықпайтын, сурет болып қағаз бетіне түсе бермейтін сұлулықты өзің көрші! Міне, сол ғой, сол. Қарашы, - деп тұңғыш рет қызды өз бауырына тартты Сарқыт. Екеуі де біржола тілсіз қалғандай. Көз алдарында әсем дүние: мүлгіген табиғат, тұнық ауа, баяу сайраған құс, су бетінде дірілдеген күн нұры... Екеуі құшақтасып, үнсіз тұр. Сәл қозғалса мына сұлулық аспаны төгіліп кетердей, тек жүрек талғамына табыс етіскен. Тыныс таусылып, рахат сезім үзілгелі тұр.

Осы сәт қыл қобызда баяу ғана шалынғандай үн естілді де, екі құс батар күннің шапағында қызыл бояудай төгіліп, көл бетіне қона берді. Аппақ қанаттарын тез жиып, төңірегіне таңдана қарасып, созылған дыбыс шығады. Қос дыбыс. Бірі бастап, бірі қосылып кетеді. Үн кешкі ауада сәл жаңғырыға ілініп тұрып барып, әрең үзілді.

- Аққулар, - деді Сарқыт сыбырлап.

- Иә, - деді Балғын оның бауырына тығыла түскенін өзі де байқамай.

- Ыңғ-ақ, ыңғ-ақ! - деп құс көмейінен сүзіле шыққан үн

күмістей сылдырап су бетіне төгілді. Сонау биіктен сорғалап тоғіле ауаны ақ төсімен тіліп, керіле түскен қос денені құшағына алған көл: «Аруларым, келдіңдер ме? дегендей, дірілдеп толқып кемерін соғып, шөп-шөп сүйіп жатты. Мамықтай аппак денелер қауырсынды қанаттарын жиып, табиғат анасы желпи тастаған көк жібек корпедей көл қойнына сүңги жөнелді. Әсем көлдің қайыр жағасы қоңыр түсті далап жаққан арудың ерніндей жып-жып етеді. Әлгі бір толқын қайта серпілгенде гәттіге тұшынып, аузынын дәмін енді алғандай, немесе тандайын қаққандай, бөгде дыбыс та шығып қалды.

Міне, қос акку сүңгіп-сүңгіп алып, жалтыры кең таза көл бетін сыза жүзіп кетті. Ерсілі-қарсылы толқыннан шимай иректер ойнатып, су бетін кестелеп жіберді. Бірінен-бірі бір елі не кейін, не ілгері озбай қатар жарыса жүзеді. Бір жағадан екінші жағаға жеткенше қолтықтай иілген мойындары өзара айқасып жабыса қалды. Мұндай сәттерде олар жүзбей көл бетінде үлпілдеген ақ жастықтай қалқып қалады. Артынша-ақ, су бетінде қаздақтай жүгіргісі келгендей қанаттарын тұтас жазып, топшыларына сүйеніп, сыпыра жортады. Әсем ойынның көкей тәттілігін қоздырар жері де осынысында екен. Бұл сәттердегі жұбайлардың сыбызғы тартқан үні сәбидің дауысындай тәтті.

Осыдай тұстарда Сарқыт пен Балғын да дала аруларына қалай еліктеп кеткендерін білмей өзара жақындай түседі. Лүп-лүп соққан жүрек дыбыстары өзара қосылып, ауыздан шыққан леп араласқалы қашан! Екеуінің де жүрек басында «Аққуды қонақжайынан үркітпейді» деген халық накылы. Бұлар сәл қозғалса, қос ару шошымасқа лаж жоқ. Ендеше қозғалма, көрінбе. Бұлар әуелде егіз қайыңның түбін тасалап отырған. Сол манағы тізерлеп отырысқан күйінен селт етіспеді. Расында, бұларды мына сұлулық әлемі біржөла арбап қозғалтпай матап тастаған-ды.

Міне, аккулар бұларға қарсы жүзіп келеді. Тұп-тұнық су бетіне өз суретін өзі салған мұндай перизатты кім көрген. Өзара

ерекшелігі жоқ неткен сұлулық. Екеуі де аппақ. Бірінен-бірі туғандай. Су бетінде де, астында да екіден аққу, жылт-жылт от боп жанған қара маржан көздер. Міне, міне кеп қалды. Тіпті қол созым. Көл жағасында өскен кайын түбіндегі қос құрбыны әдейі көргелі келе жатыр ма. Сарқыттың шошытып алма-сақ етті деп қысылғаны соншалық, маңдайынан жіпсіп тер шықты. Балғын демін ішіне тартып, тынысын үзді. «Рахмет, құрметтеріне, жаны бейбіт, жүрегі пәк құрбылар» дейтіндей, көгілдір сәуле шашқан көздер. Осы кез екеуі де бөтен иіс сезгендей мойындарын ілгері созды.

Аққулар қайта жүзіп барады. Төбеден төне түскен ай да кірпігін әлі қаққан жоқ. Осы тамашаны көрмей қаламын ба дегендей көл үстінде тұр. Аймен жағаласа жымың қаққан жұлдыздар да көл түбіне меруерттей шашылып, жалт-жұлт етеді. Жылжып жүзген аққулар сол меруерт сәулелерді қуып жүргендей кейде шоршып-шоршып түседі. Ай су астындағы көп ұшқынның ортасында қалған жалғыз шок тәрізді. Кейде көмескіленіп, кейде жалтырай түседі. Жұлдыз теріп жүр ме, әлде айды тістемек пе, қос ару ұзын мойындарын су астына жүгіртіп, шолп-шолп ойнады. Сүзіле сүңгіп, ілгері жүзеді. Айлы ақ түннің бар қызығы сол екеуінде болса, ал, сұлулық дүниесін тамашалау Сарқыт пен Балғынға ғана бұйырыпты. Тіпті үп еткен жел, сыбдыр еткен дыбыс жоқ. Бар тылсым-тіршілігі ақиқат өмірдің әсемдігіне құлай беріліп, бір сәт қалғып кеткен сияқты.

Иә, осы сұхбаттың куәсі - екі жасты айтшы, олар сол аққу еркелеген айлы түннің құшағында отырып, өз махаббаттарының ерте көктемде гүл жарғанын білді ме екен? Мүмкін білген шығар. Бірақ, ләм деп тіл қатыспағандары несі? Әлде сол өздері көрген бейнелі дүниені өнеге тұтпақ па. Болмаса махаббат тілі дабырасыз бола ма?

Шіркін уақыт жүйріксің-ау. Әсіресе, адамның бақытты өмір кешкен сәтінде сенің ұшқыр болып кететінін бар. Бүгін де

сөйтін. Аккулар да әлі ұйықтаған жоқ. Сарқыт пен Балғын ше? Әрине, олар да. Сен де ұйықтамадың. Таң да атты, кең далаға алтын нұр шашқан күннің табағы көтерілді. Әне, сөйтті. Оны асықтырған сен өзіңсің, уақыт! Осы түндегі бүр жарып жапырактанған ағаш, алақанын жайған гүл, көк шалғыны шайқала өскен даланды тағы бір қарашы өзің. Тыңдашы, дала ән мен күй емес пе? Бақыт, бейбітшілік, тәттіліктен өзге не бар мұнда. Тыңдашы! Соның бәрі - махаббат. Тек жастық үні, өмір үні.

Иә, сол күні Балғын үйіне ерекше ыстық сезім ала келді. Гүнде үйіне қонбаған қызын әбіржіп қарсы алған Зура ана:

- Балам-ау, бетіңе не жаққансың? - деп танданған-ды.

Шешеден титтейінен сыр жасырып көрмеген Балғын:

- Апа, қызық, ғажап! Мен бүгін аккумулярмен бірге түнеп келдім, - деген.

- Аккумулярмен? Қайдағы?

- Иә, аккумулярмен, Кекілдікөлдегі.

- Не дедің, жаным? - деп қызына таянған Зура аналық жылы мейіріммен бетіне қаны теуіп, нарттай болып тұрған қызын маңдайынан иіскеп:

- Бақытты болады екенсің, жаным. Акку-құс патшасы ғой. Бақыт құсы ғой. Шошытып алған жоқсың ба?

- Жоқ, апа. Олар үрікпесін деп бір түн қыбыр етпей отырдық.

- Отырдық? Тағы кім бар қасыңда? - ана күдікпен қарады қызына.

- Басқа емес, апа, Сарқыт, - деді ұялған Балғын.

- Ақбұлақтағы Бәкір шопанның баласы ма?

- Иә.

Басқа сөз айтпаған Зура:

- Күнім, бақыт қонған маңдайыңнан, әркімге кез бола бермейтін сұлулық көрген көзіңнен айналдым, - деп емірене сүйіп еді...

Келесі жұмада Сарқыт азаматтық борышын өтеуге армия қатарына жүріп кеткен. Содан бергі, бұл келген, міше, үшінші көктем. Сағындырып келді.

- Балым, - деп мөлдірей сүйген жігіт аттанарда, біздің тойымыз қос аққу сонау айлы түнде оз тамашасын өткізген Кекілдікөлдің жағасында өтеді, - деген-ді. Сарқыттың сол дауысы Балғынның құлағынан әлі кетпейді.

Отар шетін аралап келе жатқан Кекілді жаққа қарай беретіні де содан шығар және Сарқыттың армиядан келер мезгілі де бүгін-ертең ғой. Әлде аққуларды тоса ма, кім білсін. Өйткені, оның алғашқы махаббаты оянуына себепші солар емес пе?..

Жел қағып тотыққан маңдайын күнге беріп, көл жаққа ашық аспанға көз тастаған қыз бейнесінде сағыныш оты бар-тын. Бүйрек беті, қалың қиылған қасы, әнтек түріліп тұратын еріні, ләззат іздеген отты көзі сол бір түнді көз алдына келтіріп тұрды. Балғынның жүрегі елжіреп кетті. «Бақыт деген не? Оның да қол-аяғы, аузы-мұрны, жүрегі бола ма екен? Қандай болады екен өзі? Бұл өмірде бақытты көзімен көргендер бар ма екен?» - деп ойлаған қыз: «Анада апам бақыт қонған маңдайыңнан айналайын» - деп сүймеп пе еді. Иә, сонда не көрді екен? Ана жүрегінде әлдеқалай жаңсақтық болуы мүмкін бе? - деген ол гершіген маңдайын алақанымен сипап өтті.

Осы кезде сыңғырлаған аққу үні естілді. Ол тұрған орнында шырқобелек айнала дөңгелене қарады. Аспаннан іздеп жүр.

- Аққулы көктемім менің, бақытым! - деп дауыстап жібергеніп өзінде сезген жоқ. Қанатын жайған қос аққу төгіле сорғалап, Кекілдікөлге қона берді. Оны айқын көрген қыз тағы да: «Махаббатым, қызығым» - деп сыбырлады үні езіле. Аққу мен қыз махаббаты арасында ешбір айырмашылық болмаса керек. Шіркін мөлдір, тазалық-ай!

## ҚАРАБЕТ

Біріне-бірі кереғар екі күш бір ауылдың сырт көзді сүйіндірген, талай дуалы ауыз, пәтуәлі жандардың «Шіркін, ел болсаң осындай бол! Бірлігі мен туыскандығы, ымырасы бақ қондырып, дәулетін тасытқан» деп таңдайын қақтырған киелі орданың шаңырағын ортасына түсіруге айналды. Ойда-жоқта іргесін шайқап-ақ жіберді. «Береке кетерде бірлік қашады» деген сөздің жаны болғаны ма, әлде «бір асқанға бір тосқан» деген осы ма?! Бірінің сөзіне, дітіне түсінбей екі дүлей қараңғы зынданның түбінде кездескендей жұлысып-ақ кетті. Өліспей берісетін түрлері жоқ.

«Қамысты бос ұстасан қолыңды қияды», оларды ық еткізбес үшін жанды жер, басты күретамырды қи! Сонда ғана жанталаспай қолға тұрады. Ағайынды екеу бір-біріне тесіле қарады. Үлкені кішісіне басын изеді, ләм деп жақ ашқан жоқ. Мына пәтуәға келіскені... Ақыры олар айтқан күретамырды бір сәтте қиып тастап өз дегеніне жетті.

О шеті мен бұ шеті атшаптырым ауылдың бір шетінде жасы тоқсанды тоғанақтаған Сүйір қарт шай кесенің түбіне пісте май құйып, сықсима шырақ шам жағып, басы қалт-құлт етіп, ішіне жылан толып кеткендей: «О, құдіреті күшті бір Алла, бұл қай әмірің? Бұл қай қолыңды кес деген пәрменің? Өлер шағымда көретінім осы ма? Ертең о дүниеге барғанда, мамыражай өмірдің, ымыра бірлігін, адамгершілік татулығын мұраға қалдырып, ықылым замандар берекесі тасып келе жатқан адалдық, пәктік, ізгілікті қасиеттеген ата-бабаларыма не бетімді айтамын? Жалғанның қызығына сатылған дүниеқоңыз өз пайдасынан басқаны білмейтін, ел-жұрт ымырасын түсінбейтін,

ар-ұяттан безгендер теңдік бермей, ойына келгенін істеп, өз билігін жүргізді деймін бе? Жок, әлде бұл тығырықтан шығатын жол бар ма? Ей, ұлы рух бабалар әруағы, қалғып кеттің бе, шақшадай бастың шарадай болған шағында демеп, желеп-жебесеңші! Әлде имең қағып, ақ таяғымды беліме қыстырып, мынау өзіңнен өрген, өзіңнен тараған алты жүз түтінді тік тұрғызып, бетімен кеткен арсыз «қос тажал» атанған тентектердің жолын кесейін бе? Ел керек пе, есер керек пе?..

Екі тауды көзге көрінбейтін алып күш иығына салып ап бар пәрменімен бетпе-бет кеп соғып жіберуге алып келе жатыр. Бір жағында - арамза, албасты пейіл, екіншісі - ебелек ақ шуақ, аңғал сағым сенім. Не болар екен? Былай қарағанда бір дененің бойындағы екі көз біріне-бірі шабуыл жасағалы тұрған сияқты. Сондағы себеп пе?

Қараптан-қарап тұрып, ойда-жоқта бұлтсыз аспаннан жай түсті. Бір-ақ сәтте алты жүз үйде шам сөнді, алты жүз шаңырақ шөлге қамалды, сусыз қалды. алты жүз түтіннің оты өшті. Бір қас-қағымда аты аңызға айналған Қыдыр қонған дала қасіреттің шаласын құшақтап, бала-шағасы шулап, оты бықсыды да қалды.

- Бұл не маскара?

- Бір атаның баласы едік, бір кіндіктен тарап қанша дәуірлер, не қиындық кездесе де мойымай, бірлік, туыскандық діңгегінің бауырында өсіп, мұратымыз асыл, тілегіміз қабыл еді. Әр нәрсенің шегі бар емес пе? - деген уытты сөздер ел ішін кезіп кетті. Түсініксіз дағдарыс болып, әр босағадан аттап, төрге озды. Мұның ақыры не болар екен?

Бозала таңда Сүйір қарттың тарғыл дауысы қатты шықты. Кеңес дәуірінде бірнеше жыл кеңшар басшылары отырған бұл күнде Абыр мен Дабырдың ақ босағасы атанған еңселі ғимараттың алдына елең-аланда жиналған жұртты дүр сілкінтті.

- Бір-екеуің барып Абыр мен Дабырды шақырыңдар. Тез келсін! -деп Сүйір қатты ширығып, бұл сөзді бұйырып айтты.

- Е, бәсе, - деп қалды көп ішінен біреу, қарттың әмірін арқаланып.

- Жыламаған балаға емшек жоқ.

- Апыр-ай, мына ақ қар, көк мұзда тас қараңғыға, суық үйге, сусыз шөлге қамап қоюға дәті барғандары тас бауырлық емес пе? Бетімен қайырусыз кеткендік те осы шығар?

- Тек! Иттей шуламандар, бассыз үйдің иті үргіш демей ме, - Сүйір қарт көпті жекін тоқтатты. Мына масқараның тамырын қазбай іс оңбайды. Келсін өздері! Құр даурықпай, ақылмен, сабырмен тілге келейік, - деп кідірді. Ләм деген ешкім болмады. Бір атаның бүгінгі көзі тірі абызынан бәрі ықтап, тілін тістеді. Сыйлағаны.

Күн түске айналған. Абыр мен Дабыр келе қоймады. Қарт үш бүктетіліп, ақ таяғына асылып, жерге қараған күйі, басын көтермей әлі отыр. Ыбыр-жыбыр сездіре қалса, еденді ақ таяғымен бір нұқып, жұрттың үнін өшіріп қояды. Тірі жан қыбыр еткен жоқ. Бәрі қарттың етегіне түскен ақ сақалының ығына жығылған.

- О, ата, күн төбеге шықты, - деді шыдамы таусылған біреу.

- Сабыр, сабыр, шырақтарым, ішіме сыйғанда, сыртыма сыймайтын қайсы бұл шыдамсызданған? - деп ақырын тамағын кенеді.

Осы соңғы дауысты естігендей «Джиптерінің» есігін бірінен соң бірі дүрс-дүрс жауып, алқа топты қақ жарып Абыр мен Дабыр да ене берді. Бабаға сәлем бермей, демдерін ішіне тартып, ұйыған қорғасындай жүздері түтіндеп, түнере төрдегі орындарына озды.

- Иә, бұл не жиын? Көтеріліс пе? - Абыр ала көзін алақтатты.

- Ей, Құдайдан безген, аспаннан түстің бе, жерден шықтың ба? Әзірейлімісің, Мәдімісің? Мына халық сенің екеуіңнің қай қатыныңнан туып еді? Қараңдар, коздерінді ашып, - қарт қаһарланып кетті.

- Ал, сөйлеңдер!



- Иә, көтеріліс! Бұларды қырып тастайтын полеметің, ұнтап тастайтын бомбаларың бар ма? Қане, ат, таста!..

- Тарандар! Кетіндер! - деген Дабыр айқайлап әмір етті.

- Ей, бейәдеп, бетсіз! Айқайлама! Қайда, кіммен кездесіп отырғаныңды біл! Мына шимандай елді бір тарының қауызына қамадыңдар. Енді айтқанын істе, айдауына жүріңдер!

- Не керек өзі? - Абыр орнынан атып тұрды.

- Әр үйге жылу, электр жарығы, ішетін су керек.

- Ә-ә, солай екен-ау, - бет-ауызы жыбырлап, кекете күліп, - бір түтін, бір үй қалмай судың, жылудың, жарықтың ақысын төлемей, оның бірде-бірі іске қосылмайды.

- Ей, шырағым, тауықтың қоразындай қоқиланба, сабырға кел! Ақыл патшасына бағын, - көзі жасаурап, қас-қабағы діріл қаққан қарттың зор дауысы үзіліп-үзіліп әрең шықты. киналғаны үнінен сезілді. Қартты қолдағаны ма, Абыр мен Дабырдың мен-мендігіне ызаланған көпшілік шулап кетті. Жан-жақтан сөз тас-бұршақтай жауды.

- Басынбаңдар халықты!

- Сабаларыңа түс!

- Ол сендердің жеке меншіктерің емес, - Сүйір қолы дір-дір етіп ақ таяғын көтерді осы кезде. Сүлеймен пайғамбардың асасын көргендей, қарттың қимылына көпшілік қайта тына қалды.

- У-ай, найсаптар, не деп тұрсындар осы екеуің? Ол кеңес үкіметі құлағандағы мына еңбекші халықтың үлесіне таратылмақ мал-мүлікпен қоса ұжымның меншігіне берілген осы халықтың игілігіне қызмет ететін құндылықтар! Айтыңдаршы, мына сендерді өмірге келтірген халық естісін, қандай жасырын әдіс-айламен екеуің сол дәулетке ие бола қалдыңдар?

- Бізге берді, біз алдық. Осы топырақта не болса, бәрі біздікі!

- Кім берді, қалай алдыңдар? Соны ғана айтыңдаршы? - қарттың ақ таяғы тағы да ауада бұлғалақтады. - Мыналарды тыңдаңдар, не дер екен дегендей, көпті тыныштыққа шақырған сияқты.

Жарыса сөйлеген Абыр мен Дабыр:

- Бізге аудан, облыс, - дауыстары үзіліп-үзіліп шығып, - одан әрі елді кім билесе солардың бәрі-бәрі берді. Біз жеке шаруа қожалығымыз. Ұжым деген баяғыда шейіт болған, ол жоқ қазір! - деді.

- Токтандар, сонда сендер мына момын елдің бар несібесін, ақысын, өздеріне айтпай сыртынан иеленін кеткенсіңдер ме? Кім ондай үкімді жасаған?

- Үкімет! Қолымызда мәңгілікке, тіпті ұрпағымызға мұрагерлікке берілген құжат бар.

- Тек! Үкіметті былғамандар, үкімет ондай сорақы қиянатқа бармайды, халықтың ырзығына қол салмайды, - қарттың мына сөзіне шамданған Абыр ашуына булығып, қорбандап:

- Сейфте жатыр біздің құжатымыз, басқа түгіл Құдай жаратқан өздеріңнің қонысың, кең байтақ дала да, ұзын аққан өзен де біздікі, - деді.

- Сол сұмдығыңды ашып айтпайсың ба? Мына халыққа беретіндерің бар ма?

- Бар. Тек ақшаларыңа сатып аласыңдар. Осы бүгін жылуға, суға, электр жарығына тиісті қарыздарыңды төлендер, қазір бәрін іске қосамыз.

- Мен әлі түсініп болған жоқпын, балалар, өз бабаларың Орман шалдан өрген үрім-бұтақтан өрген бар ырзық-дәулетін иемденіп, өзінің меншігіне алып, қожалық ететін билікті сендерге кім берді? Жетті сендердің зорлығың, итіңнен бастап, мысығына, тышқаныңа дейін бір-бір шетелдік машина міндің, аспанмен таласқан бір-бір зәулім сарай, қалаларда бас-басыңа үй салдың, қапшығыңда еуро ма, доллар ма, теңге ме қыт-қыт ақша. Ел байлығы май болып босағанда ақты. Міне, бүгін соның бәрін ұмытып, халықтың көз-жасына карамай, аспандағы айға секіріп отырсыңдар, тоқтатыңдар ессіздікті!

- Алдық! - Абырдың даусы санқ етті. Сөз тәмам! Қане тараңдар! - Ағайынды екеуі Абыр мен Дабыр жұртты кимелеп, есікке қарай беттеді.

- У-ай, кэззап жаратылыстар! - Сүйірдің ашы дауысы қинала шықты, - қане аттап көріндерші табалдырықтан. Енді мына ақ таяқ сөйлейді, бұл адамдық, адалдық бейнесі, биліктің әміршісі, ізгілік найзасы!

Түгігін ашу буган екеу есікке барын салып ұмтылды. Сеңдей сірескен көп ығыса қоймады. Бұлар көшеде келе жатқанда кеудесін қағып жол беріп, тағзым ететіндер қыбыр етер емес, бәрі түксіе қарайды. Түйілген қабак. Тістенген кейіп түнере түскен.

- Қос қарабет! Қиянаттың өзі атанбақсыңдар ма, елден садақ кетіңдер! Еліңнің сенімін тәркі етіп, баса-көктеп, барын тартып алып, маскара болған түрлерінді көріндер. Қырық мың гектар егінжай, 15 мың гектар шабындық, қыруар мал мен каншама техника, көптеген ғимараттар екеуіңнің өнешіңнен өтіп кетті-ау. Кіммен ауыз жаласып, кіммен жең ұшы жалғасқанын мына халық білмей отырған жоқ. Халықты басынған оңбайды, оларды Құдай қарғап, аруақ атады, - Сүйір карт тебіреніп, айқайлап сөйлеп кетті. Жұртта әлі үн жоқ. Осы кезде: «Ойбай, өрт! Өрт!» - деген аңы айқай жетті. «Джиптер өртеніп жатыр, ойбай джиптер лапылдап жанып барады!».

Есікке ұмтылған көпшілік жанталасты, бірін-бірі итермелеп, сыртқа шыға алмай, кептеліп қалды. Екі дәу - Абыр мен Дабыр - торға түскен аюдай канша жанталасса да шығар есікке жете алмады. Екеуінің де түрі қазанның түп күйесіндей болып қарайып кеткен. Ләм деген бір дыбыс естілмейді.

Көпшілік сыртқа шыққанда, екі «Джиптің» лапылдаған соңғы шоғы сөнді. Тұрған орындарында бықсып қана жанып жатты.

- Ей, зұлымдық, сенің бүйтіп арамнан жинаған дүниен кімге опа берер еді. Қара бет болды ғой бұлар, бүйтіп тапқан арам дүниен құрысып, - деген дауыстар ғана күңіреніп шығып жатты.

Көпшілік тарай қоятын емес, шымырлаған сары аязда, бұлтеыз аспанда шын-шын етіп, «Қара бет! Қара беттер!» деген сөз ғана естіледі. Аяз сорған аппақ дала сықырлақ. Дала мүлгіп жатыр.

# ПОВЕСТЕР



## ШЕР ЖҰТҚАН

Кабинетінің есігі ашылғанда, миы зырк ете қалған Нұргүлдің жанын алғалы келген әзірейліні көргендей зәре-құты қашты. Тас мүсін тәрізді отырған орнында қатты да қалды. Тіршілігінен хабар беріп кірпігі де қағылмайды. Өзіне сан-саққа жүгірген ойы ғана ояу. Екі құлағы сыбызғы тарткандай ысқырып, бұлдыр тұман ба. көз алды кіреуке, сүзгі шымылдық тұтылғандай жыбысқыланып қоя бергені. Қиялында қозға көрінбейтін алыста түпсіз шыңырау теренде ме, шынғырып өксіп еңіреген, солықтап әлсіреген үн құлағына еміс-еміс талып жетіп, меңірейіп отырған құр сүлде бейнедегі шалық соқты мұны ортаға ала берді. Ақыл ордасы - астан-кестен, түйсігі - у-шу. «Жұлын құрт қой мынау! Не деген тойымсыз, араны ашылған аш-жалап сұмдық еді? Бір емес, екі емес... «Дәніккеннен құныққан жаман» деген осы ма еді, әлде?!»

Бас кесердің бе, қасаптың ба қолында жүзі қылпып, сілтегенін қиып түсер алмас пышақтай жарқ-жұрқ қадалған көмекшіінің жанары қас-қағымда матаудағы қиялы он саққа жүгіріп, қу жаны қуырдақ болған Нұргүлдің ойын: - Дәгірмісің! Неге бағжиып қалдың? деп айқай салып бөліп жіберді. - Өйтіп, дәгірленбе! Қу басыңды бұлдап отырсың ба? - Үстін-үстін сөз шоқпарын сілтеп, ес жиғызбай соққылап кетті, - тағдырың мына қолда - деген ол әлгіден де қатуланып тістене түсіп, - мына қолдағы допсың! Қалай лақтырам, қалай тебем, солай домалайсың, ашсам алақанымда, жұмсам жұдырығымда басың. Сені бастық бұл жұмысқа он ойланып, жүз толғанып тағайындаған. Айтқаны болады. Қазір мыналардың таңдағанын, ұнатқанын бер! Уақыт алма! - зіркілдеп зәрін шашты.

Үнінде «айттым - бітті!» деген бұйрық бар. Жаңа ғана үлкен бастықтан естіген әмірінің тірі көрінісі, жанды бұйрығы...

Оқ боп атылған осы улы сөздер Нұргүлдің жүрегінен қан ағызып жіберді. «Қу басыңды бұлдама! Дәгірленбе! Тағдырың мына қолда. Ол - доп, қалай тебем - солай домалайды» дегенді мұның пенде болып естіген сөзі ме? Адам болып жер басқалы мұншалық қорланып, мұншалық жаны жүдеп, дәрменсіздіктің табанында езіліп пе еді? Іштей өзегі күйіп, өз-өзінен күйзелді кеп. Тілі таңдайына тұсалып, аузын ашса, өкпе-бауыры ақтарылып түсердей. «О, ұлы жаратушы, не естірттің, не естідім? Жазықсыз пендеңе бұл қай азабың берген? Өзің жаратқан қара жеріңнің қойнын аш! Мына зұлымдық жайлаған қорлық пен қиянаттан, зорлықтан шеңгеліне қан толған өмірден қашайын, жоғалайын мәңгілікке! Жоғалтшы! «Дәгірмісің?» Мисызсың дегені ме? Басың менің қолымдағы доп!...» Қорлық пен зорлық жұтатын ауаға да у болып жайылғаны ма?..

\*\*\*

Нұргүлдің қиялында «Мен не жаздым?» деген сұрау ғана... Есілдің жағасында өскен құндыздай көк құрақ қалың орман. Күнде өзі рахат құшағында жүретін, қызықты, шуақты мекені. Төңірегі - бала үні. Балапанын ерткен аққудай, айдын көл... бейбіт өмірдегі өзі. Ләззатқа толы неткен сұлулық жанын үзген әлемі сурет. «Тәубе, осынша бақытқа! Қанша пәк жаратылыс ақ ұлпа періштелерге бас тәрбиеші атандым. Бұлардан күні ертең әлдебіреу: «Анаң кім?» - деп сұрай қалғанда, менің есімімді атамай, кімнің есімін атар... Ей, ұлы өмір-ай... Осылардың ержетіп, азамат болып, Отанына, еліне қызмет еткенін көрсем-ау, тіршілігімде арманым болмас еді. Шіркіндерді көзтүрткі тағдырдың тәлкегіне, зұлымдықтың отына түсірмей... Расында, қанатты құс та, жан-жануар да жанымен аялап, ұрпағын мәпелеп өсірмей ме? Сонда... Иә, мен... иә, сонда бұлар, -

одан әрі қиял пырағына құрық салған Нұргүл: «Ей, абзал қасиетті жаратылысты өмір, бұлар да өзіңнің келешегің, өсер ұрпағын... Осылардың арасында болашақ гұлама, ойшыл, дана, батыр...» - осындай ой оны ұшпаққа, жарқын әлемге ұшырып кетуші еді. Сол ана жаны бүгін...

Қаншама жылдар шірінді үрмек қоқыспен көміліп шық шылауынан ғана сыз жұтып, талмау тамырдан өзек жалғаған арса-арса жыртық күпі орманды арналарды биыл Есіл өзені арқырай тасып, дүркірей жуып өтті. Дүр сілкінген бүк. жел қақпай, су шаймай, қолаңсалы қолтықтай иіс ластан тазарған арналар аз күнде көк барқытқа оранып шыға келді. Мөп-мөлдір аспан мен жер ана аймаласып, тұма суындай ауа жылы ағыс болып толқып жатыр қазір.

Бұл Нұргүлдің жаны шуақ жұтқан көңілді күндердің бірі еді. Балапанын өргізген ана қаздай сәбилерді ертіп осы бір саябақтай көкжібекке оранған жерге келсе болды, ойына сап етін Алтынжапқан биігі орала кететінді шығарды. Ақиқаты Нұргүл үшін Алтынжапқан - бұл әлемдегі ең биік, ең сұлу, көркі көздің жауын алған жалғыз тау. Тау болғанда да ұлан-байтақ жазираның бетіне біткен меңдей-ау, меңдей! Оқшау, бөлекше, ыстық көрінеді көзіне. Табиғат-ана бар ықылас мейірін төгіп, ерінбей - жалықпай Сарыарқаның теңіздей толқыған атырабына осы дара биікті мырзалықпен сыйлай салыпты. Өзін тағы Алтынжапқан атаған. Оның басқаға беймәлім сыры бар. Алтынжапқан десе Алтынжапқан! Бүкіл тіршілікті, жайсаң әлемді нұрына болеген күн дүниеге қасын керіп, қабағын ашқанда жарқыраған жақұт сәулесін ең алдымен осы биікке шашады. Содан, соны аймалап әбден құмары қанған соң ғана әлгі сап-сары алтынжапқұттан қалғанын бөгде дүниеге төге салады. Әне, бұл тауға біткен осы ұлы қасиет Нұргүлдің жадында бала күнінен өшпей қалған сурет. Ол сурет ойына оралған сайын бір жасап, көңілі өсіп сала береді. Туған жер қасиеті-ай демеске бола ма ондайда.

Осы тау биігінен көмейіне мәңгілік күлкі тұнған қасқабұлақ-

тар жарыса құлап, сонау етекте айналасына көздің кірпігіндей болып қалып құрақ ескен Қоскөлге таласа келіп төгіледі тағы. Сол бұлақтар еркелеп шапқылап кеп құлаған етекте меруерттей үгілген, ұстасан қолында сусып, бассан табанына жұқпайтын ақ керіш қайран, биыл сонау қиялдағы мекенінен ғайыптың құдіретімен мына Есілдің орманды жағасына келін тұна қалыпты. Өзі отыра кетсең - мамық, жата кетсең - жастық. Басқан ізің ойылып, енді қарағанында қайта тола қалады. Мынау ойын балалары үшін рахат құшағы, табиғат ана жая салған төсеніш дерсің. Өзі електен өткендей әлде сүзіп, жуып тазартқандай сусып төгіліп жатады. Шалғайда қалған Алтынжапқан бауырындағы акқұмақ, шық жұқпас аққайраңды, сол бір бала кезін есіне түсірген, қазірде сондағы өзі болып ойнаған балалар үні, мың-мың құс дауысы құлағына тұнып, ләззат болып оралды тағы бір сәт. Бойын содан енді кеп көкейін жарған өшпес ыстық сәуле болып тамылжыған сағыныш биледі Нұргүлдің... Қайран, Қоскөл!

Абыр-дабыр жанды қуыршақ балғын топ балалардан бөліне көзіне түскен кекілін қайырып, танауы желпендеген бала:

- Ал, кеттік! Анау дөкей ағаштың көлеңкесіне, - деп дауыстады да, - сонда барып «Тәуелсіздікті» ойнайық деді. Баланың көтеріңкі шыққан дауысы өзімен-өзі болып отырған Нұргүлдің ойын бөліп жіберді. Әлгі баланың соңынан жүгіре ерген балалар топтала берді осы кез. Бәрі енді жапырағы жайылған алып еменнің көлеңкесіне Нұргүлдің қасына келіп жайғаса қалды. «Тәуелсіздік» - соңғы жылдары шыққан балалар ойыны. Өзінің көп дауыспен айтылатын асқақ әні бар. «Елім менің кең байтақ, жерім менің желбіреді көк туың» - деп шырқалған жігерлі ән сөзінде жанды баураған рухани қуатты сезім асқақтайды. Шүпірлеген топ өздерін бастап келген баланың бетіне қарап, сол ойынды бастауын күтіп қалған тәрізді. Бәрі соның жүзіне жауаңдап қарап қалған. Ол екі қасының арасы түйіліп, бірдене айтқысы келгендей қипақтап, Нұргүлдің қасына келді.



- Тәте, - деді ол сәл абыржыған жасқаншақ сәби дауыспен, мынау ағаш, аумағы алты қанат үйдей еменге жаудырай карап, - неге мұндай дөкей? - деді үнінде балалық тандану бар. Аялы жанарына ой түйген күйде.

- Бұл емен гой. Көп жылдар, ғасырлар жасаған ағаш. Және құнарлы топыраққа тамырлаған, - деді бала түсінігіне жеңілдеу ұғымды сөз таңдап ойлана қалған Нұргүл.

- Емен... көп жылдар... жасаған... - бала бас тәрбиешінің сөзін бөліп-бөліп іріктеп теріп қайталап тұрды да, - құнарлы топыраққа тамырлаған дейсіз, ә? - Сонда мына қасында өскен басқа ағаштар неге мұндай емес? - деді.

- Олардың тұқымы басқа, көбі, - дей берген Нұргүлдің сөзін аптыға бөлген бала:

- Тұқымы деген не? - деп таңырқай қайталап сұрады.

- Тұқымы дегеніміз, мәселен, мынау тұрған ғасырлар, көп жылдар өмір сүретін сүйегі ыстыққа, суыққа төзімді емен. Мынау орман болып даланы жауып тұрған кайың, терек, шырша, тал, жиде, самырсындарға карағанда тамыры тереңге, жердің сулы, құнарлы қабатына кететін өсімдік. Содан да ол ұзақ өмірлі, әрі мықты, шөлге шыдамды.

- Тамыры... тамыры, - бала екі танауын кезек-кезек шұқылап ойланған қалпын бүзбай - тамыры да осындай дөкей ме? - деп сұрап танданысын қайта білдірді.

- Иә, мұның тамыры да тереңде. Сол арқылы бойына қуат жинайды. Бойы, бұтағы, жапырағы молайып өседі. Діңін толтырады. Осындай болып өсіп дөкей болады, - деді. Ішінен «апыр-ай, мына баланың төтен ойын-ай», - деп таңырқап, жап-жас баланың қойған тосын сауалдарына разы болған тәрбиеші «басқа балалар неге осылай ой сабақтамайды, ә» - деп ойлана қалды.

- Тәте, - көзінде манағыдан да бөлекше танданыс пайда болған бала, - адам неге ондай емес, - деп сұрағын күрделендіріп кетті. Баланың, зейін, ықыласына тәнті болған Нұргүл жанын

осы сәт рахат шуағы баурады. Қарғадай баланың қара ормандай сауалы таусылар емес. Қара көздері шоқтанып, жан-жағына қазымырлана қарап, тәрбиешісіне ересек кісідей көрініп те кеткен. Нұргүл биязы үнін созып:

- Адам табиғаты өсімдік әлемінен басқа. Халықтың тұтас өмірі ғана осы еменге ұқсайды. Біздің халқымызда, мына қазақ елі осы емен сияқты алып, - дей берген тәрбиешіге таяна түсіп:

- Біздің халық - қазақ осы емен сияқты, ә, тәте? Осы емен сияқты дөкей, ә, тәте? - деп таңдана аптығып, білмегін қайталады бала.

- Иә, осы емен тәрізді, - дей берген Нұргүлдің ойын аяқтатпай сабырсызданған:

- Алақай! Мен... Мен де, осы мына бәріміз оскенде осы емендей дәу боламыз, ә, тәте, - деп қуана күлді.

- Боласың! Бәрің де осы емендей боласыңдар. Бәрің-бәрің...

- Бәріміз! - деп шулаған балалар жүгірісе жөнелді.

- Иә, осы емендей боласыңдар, - деген Нұргүл де өз қуанышы құшағына сыймай орнынан ширақ қозғалды.

Көпке дейін әлгі бармақтай баланың «Тәте, менің тамырым жоқ қой, мен қалай мына емендей дө-өкей боламын» деген сөзі құлағынан кетпей қойды. Адамның тамыры білімінде, ақылында, санасында болады. «Болайын деп тұрған бала», - деп түйді ойын сонда бас тәрбиеші.

\*\*\*

Желтоқсанның соңғы күндері. Қар қалыңдай түскен. Оның үстіне бүгін таң алдында еселеп жауған ақша қар түсіпті. Таңсәрідегі аязда жаңа жауған күміс қарды асфальт көшеде сықыр-сықыр басқан Нұргүл бүгін жұмыс орнына әдеттегіден ерте келе жатты. Қаладағы балалар үйінің директоры болып тағайындалғалы жаңа қызмет, жаңа міндет, сенім беделі ме, өз жұмысына деген жауапкершілік пе, әйтеуір қызмет орнына басқалардан бұрынырақ баруды дағдысына айналдырған.

Таңғы аяз шымыр екен. Қыс пальтосының жағасын көтеріп, мойнын ішіне алып, жылдамырақ жүріп, қызмет үйіне де жеткен. Бір көшенің жартысын алған екі қабатты сәулетті сарай - балалар үйі анадайдан жарқырап көз тартады. Алды самаладай жарқырап жанған электр шамдары.

Сыртқы есікке келе бере әлгінде ғана мұнда кіріп шыққан соны іздің сайрап жатқанын байқады. «Мына беймезгіл шақта мұнша ертелетіп келген кім болды екен? Өзі бірақ қайта шыққан екен, ә. Бір-ақ кісі, бір-ақ із», - деп сәл кідіріп, алды - артына көз жүгіртті. Бірақ бейсеубет көзге түсер жан байқалмады. Сыртқы есіктен енді кіре берген Нұргүл шоқ басқандай қалт тоқтады: енді болмаса басып кетердей құндақтаулы бала жатыр. Нәрестенің демі бітіп, тынысы тарылып, дауысы қарлығып, тұншығып бара жатқандай. Қыр-қыр, әйтеуір шықпаған шыбын жаны ғана тіршілік хабарын беретін сияқты. Нұргүл құндақты көтеріп, жанұшыра жүгіре басып кабинетіне жетті. Құндақты жалма-жан шешуін шешсе де, одан әрі не істерін білмей аңтарылып қалды. Шарананың тамағы қырылдап, енді болмаса тынысы үзілердей болып кетті оған. Мұндай сәтті әйел болып басынан кепіп көрмеген, сәби ұстамаған Нұргүлдің зәресі қалмай дағдарып қалды. Бода-бодасы шығып, терлеп, қысылды кеп. Не істеуі керек? Қарап тұрып адам өлтіргені ме? Өзі - ақ сазандай ұл! Қалай болса солай, ебедейсіз жұп-жұқа кір шүберекке орай салған нәрестенің күні қараң. Кіндігін де шала байлапты. «О, құдіреті күшті Құдай, мына шақалақтың жазығы бар ма еді? Кімге жазықты?» Нұргүлдің жаны езіліп, нәрестенің мүшкіл, өлім халіне жүйкесі босап кетті. Біреулердің күні-түні жылап сұрағанда қолына түспейтін асыл ғой мынау. Қаныпезер қасиетсіздің, жаны лас, пейілі зұлым, қаны қара арамзаға осындай алтынды қор еттің-ау, Тәңірім!» - деген ол күйзеліс үстінде көз жасын төгіп-төгіп алды.

Сол сәтінде көрсетілген жедел жәрдем, тиянақты қамқорлық, арнаулы күтімге берілген бала тез-ақ қатарға қосылып

кеткен. Әлгі көп сауал беріп тұрған ойлы бала сол. Атын Нұргүл өзі Дархан деп қойған.

- Иә, сонда... қайран өмір-ай, - деп күрсінді, жүрегін удай ащы запыран шайған Нұргүл. Осы жетім балалар сарайы салынған жер ол кезде бос жатқан кең алан еді-ау... Кемелмен танысқан, қосылған жылдар... Осы жерде қанша үміт, қанша сыр, арман айтылды... Шіркін жастық шақ, сағымдай бұлдырап өте шығыпсың-ау! Дүние - жалған деген осы ма еді! Махаббат ортіне жанып, бірімізді-біріміз бір сәт көрмей қалсақ, өліп-тірілетін күндер-ай. Көзден бал-бал ұшқан мөлдір жастықшақ, сенің алаулаған жалының да сөнді-ау. Сенің тек өкінішің ғана қалғаны ма сонда?! Шыбын жанды аймалаған ыстығыңның жай әншейін өткінші желкем болғаны ма? Ең болмаса... Нұргүл өкініш отына шарпылып кетті. Япыр-ау, ең болмаса мына жалған дүниеде артымызда із... Із де... әлгі адамдардың артында түтін түтетерім болса дейтін арманы осы ма еді? Міне, енді келіп жер ортасы Көктөбеде жалғыз... кара басым... со-о-пайып... Ол шым-шытырық ойға бата берді.

Нұргүлдің ойын Кемелмен болған сөз қағыс, тәжіке бөлді. Мұны аймалап, сәбидей құшақтап отыратын әдетімен, күлімсіреп қараған Кемел:

- Бір сауал қойсам, - деді.

- Қой.

- Ашуланбайсың ба?

- Мен саған қашан ашуланып едім?

- Сонда да, - деп кідірген Кемел, Нұргүлді құшақтап құшырлана сүйіп, - осы екеумізден ұрпақ болмай ма деп қорқамын, - деді.

- Неге? - деген Нұргүл оның құшағынан босап тұрып кетті де, түрі ақшыл тартып, - неге олай дейсің? - деді. Қанша ұстамды болғысы келсе де дауысы іріп, қатқыл шықты.

- Екеуміздің біріміз. - деген Кемел ойын аяқтай алмай көкейіндегі ащы сырын жасырып, бүгіп қалды.

- Екеуіміздің біріміз шала жанбыз ба? - Нұргүлдің дауысы қатқыл шықты.

- Шала жан деген не? - деп қайта сұрады Кемел мына сөзге таңырқап.

- Енді қалай деу керек? Ерлі-зайыпты бола тұрып, өмірге ұрпақ келтіре алмасақ, - деген Нұргүл осы кезде әйелдік осалдық көрсетіп солқылдап жылап жіберді. Оның көкірегін үш ұйықтаса ойына келмеген қасірет жыртқыштай арсалақтап кеп улы тырнағымен осып отті. Сазарып отырып қалған Кемел жанындай көретін сүйікті жарын кеудесіне қысып басып аймалап:

- Бедеу деген болады дейді, - деді естілер-естілмес үнмен. - Мүмкін, - деді әлі де иығы діріл қағып, солығын баса алмай отырған Нұргүл. Сөйтті де шок басқандай Кемелдің бетіне шаншыла қарап:

- Әлде сен? - деді.

- Әлде сен? - деді Кемел...

Бұл ерлі-зайыпты жандардың жарық дүниеде тұңғыш рет және соңғы рет салқын қарасып, соңғы тіл қатысулары болды. Арада ай өтті ме - өтпеді ме, Кемел ертесіне мәңгі ұйқыдан оянбай қалды. Опасы аз, қызығы мол, тым келте өмір-ау, талайдың тілін тістеттің-ау. Саған кімнің еркелігі жүрер еді... Әттең, әттең, - деп бармағын кім тістемес...

Мына көз алдында ықылық атып жатқан бүкіл өмір бойы сүйіп қосылған қос жүрек аңсаған әлем... сәби... Біреулердің таңды таңға, күнді күнге ұрып, бүкіл әулие-әмбиелерді жағалап, мойнына бұршағын салып тілегенде Құдай бермеген бір жапырақ шаранасы мынау. Кемел мен өзі ше? Нұргүлдің көзі қарауытып, екі құлағы шуылдап, басы айналды. Денесі от, жаны өрт болып түтігін кетті «Қандай тас жүрек, адамшылдықтан безген рақымсыз, қанішер көзі қиып, қалай ғана лақтырып тастап кетті екен... Сол шарана ғой әлгі... бүгін өзіне неше түрлі сауалдар қойып, ойландырып тастаған. Қайран өмір-ай, осындайлардан, иә осындайлардан даналарды тудырасың-ау...

\*\*\*

Дарханның көп сауалы себеп болды ма, қызмет орнына келген соң да өзін қамалаған не қилы ойлар, балалық шағы, бірнеше жыл бойы өзі басқарып келе жатқан сәбилер үйіндегі өмір Нұргүлді ортаға ала берді.. Ойлап отырса өзінің балалық шағы басқаға ұқсамай, көп назарынан алыс тасада, шалғай құла түз, құба жонда откендей болып та кетті. Дәл мыналардай... осы жерде оның жүрегі шым етіп оқыстан шаншып-шаншып кеткені. Ол қабағын шытынып мандайын алақанына тосып отырып қалды...

- Біздің әке-шешеміз бүкіл өмірін мал соңында өткізді. Таңның атысы, күннің батысы, «шәйт-шәйт» деп қой өргізіп, қой қайтарып, оның әр саулығына қозы ертіп, басшыларынан алғыс алудан басқа, олардың ойында ештеңе болмаған, жетім баладай жаутандаған жаны таза жандар еді. Жылт етіп жылымығы келген көктеммен бірге жайлауға кошп, жаздың аптабы мен күздің қара суығын дала құшағында өткізіп өмір кешті. Әкем акқоңіл, дархан, пейілі кең, бейнет десе белбеуін шешпей жанын тосесе, шешем де әкеммен бірге қоғамдық мал соңында шылғауын шұбатып өмірі таусылмайтын еңбектің, өмірі толмайтын ала қабын аркалап, тіршіліктің не тауқыметіне қабақ шытпай өмірден өтті. Әкем: «Өмір ыстық-суығымен қызық, Күннің жарығын қадірлеңдер! Адам өмірі адаммен!» - деп отыратын еді. Аузынан тек жақсы сөз шығатын. «Осы екі құлынымды аман өсірсем, осы екеуін қатарынан кем етпесем» - деп өмешесі үзіліп, жаны қалмаушы еді. Мен әкемнің сол аңқылдақ мінезіне қазір да таң қаламын...

Біздің үйдің әр жылғы тұрақты жайлауы - Сарыарқа дейтін байтақтың төріне әдейілеп, сары аяққа құйған алтындай жарқыраған Қоскөл. Осы көлдің жағасына қонсақ та қалы кілемдей түрілген кок балауса гүл. Шіркінді аяғыңмен басуға да қимайсың-ау. Бәрі көк шұғадай үлбіреп керіліп жататын. Соншалық сұлулығына ба, әлде шалғай шетте жатқандығынан ба,

әйтеуір көл беті қашанда құс атаулыға сыймайтын. Онда құс атасының атын өзім біле бермейтін, түсін түстей алмайтын неше түрі мекендеп, өніп, өсіп, көл бетін толтырып жатады. Әсіресе, жанды еріткен сұлудың сұлуы, құс патшасы аққулар тек осы көлді ғана мекендеп, осында ғана көбейетіндей көрінетін маған.

Құданың құдіреті Қоскөлдің қай бетіне қонсақ та жыл сайын біздің үйдің жүгі артылған машинаны дауысы шырылдағанда төбе құйқаны шымырлататын ала қанат құс кес-кестеп қарсы алады. Өзіне қарағанда асқар таудай машинаны тұмсығымен қағып өтердей болып, түйіліп-түйіліп келіп шыр-пыры шығатынын қайтерсің. «Шырылдама, қызғышқұс, шырылдама! Сен қорыған қолға біз де ортақпыз. Саған, сенің жұмыртқаңа менің балаларым тимейді. Шырылдама, жайыңа кете ғой, - деп табиғатында артық сөзді білмейтін анамыз әлгі құс өзінің сөзіне түсінетіндей оған сөйлеп қалатын. Жанұшырған, сұлу көлді бізден қызғанған ала қанат жалпылдақ құстың қызғыш екенін Нұргүл екеуміз сонда бірінші көрген едік. Дауысы нектен ашы еді! Бір жапырақ түріне қарамай, әлемге бар дауысымен жар салған сол құс әлі де көз алдымыздан кетер емес. Кіпкішкентай түріне қарамай, жүрегінің түгі бар өзінің. Дүниені басына көтеріп, дала жолының шаңын қаққан машинаны соғып өтердей жанығып, қайта-қайта алды-артын кес-кестеп: «Қайт-қайт! Кет-кет!» - дегендей ентелейді кеп. Төбемізге төне түсіп, тұмсығын қадай жаздап, жалт бұрылады. Дауысы құлақ тесердей...

\*\*\*

Нұргүлдің алдындағы телефон шыр-шыр етіп безілдеп қоя берді. Өзімен-өзі болып, қаннен-қаперсіз ойына ұйып отырған Нұргүл селк етіп телефон құлағын тіксіне көтерді.

- Тыңдап тұрмын.

- Алло! Даусың неге естілмей отыр, - зілдене сөйлеген кісі

каткыл үнмен мұның жауабын күтпестен, - қазір сендерге, - деп бұйрықты ойын таратып, - сыйлы қонақтар барады. Жаксылап, - ыңыранған дауыс әр сөзін нығарлап, шегелеп, - мәдениетті карсы ал. Бұл бара жатқандар анау-мынау емес, әлемнің таңдайын қақтырған беделді елдің құрметті азаматтары. Беталды лағып бірдеңе деп... оғаш сөз, кимыл жасама. Көмекшім ертін бара жатыр, - деді де, - таңдағанын бер. Өздері көріп қалағанын алады, - деп сөзін үзді.

Нұргүлдің ұйқыда жатқанда біреу төбесінен мұздай су құйып жібергендей, қол-аяғы мұздап қатты да қалды. Маңайында тілдесер тірі жан жоқ. Дағарадай кабинетте жападан жалғыз. Мелшиіп, тіл-ауыздан айырылған жандай сілейіп отыр. Қасқағым сәтте төбесінен жай түскендей болды.

«Таңдағанын бер! Қалағанын алады!»

Осы сөздер Нұргүлдің жанын жеп, жүрегіне қанжардай қадалды. Не істеуі керек? Мына бұйрықты орындамауға мұнда мұрша бар ма? Мұны адам екен, тәрбиелеп отырғаны малдың төлі емес, адамның баласы деп ең болмаса ақыл қосып, сөйтсек қайтеді деген емеурін де танытқан жоқ. «Беталды лағып, бірдеңе деп, оғаш, артық сөз, тіпті кимыл жасама» деп, қалай жүріптұруы, не сөйлеуіне дейін шектеп бұйрық берді емес пе?! Бұдан асқан қасіретті бұған дейін ізгі жан иесі көріп басынан кешті ме екен. Нұргүлдің екі шекесі солқылдап, құлағы шыңылдап кетті. Қос қолдап басын ұстап әлі отыр. Ойпыр-ай, мына сұмдық әрекет дәстүрлі үрдіске айналып бара ма? Бір емес, екі емес. Анадағысы анау... Тағы сол жолы өзі келіп, көзінін қарашығы қылыштай қадалып тұрып: «Біздер, билік, лауазым иелері, бір шаруаны бастағанда әбден егжей-тегжейіне дейін ойламай, оның түпкі мән-мазмұнын сараламай, тіпті саяси астарын зерттеп алмай, әлдеқалай неғайбыл қадамға бара бермейміз. Сіз мұны жадыңызға сақтаңыз. Бұдан былай менің телефон шалғаным - жазбаша бұйрық. Оны лауазым үйінен, биіктен түскен, талқылауға жатпайтын шешім деп біліңіз. Ал, телефонда мұндай



сыпайы сөз емес, «орында!» деген әмір ғана болады. Түсінікті ме? - Осы үнімен-ақ «айттым - бітті» дегенді үлкен басшы мықтап ұқтырған.

Мына естілген сол дауыс. Сол өзі... Қазіргі бұйрық бір мемлекетті аузына қаратқан зиялылар отырған үйден жаңғырығып сым бойын қуалап жетті. Ызғары да, ыстығы да қатар келді ме, Нұргүлдің жүйкесін езіп барады. Енді қайттім? Кімге шағынамын? Мұның жолын кесетін күшті қайдан табамын? Ондай қуатты құдірет иесі... Нұргүлдің қан қысымы көтерілді ме, көз алды бұлдырап, екі шекесі шағып жүре берді. Мәңгіріп, ұнжырғасы түсіп, шарқ ұрып сана биігіне, өткен өмірге жетелеп кетті. «Қайран әке-шеше, туған ата-ана! Сенің жүрегіңде, көзіңдегі қарашығыңда екен-ау күн нұры, жұмақ шуағы! Ізгілік, сүйіспеншілік, адамдық, махаббат дегеннің жаны, жаратушысы өздерің бе едіңдер?! Сол құндылықты, өмір атты әлемді, мәрттікті үзу ме мынау... тамырынан бырт-бырт... Нұргүлдің маңдайы жіпсіп, жонынан мың құмырсқа жорытқандай қара табанына дейін шымырлап кетті.

- Рұқсат па? - деген өктем дауыс құлаққа жетіп үлгермей-ақ, кабинет есігін айқара ашып үш бірдей кісі кіріп келді. Қашанда маңдайына кекілін түсіріп, оны май жаққандай сипап қоятын әдетімен сипалаған үлкен бастықтың көмекшісі бұған кірпінгін тікірейте қарап, - уақыт алмаңыз, тездетіп мына кісілердің, - деп шағыл түстес қасындағы екеуді қабағымен нұсқап, - жұмысын бітіріңіз. Балаларды түгел, бірін қалдырмай қатарға тұрғызыңыз. Таңдау бұлардікі, - деді. Нұргүл не естіп тұрғанын пайымдамаған кісідей бұл кісінің бетіне бақырая қарады. «Амандық-саулық жоқ, бұлардың ісі тек бұйырудан басталады-ау» - деген ой жүрегін шымшып өтті. Қипақтап стол үстіндегі қағаздарын жиыстырған боп, бөгеліңкірей берген Нұргүлге көмекші:

- Неге сипақтап кеттің? Бастықтың бұйрығын әлгіде естіген жоқ па едің? - деп сіз біз деген сыпайыгершілікті мақұрымға лақтырып: - Тұр! Сен осы балалар үйінің директоры деп

айтып тұрмын. Сапқа тұрғыз балаларды. Тәрбиешілерге бұйыр. Тұрғызсын қазір! - деп айқайлап тістеніп кетті. Қас-қағымда Нұргүлдің заманы бір уыс болды. Айтуға аузына сөз түспей:

- Қа-қа-қазір, - деп күбірледі, ұйып қалған аяғын баса алмай денесі ауырлап.

- Не, тілің байланып қалды ма? Қай шешеннің қағанағын жарып шығып еді? Сағатына алақ-жұлақ қараған көмекші. - бұлардың уақыты аз, қазір ұшаққа жету керек, - деп дігерлеп кетті де, - сол тастандыларды өзін туғандай болып тұрсын ғой безеріп! Болды! Тез! Өзін дәгірмісің? Өйтіп дәгірленбе! Қу басыңды құндап! - деп қайта дауыстады. Шағыл түстестерде тіл жоқ. Жаутаң-жаутаң көмекші мен Нұргүлге кезек қарап, өзара сыбырласып тұр.

Балалар үйінің алдындағы кең алаңға сапқа тұрған кілең каракөз балалар «Тынышталыңдар!» деген зілді дауыстан кейін сілтідей тынған. Қыбыр еткен бірі жоқ. Бәрі демін ішінен алып, кең дүниеге түнере қарап қалған. Олардың ішінде не күйіп, не жанып, не бықсып жатқаны бір Құдайдан басқаға беймәлім.

Шағыл түстестер, етімен ет болып жабысқан денелерін тырсылдатып қысқан джинси киген екеу, бала жоғалтқандай, сапта тұрған жас бүлдіршіндерді басынан аяғына дейін тінте қарап жүр. Көкшіл көздері тігіліп, тесірейіп қандауырдай қадалады. Саптың орта тұсына келіп, өзара өздерінен басқаға түсініксіз тілде күбір-күбір сөйлесіп, Дарханның қарсы алдына тоқтады. Ыржалақ-ыржалақ күліп, соңдарынан қалмай әр қимылын бағып жүрген көмекшіге ері басын шұлғып, құлағына бірдене деп сыбырлады. Көмекші жәмпеңдеп, оған құлдық ұрып кетті.

- Bravo! Bravo! - деген сары шашы бетін жапқан шағыл түстес әйел Дарханның қол-аяғын ұстап көрді де, олай-былай көз тастап, қолынан тартып, арқасынан қағып, қолтығынан алып, бауырына тарта қысты. Ұнатқанын білдіргені болса керек. Осы кезде Нұргүлге жалт қараған көмекші:

- Мына баланы ұнатып тұр бұлар. Уақыт аз қалды, тез кетуі

керек! Бастық тосып отыр, - деп дауысы қаттырақ шықты да шағыл түстілерге иек қақты. Олар әй-шәйге қараған жоқ. Дарханды екеуі екі қолтығынан алып балалар үйінің ауласына келіп тұрған «Джип» автокөлігіне қарай сүйрелей берді. «Мыналар не істемекші?» дегендей қара көзінің ағы молайып, түсі ағара қалған бала олардың ырқына жүрмей шегіншектеп жан-жағына алаңдап қарады. Сапта тұрған көп баланың назары Дарханда. Бұдан бұрын да осындай қораға түскен қасқырдай орталарынан не сұңғақты, әдемі балаларды бейтаныстардың жетелеп кеткендерін көріп, жүрегін қорқыныш жайлаған олар үн шығара алмай, бастары салбырап, көздерінің астымен жау-таң-жаутаң қарап қалған.

Дархан олардың ырқына көнбей шегіншектей берді. Сағыздай жабысқан екеу еркіне қояр емес. Дырылдатып сүйремек болып әуре, етпеттеп жата кеткен Дархан тістеніп алыпты. Екі көзі шөқтанып ызаға булыққан. Жасқа толы көздері мөлт-мөлт. Сәл көзғалса кемерінен асып төгілер көл тәрізді. Ыза ма, намыс па - бала үн шығармай булығып жанталасып кетті. Жат жұрттықтарға мына қалпында бөй берер түрі жоқ. Алысып жүр. Соны байқаған бастықтың көмекшісі жедел басып келіп, етпеттеп өзіне жабысқан екеуді тепкілеп, жұлқынып бөй бермей жатқан баланың жағынан бір тартып, бар күшімен иығынан жұлқып тік тұрғызды. Қатты нұқып-нұқып желкелеп, тізесімен бөксе тұсынан салмағын сала бір теуіп итермелеген күйі, үшеулеп жабылып, есігін ашып тосып тұрған машинаға тоғытып жіберді.

- Тәте! Тә-ә-ә-те! - деген Дарханның жан дауысы ғана естілді. Машина зу етіп қақпадан сыртқа шығып кетіп отырды. Осы машинаның кетуін тосып тұрғандай ауланы басына көтерген көп баланың шу еткен дауысы бүкіл көшені басына көтерді. Ащы айкай, жылау ма, сыңсу ма, біліп болмас ың-жың.

Бәрі өң мен түстей, көзді ашып-жұмғандай бір сәтте өтіп кетті. Аз өмірінде, мына жалғанда көрген азабы мен рахатын

енді салмақтағандай Нұргүл өз жанын өзі жеп, қола ескерткіштей аппақ болып ағарып қала берді.

Мұндай азан-қазан болып дүниені басына көтерген жанды жеген азалы үнді Нұргүл мына өмірінде бұрын естіп пе?! Иә, естіпті... Бірақ ол азалы сынсыған, шыңғырған, сұңқылдаған, өксіген, еңіреген... естіген адам баласын тебірендірген дауыс бұдан ... иә, басқаша еді-ау... Иә, бұдан басқаша еді! Тіпті бұған ұқсамайды. Мұнда әлі оң-солын танымаған... мына Жер Ана бетінде, өркениет атанған, ғылым-білімі жетілген, кемелденген адамзат тылсым сырын меңгерген заманда... шыңғырған мына шуыл, одан тіпті, басқаша ғой...

Иә, Нұргүлдің көз алдынан сол бір таң сәрідегі жан шошытқан оқиға, жан түршіктірген, жүректі қорқытқан оқыс дауыс дәл сондағыдай қайталап өтіп жатты.

Шырт ұйқыдағы өзі ессіз жүгіріп келеді. Көзі жұмулы ма, ашық па, біліп келе жатқан жоқ. Әйтеуір біреудің қолынан өлсе айырылмастай болып ұстап келе жатқаны анық. Өзін қоршаған әлем дір-дір, аяқ асты шайқалып келе ме, бүкіл дала шулап, қиқулап, сынсыған, жылаған беймәлім үнге толып кеткен. Жер қозғалып, улаған-шулаған үрейлі дүниенің ортасында қалған мұның құлағына тіршілікті дүр сілкіндіріп:

- О, пәдеріңе нәлет! Қасиетсіз пенде! Қайдасың! - деген әкесінің дауысы шанқылдап жетті. Күн Алтынжапқан тауын бауырына алып, әй-жәй енді айқындала бастаған шақ. Қоскөлдің беті ию-қию жаңғырық. Әке қолында үнемі қарында ілесіп, сүйретіліп жүретін қайың құрық... О, тоба дерсін. Жаныңа зақым түскенде. Осы сәт айна көлден жан-жаққа жанталаса ұшып, кейбірі үркіп кеп қонып, ырду-дырду, ың-жың дауысқа толтырған құстардың шуылы ортасына қарай бір қанатын сүйреткен аққу сұңқылдап кеп құлай берді. Құлаған жоқ, бір қанатын сүйретіп жалғыз қанатымен көл бетін сабалап келе жақты. Дауысы неткен аянышты, неткен қан құсқандай зарлы, қаралы еді. Сыбызғыда үзіле шыққан сынсу ма, қобыздан

карлыға шыққан аза ма, әйтеуір, сүйек кемірген жан азабын шақырған зар! Мына сұңқыл жүрегі мен қолқасын суырып, өкпесін қабындырған таң сәрінің тылсым тыныштығын сапырған сұрапылға әкесінің ащы айқайы келіп қосылды. «О, Құдайдан безген, қасиетсіз жан! Дүниені мұнша шулатып киеліге оқ аттың ба? Қайдасың? Шық бері! Киеліден садақа кет! Аққу атқан сені Құдайдан бұрын мен-ақ! - деп ақырып, астындағы алапарақ күрең атпен шымдық жағалауды дүрсілдетіп шауып барады.

Алтынжапқан биігінен ақтарылған күннің алтын шапағы алау болып, қан болып төгілді сонда. Ат үстіндегі қас батырдай сойылын көтерген әке, қанаты қайырылған жаралы аққу отшұғылаға еніп өртеніп бара жатқандай болып та кетті. Сонда менің қолтығыма жабысқан, әбден шошынып есі шыққан Нүргүлдің: «Әкем! Аққу! Аққу!» - деген жан дауысы жас сәбидің қалтырап жылаудан талықсыған өксігіндей өзекті өртеген аққудың сұңқылына ұласты. «Дәл сондағы жылау, сондағы өксу ғой, сондағы Қоскөл үстіндегі құстардың шуылы, жаралы аққудың шырылы ғой мынау...» - деп ішін тартып әлсіз соққан жүрегін сыртынан басқан Нүргүл: «Апырым-ай, Тәңірім-ай» - дей берді.

Сондағы төсегінен таңсәріде шошып оянып, дүниені апат басқандай зәресі қалмай көл жағасына безектеп жеткен балаларын көрген әкенің:

- Қос қозым, қорықпаңдар! Әлгі пәдеріне нәлетті жер жұтты. Жоқ! Жоғалды! Қасиеттіге оқ атқан сұмпайы қолға түскенде ме, - деп кіжініп тұрып, балаларын енді анық көргендей, - А-а, Нүргүл, сен жуылған шүберектей ағарып кетіпсің ғой, қатты шошыдың-ау, шошыдың! Жаным-ай, жүрегіңе дақ түспесе етті. Жүрек қой адамның жанын сақтаушы. Тәңірім-ай, тәңірім-ай, зілінен сақташы. Құлынымның жүрегіне зіл түспегей еді, - деп күйзелген үні Нүргүлдің есіне түсті. Сол жаралы аққу сұңқылы... Міне, енді кеп бүгін балалар үйіндегі зар жылаған бала-

лар үніне ұласып, өзімен бірге бәрін жалмап жұтар катыгез зұлымдық, тажал бейне болып таяна берді. «Сұмдық-ай, ұлы жайсаң өмір-ай, сенің құшағыңда гүл де, сор да, азап та жатыр ма еді? Әлді әлсізді осылай қорлай бермек пе еді?» Дүние не болып барады? Оның санасы жылаулар үніне толып сыңсып жүре берді. Бір отырды, бір тұрды, не істерін білмей күйзеліп, адамдық қуаты азайып, шөгіп қалды, отырып-отырып: «Ең болмаса қарамды көрсетіп, маңдайынан бір иіскеп қалайыншы» - деп телефон құлағына жармасты.

- Жарқын, тез жетші! - деген Нұргүлдің шаршаңқы дауысы жанымды дүр сілкінтті. «Соншама неге қиналды? Жай ма? Не болды?» - деп айтып үлгере алмадым, телефон үзіліп кетті. Не болды екен деген уайым құшағындағы мен жанымға қанат байлап жеттім. Мына жарық дүниеде «екі қозым, қос құлыным» деп жаны үзіліп, бар өмірін сарп еткен әке-шешемнен қалған тұяқ, соңымнан ерген жалғыз бауырым Нұргүлімнің жанымды еріткен жалынышты, аянышты дауысы не болды екен, ә, дегізіп әкелді. Бірі - ай, бірі - күн ата-анамнан қалған тұяқ осы жалғыз Нұргүл. Соңымнан көрінген көк орманым да осы. Басқаға деген бауырмал, таза жаны, ақ пейілі мен оны құрбы, дос-жарандары, таныс-білістері аса құрметпен қадірлейді, құрметтейді. Сол ардақтым міне...

Қара торы жүзінде күн шуағы тұнып, қара козінен нұр шашып, жаңа туған айдың қиығындай қара қасы маңдайын ашып, жаңа ғана жуылған, әбден піскен тәтті жемістей уылжып, қашанда тек күлу үшін, тек сүю үшін жаралғандай жұқа еріні сәл ашылып, маржандай ақ тістерін көрсетіп жүретін жайдары сұлу көркі ғайып болып кетіпті. Осы заманның ыркы жеңді ме, туған анасы аялап сәби шағынан желге, күнге қақтырмай күніне болмаса да, аптасына үш рет ақ сабынды көпіртіп жуып, мәпелеп өсірген, тобығына түсетін қолаң шашын бұрымынан кестіріп бөріктей етіп бұйралатып алыпты. Сол күтімге алған шашына, байқасам, күмістей жылт-жылт етіп, ақ кіре бастап-

ты. Өзі дендеп бара жатқандай. Әлгідегі «Тез жетші» деген шаршаңқы сөзі себеп болды ма, жалғыз қарындасымды бүгін көргендей бас-аяғын, бой-басын тінте қарап қалыппын. Ақ күміс шашыла бастаған бұйраланған шашына жеңіл қара жібек орамалды төгілдіре жауып, үстіне мен бұрын-соңды көрмеген, тіпті сүйікті жары Кемел дүниеден қайтқан қаралы күнде де кимеген. етегі тобығына түскен үлбіренкі қап-қара көйлек киіпті. Аяғында өкшесіз қара туфли. Ерніне де қара далап жағып, сырт көзге қара сурет бұрын басқалар көрмеген қара сүлдеге айналыпты. Азалы бейне. Мына көрініске аза бойым тік тұрды. Тілім таңдайыма жабысып, ауызым құрғақсып, сөйлей алмай аң-таң хал кештім. Ол да үнсіз, мен де тілсізбін. Ол қол сағатына қарап, маған назар аудармаған қалпы:

- Бір сағат қана уақыт қалды, - деді де, тез-тез басып кабинетінен сыртқа беттеді. - Жаяу барамыз, - деді.

Қайда барамыз? Неге барамыз? Әліптің артын ашпады. Алға түсіп асфальт көшеге шыққан соң ғана: «Саған өзімді жеген зұлмат ойды сарқып айту үшін жаяу жүреміз. Машинадағы ың-жың көптің ішінде айта алам ба?» - деген ол ілгері оза берді. Салмақты қоңыр дауысын баяу созып, әр сөзін жадыға қондыра сөйлейтін дағдысымен:

- Сен бала кезінді, тай құлындай қатар өскен құрдасыңды ұмытқан жоқ ыңғарсың, - деп, өткір жанарын маған аударды да жауап күтпестен, - оны ұмытуға тиісті емессің. Екеуің түйдей жасты едіңдер. Менен екі-ақ жас үлкенсіңдер. Мен ұмытпағанды, сен қалай ұмытар едің. Тегінде, ондай соңы қан жұтқызған қасіреттің естен шығуы мүмкін емес, - деген Нұргүл асығыс жүріп келе жатқан бойда сөзін соза берді.

- Сол жылы біздің үй құба жонда құдық жайлады. Есінде ме? Ол Қоскөлге қоныс теппеген жылдар. Жас болсам да сол оқиға есімнен де жадымнан да өшкен емес. «Құданың құдіреті күн бұзылды ма, адам бұзылды ма, әлде бұл азап пен қиыншылық шақырған сүрең бе, таңның атысы, күннің батысы сар-

наған аңызак қызыл жел соғады да тұрады. Жер беті курап, даланы құйын кезіп, қаңбак ұшып, дүниенің көктемдегі көк шапаны быт-шыты шығып тозып, жыртылын бітті, - деп мал соңынан ерні кезеріп, жағы суалып келетін әкем, - биыл жұт болмаса игі. «Ауа райы, пейілі азғаны» дегені не екен деп ойлаймын. Түсінбеймін. Әкемнен оның мәнін сұрауға батылым жетпейді.

Анзақта шөліркеген торғай да, біздің құдықтың басындағы астауды андиды. Ыстықтан қанаты курап, таңдайы кепкен байғұстар астаудан таңдайын жібітіп, әл шақыратын сияқты. Құрдасың мен сен қолдарыңда ши құрық торғайларды ұстамақ боп әуреленетін едіңдер. Бір күні киіз үйдің іргесін түріп тастап, ыстықтан қорғанып желпініп отырғанбыз. Сол құрдасың (марқұмның атын білсем де әдейі атамай келемін, құлағы шуламасын) қолындағы ши құрықтың басына қыл тұзақ байлап, біздің үйге келе қалғаны. Екі езуі құлағында:

- Қазір, қазір сендерге қызық көрсетем, - деді біздің қасымызға еңтіге жеткен ол. Сөйткенше болмай оның келуін тосып тұрғандай-ақ қара мойын, ақ құйрық, үлкендігі тауықтың жас балапанындай, торғайдың біздің үйдің көленкесіне қона кеткені. Ауызын ашып, қып-қызыл тілін көрсетіп құлдыр-құлдыр қанатын қағып сілкініп дем алады өзі. Шамасы құрттай денесі күйіп, шөлдеп бара жатқан тәрізді. Сол, сол-ақ екен сенің құрдасыңның ши құрығы әлгінің тобесіне төне берді. Көзді ашып-жұмғандай болған жоқ мойнына қыл тұзақ оралған қара мойын торғай тыпырлады да қалды. Бұғалықшы бала шап беріп, ол құтылып кетердей уысын толтыра тыпырлатып уыстап:

- Міне, міне тамаша! Ә, ә, қолға түстің бе?! Тұтқыным бола-сың енді. Құтылу жоқ саған. Әй, жаутандама. Өзінің көзін қарашы. Қап-қара! Қарашы, қарандар деймін. Түп-тура Нүргүлдің көзі секілді, - деп таңырқаған ол, - әй, мынаның титімдей болып, жүрегіннің тасыр-тұсыр тулап соғуын. Бір үйір жылқы шауып келе жатқан сияқты. Дүңк-дүңк дүбірі бар аймақты дабылдатып барады, - құс ұстаған құрдасыңның мақтанып, дау-



ыстап, самбырлап сөйлеп кеткені есінде ме? Анамыз көрші үйге кеткен. Әкем өрісте мал соңында. Біз болсақ жерден жеті қоян тапқандай ду-ду болып, қолға түскен кара мойын торғайды ортаға алып мээ болып жатырмыз. Сөйткенше болмай әлгі әзірде іс машинамен маған қойлек тігіп отырған анамның жерде жатқан қайшысын алған құрдасың торғайдын жон арқасын сипап отырып, екі қанатын ұшынан қырқып тастамасы бар ма!

- Мен бұдан бүркіт өсірем. Көресіндер әлі. Қыран бүркіт болып шығады. - деп мақтанды.

- Әй, обал болды-ау мұның - деп шыр-пырым шығып жылап жібергенмін мен.

- Әйтпесе ұшып кетеді. Ұстатпай қояды. Енді ешқайда кете алмайды, - деген ол. - ал, енді ұшып кете қойшы, - деп босатып жіберді. Жаңа ғана көз алдымызға сақпанның тасындай болып зымғап ұшып кеп қонған торғай ұша алмай тыпырлады да қалды. Екі қанаты, арқа жүні қобырап, үрпе-түрпесі шықты. Шидей әлсіз аяқтары тырбаң-тырбаң қозғалып, аузын ашып, шыр-шыр, ұшып кете қоятын қанаты жоқ, тыпырлап көлеңкеге жете беріп, далп-далп жығылды. Шөкімдей бір жапырақ жан иесінің сондағы өмір, еркін өмір үшін арпалысын ұмытқан жоқсың. Неге ұмытасын! Өне, қолдан жасалған азап! Ыстық тапаға шыжғырылған майдай шар-шар домалап жаны азапка түсті. Ұшып кетер қанаты қырқылып, бір уыс тірі дене тыпырлап жатыр... Әлсіз, қанатсыз құс шырылдап, аузын ашқан болады. Оның көзіне көзім түсіп кеткені. Қиыс түскен күннің сәулесіне шағылысты ма, көзі қып-қызыл от. Қап-қара ноқаттай қарашықтың лезде ұшқындап жанғаны. Ноқаттай көзден сонда маған қып-қызыл қан аққандай боп кетті. Аза бойым қаза болып, жаным шошынған мен жылап:

- Апа! Апа! - деп анамды шақырып дауыстап та жібердім. Сен болсаң сазарып, үнсіз тіліңді тістеп отырып қалдың. Шамасы қорқып кеттің, бұғалықшы бала ештеңе болмағандай:

- Қой, Нұрғұл, жылама! Не болды саған? Бұл әлі-ақ самғап ұшып кетеді, - деді мені жұбатқан болып. Мына көріністен, қанаты қиылған, бір жапырақ болып бүріскен торғайға жаным ашып, ішім алай-түлей болып кетті. Енді бір қарағанымда әлгіде от болып жанған ноқаттай қарақат көзден майда-майда көзге ілігер-ілікпес сіркедей меруерт тозаң төгілгені. Күн сәулесіне шағылғанда жылт-жылт ақ керіш, ақ тозаң боп үгітіліп ұшты.

- Өне кара! Торғай жылап жатыр, - дей бергенімде үйге анам кіріп келді.

- Кім жылап жатыр? - деген анамның дауысы әнтек естілді.

- Торғай...

- Қане?

- Өне, - біз өре түрегелдік.

- Оған не болды? Кім оны? - деген анамның таңырқаған үні шықты. Ұмытпасаң керек осы жайды, - деген Нұрғұл жүрісін тездетіп, дәл сондағыдай менің бетіме көзінің шарасы жаска тола қарады.

- Құдайдан қорықпаған рақымсыздар-ай. Анамның сондағы түрі әлі көз алдымда, енді қайттім, енді қайттім, енді не дейін, не бетімді айтайын. Адамның ісі емес, жыртқыштық сұмдық бұл! Панасыз, жазықсыз тірі жанды, - деп күйзеліп, - егер әкелерің білсе ме, мына масқараны, көрсе ме, шыдай алмай өліп кетер. «Әкем корсе өліп кетер» деген сөзден жаным қорыққан менін қалай бақыра жылап, бүкіл өкпе-бауырым күйіп, қолкам суырылып бара жатқандай өксігімді баса алмағаным өмірі есімнен кетпес. Анамның күйінген дауысы, бүкіл денемді қалтыратып жіберді сонда. Сен өзінді мына жан шошытқан қылмыстан арашалап көзіңе жас толып:

- Анау ғой, анау бұғалық салып ұстаған. Сосын қанатын қырқып, - деп кемсен қакқансың, жылағансың.

- Не дейді! Қанатын... қанатын қырқып! - әлгіден де қатты үрей ұшып, зәре-құты қалмай шошынған анам бар дауысымен айқай салып, ұша алмай тыпырлап жатқан бейшара торғайға

қолын соза берді. Кең байтақ аспанға емін еркін шарықтап ұшып, шалықтап қанатын қағып жүрген ерікті бармақтай құс бұл сәтте шыбын жанын қояр жер таппай, жанталасып жатқан. Далбак-далбак етеді. Ұшып кетер дәрмен жоқ. Біздей үшкір тұмысығын көкке көтеріп, сонау түпсіз тылсым тереңнен бір дәремет күткендей, аузын ашып, қып-қызыл жалаңаш тілін шығарды да алыстан сылдыратып теңге соғыстырғандай естілер-естілместей әлсіз үнімен шырылдады-ай келіп. Мына жанды шошытқан, төбе құйқаны шымырлатқан үнін естіген анамның:

- Ән, әне, құлақ салыңдар! Тыңдаңдар, қарғап жатыр! Құдайға жылап жатыр. Сендерге өспе, көгерме, - деп қарғыс айтып жатыр. Маскара-ай, маскара! Қазақ салтында мұндай зиянсыз бейкүнә құс түгілі бойына уын жиып, қара тілін жалаңдатып, үйіне кіріп келген жыланды да өлтірмей, алдына ақ құйып, жолын ашып шығарып салатын ғұрып бар. Ал сендер, жазықсыз бейшараны мұнша қор етіндер. Егерде рақымсыз біреу өздерінді осындай етін қол-аяғыңды кесіп, қор етіп қойса қайтер едіңдер! Қайсыңа, нендей зиян жасап еді, мына бейшара жан иесі? Енді сендердің ақырларың не болар екен, - деп дауысын көтеріп, қатты айқайлап жіберді де:

- Көресіндер әлі, мұның қарғысы оңдырмайды, оңбайсыңдар. Сендер ме, сендер, - деп жаны өртке түсті сонда. Күйіп-жанды...

Менің көз алдыма сол жанды шошытқан оқиға, анамның зарлы дауысы, мына әңгіме үстінде қайта тіріле қалғаны. Нұргүл адымдай басып, манағыдан айтып келе жатқан әңгімесін сәл үзіп, осы айтқанымға өзін куәсің, өзін ішінде болғансын, көзін көрген дегенін қабағымен тағы бір қайталап:

- Міне, аэропортқа да келіп қалдық, - деп мені жалт қаратты. Манадан осы бір шерге, қасіретке толы әңгімесін тыңдап келе жатқан мен қаланың бір шетіндегі аэропортқа қалай келгенімді білмей қалыппын. Аң-таң болған маған:

- Соңымнан еруді біл. Маған сөз қоспа! - деген қарында-

сымның үкімді үні жетті құлағыма. Өзі бастаған, діттеген жеріне жете бергенде ғана сәл жүрісін баяулатып, сағатына қарап, - шамалы уақыт қалыпты деген ол ойын әрі қарай өрбітіп, - осы сұмдықты бармақтай торғайдың көзінен қан ағып жылағанын, шырылдап жанының өксігенін, қор болған азабын естігенде әкемнің:

- Мынау... мына тірлігімде естіп білмеген қасіретім екен. Құс жылады дейді, ә? Құс жылау... - деп өз басына сол зұлмат салмағы түскендей болып, - бейшараға обал болған екен-ау. Зауал өзінен зор күштен келіпті-ау. Жазықсызға қиянаттан жасалған зәбір кімге болса да зауал болып қайтады. Зиянсызға зиян ажал болып оралады. Көз жасының төлеуі жоқ. Жазықсыз қорлықтан төгілген көздің жасы - қарғыс оғы! Ойпыр-ай, балаларым-ай. Зауал келмесе игі еді бастарына. Бұғалықшы, - деп аз түнеріп, - қорлықты кім көрсетсе, сол азабын қашан да тартады. Қайдан білейін оның бұл өмірден не көрерін. Әй, тегін кетпейді. Қорлықтың әкесін көрер-ақ, - деп тебіреніп еді. Әкем айтқан сол зауал, қатесіз, арада жылдар өткенде, есіл ерді жұтып кеткенін ұмыттың ба?

Қарындасым өз ойымен өзі болып кетті. Ал сол сұмдықтың куәсі біздер...

Менің де ойыма сол сұмдық бүгінгідей болып қайта оралды. Расы - осы сұмдық оқиғаның бас кейіпкері сол құрдасым өте пысық, әр іске жанын алып кірісіп кететін, не болса да апырып-жапырып, қопарып тастайтын ілкімді азамат болып өсіп еді. Екі иығына аю сиып отыратындай жалпақ денелі, шегір көзінде «мен атайын, сен тұр» дейтін, «келсең-кел» айбаты да бар еді. Еңбек жолын трактористіктен бастады. Содан ба оның жазғы-қысқы киімдері май сінді илеген терідей болатын. Қолы боста аулайтыны аң, әсіресе құс қайту кезінде, негізгі жұмыстың саябыр шағында қолына мылтығын алып, Қоскөлдің оңашалау жағасынан қамыс қалқа соғып, жасырынып жатып, құс атушы еді. Өзі ептеп құс етінен басытқылап, ішкілік ішуді де

жек көрмейтін. Сондай бір сәтте олжалы болған ол көл жағасында ептеп ішіп, от жағып жатып ұйықтап кетеді де, қамыс күркесі жанып, одан өзінің үстіне от тиіп өртенеді. Жападан жалғыз шырт ұйқыдағы жан шошып атып тұрып, жан дауысы түн қараңғылығын қақыратып жүгіре жөнелмей ме! Есі кетіп, бүкіл денесін қамаған, лапылдап жанған оттан қашады-ай келіп. Әш-пүш дегенше май сіңді киімі алаудай жанып, одан бүкіл денесі оттың құшағына кірген бейбақ жанұшырып, ойбайын салып, беті ауған жаққа безеді. Қорқыныш, үрей буган, есінен адасқан, отқа оранған жан қайда барарын білмей беталды жүгіре береді... жүгіре береді...

Осы оқыс шыққан дауысты естіген қотан шетінде күзетте жатқан әкем, аспаннан құлап келе жатқан күйрықты жұлдыздай Қоскөлдін жағасында бір құшақ от ұшып келе жатқанын көреді. Өзі тірі от! Дауыстап, шынғырып, ойбайлап келеді. Адам! Отқа оранған тірі адам! Әй дейтін жерде тұрған атына міне салып, қолына құрығын алып, әкем де оған қарсы ұмтылады. Есінен адасқан әлгі от денеде лапылдап жанып, жанталасып, таянып келе береді. Бейшараның ажалына ма, бірақ түнгі бір құшақ от болып жанған сұмдықтан үріккен ат әкемді оған таянтпай қояды. Жанған, жылаған жан дауысы өңешін тілген, тірі отқа жақындау мүмкін болмайды.

- Суға! Суға құла! - деген әкемнің дауысын от боп жанған ессіз дене қайдан естісін. Жана береді...

- Қайран, азамат-ай! Есіл ер. Көз алдымда май сіңген пілгедей болып жанып, күл болып кетті, - деп көкірегі қарс айырылған әкем, сонда кенет шок басқандай болып:

- Ақиқат, ақиқат, сол жігітке сонау-у бір жылғы жазықсыз құсқа бала күнгі жасаған қиянаты зауал болып оралды. Құдай жаратқан пендесіне... Сондағы құстың қарғысы ұрды оны. Сол! Сол! - деп орнынан тез тұрып, сол рақымсыз зауал кеп өзін басып қалардай етегін қағып, - сол жігіттің ойбайы, өлд-і-ім, құтқарындар! - деген дауысы әлі құлағымнан кетпейді дегені

тағы көз алдыма елестеді. Әкемнің сақал-мұрты бетінің түгіне дейін дауыл соққан даланың бұтасындай қалтырап кетіп еді сонда. Сол қасірет өз басына түскендей әкем бір түрлі аһылап-уһілеп қайғы шеккені де көз алдымда. Қайран әке, жаның мейірімнен ғана жаралды ма екен. Сенің адамдықты, ізгілікті ту еткен асыл қасиетің-ай. Шіркін бабалардың адал ақ пейілді жүрегінің тазалығы-ай. Екі сурет жанды шошытып, бүкіл рухымды шала жанған отқа салған көрініс камалап, жанымды қудалап кетті. Қиялым емес, көзім көрген, құлағым естіген бастан өткен өмір. Бірі - жылаған, қанаты қиылған торғай, екіншісі - өртенген, зауал соққан сүйегі күл боп күйіп кеткен құрда-сым...

Менің өзіммен-өзім болып, арпалысып келе жатқан ойымды Нұргүлдің:

- Келдік. Дәл уақытында келіппіз. Дөп келіппіз. - деген қатқыл дауысы бөлді.

- Қайда? Неге дөп келдік? - деген сауалыма, ол жауап қатқан жоқ. Екі көзі алда. Көпті киіп-жарып ілгері ұмтыла береді. Аэропорт басы ығы-жығы көп адам. Қаптаған нешетүрлі маркалы машиналар. Жалғанның жартысын алып, ақ қанатын кеңге жайған алып құстай әуе кемесіне отыру басталып жатыр. Қатаң тексеруден қаздай тізіліп өтіп, ұшаққа отыруға бет алған жолаушылар. Байқаймын, Нұргүлдің екі көзі сол жақта. Қара көзі тұнып, аққұба жүзі оңған шүберектей сонау таң сәрідегі Қоскөлдегі аққу атылғандағыдай ағарып, қиылған қасының арасы мандай терісін жинап түйіліп, екі танауы қусырылып ентігіп, демін зорға алып тыпыршып тұр. Қатты алаңдап, іштей жанығып, түртіп қалса жарылып кетер қуықтай болып тұрғаны байқалады. Тіс жарып тіл қататын түрі жоқ. Тірі жанға мына сыңайда жақ ашар емес. Екі жанары ұшаққа отырғандарды тінтіп кеткен. Біреуді іздей ме, бір-екі рет солай қарап өтегін кісідей ұмтылып көріп еді, ұшаққа отырушыларды өткізіп, тексеріп тұрғандар жекіп, бетін қайтарып тастады. Енді келіп

ізлегені көптің ішінен назарына шалынған ол, «аһ!» деп лап еткен жалқы дауыс көтерді. Не қылса да жаны күйзелген. Буырқанып, қыстығып тұрған бейнесін жасыра алмаған тосын бөгде көзге беймәлім сыр бар еді бойында. Аңсары ұшаққа отырып жатқан топта. Екі көзі солай тігіліп, еңтігіп тұр. Тыпыршып, «ең болмаса маңдайынан бір иіскеп» деген дауысы құлағыма анық жетті. Осы сәт трапқа бозғыл киімді екі кісінің ортасында жұқа ақ жібек көйлек, ақ шалбар, басына ақ қауырсын күнқағар киген шағын дене аяғын салар-салмас тартынып шегіншектей берді де шалт қимылдап, екеуінің қолын сілкіп тастап, жұлқына қашты. Баж етіп төбесінен жай түскендей жеке дауыс оның соңынан ілесе шықты.

- Ұста! Ұстандар!

Ақ құс боп ұшқан: «Бармаймын! Бармаймын!» - деп айқай салған бала дауысы халықты дүр сілкіп жүре берді. Құмырсқадай көптің арасымен, жыммен қашқан қояндай зытты-ай келіп. Әлгі бозғыл киімді, шағыл түстес екеу, оған қоса тағы бірнеше кісі қашқынның соңына түсіп қуа жөнелді. Шығарып салушылар тобы арасынан: «Тез ұстандар ананы!» - деген әмірлі бұйрықтан кейін қуғыншыларға қызыл жағалылар көмекке қоса ұмтылып кетті.

Екі көзім осы көріністе тұрып, байқамай қалыппын. Енді аңғардым. Сол қуғыншы топқа жаны қалмай Нұргүл де қосылып барады. Қатты тебілген доптай болып ұшып барады-ау, ұшып барады қашқан дене. Жолаушылар, шығарып салушылар шынғырып, жанұшырған көріністің мәнін түсіне алмай, аңтаң. Бәрі сендей соғылысып, үрпиісіп кетті. Өкшелеп қуған қуғыншылар баланың адымын аштырар емес, аэропорт маңындағы орман шетіне жете, олай-бұлай жалтарғанына қоймай, қоян ұстаған көкжалдай қамалап шап берді.

Әлгі бір алас-күлас сәтте денесіне жабысқан бәледей ақ киімдерді шешіп үлгеріп, бұтын жапқан болмашы лыпасымен ғана тыржалаңаш қалыпты бала. Мұндайда таңғажайып та-

маша көргендей болып, мәселенің сырын білгенше жынығып кететін кара тобыр көптің әдеті емес пе? Енді міне қолға түскен баланы ортаға алғандарды қаумалаған көпшілік кимелесіп кетті. Өлердей өкіріп шыр-пыры шыққан қорғансыз жалаңаш баланың көзінен жас орнына қан ағып, долдана түсіп, өзін ұстағандармен алысып, жұлысты-ай келіп. Өлмей беріспек емес. Бармақтай баланың шалт қимылы тіпті бөлек. Жан дауысы дүниені өрттей шарпыды.

Қашанда әлсізге әлдінің көрсететіні - зорлық. Сол күш мұнда да дегеніне жетіп жатты. Қарулы қолдар баланы бүркіттей бүріп, тулақтай сілкіп, бүктеп алды. «Әй» дейтін әже, «қой» дейтін қожа жоқ. Жұдырықтай бала: «Бармаймын! Қаламын, босағындар!» - деп өзіне жағаласқандарды мысықша тырнап шырылдағанын ешкім естір емес. Осы екі талай өмір мен өлім жекпе-жегі үстінде, оның көзіне Нұргүлдің шалына кеткені.

- Тәте, тәте, құтқаршы! Мыналар... Мыналар мені... Бармаймын! - бар дауысымен бақырып, солқылдап жылап, араша тілеп, - алып қалыңыз... Алып еменге барамын. Апарыңызшы, - деп аңыраған балаға жаны еріп ұмтыла берген Нұргүлді бір қуатты тегеурін оған жеткізбей қағып жіберді де, еңіреген баланы көтеріп жөнелді.

Ойламаған жерде жаны қиналған бала өзін сүйреп, тулақтай көтерген кісінің бетіне уысындағы топырақты шашып кеп жіберді. «Қап, мынаны-ай!» - деген манадан баланың соңына түсіп, қуып, ұстап, күштеп сүйреп келе жатқан үлкен бастықтың көмекшісі, енді бүктүсіп, алақанымен көзін басып отырып қалды.

- Әй, - деп осы кезде дауыстап жеткен үлкен бастық, - апар, отырғыз, - деп әмір етті де, - мына қудың екінші қолында не бар, қараңдар, - деп бұйырды. Шағыл түстес шетелдіктер, қызыл жағалылар ерікке қоймай қорғансыз баланы сүйретіп, осы кезде трапка да жеткен. «Қолын қараңдар» деген айқай тағы қайталанды.



О. сұбыхан! Баланың жұдырығы қатып, саусақтары жазылмай қалыпты. Тас болып қатқан. «Бәрі жабылып жатыр, жазылмады оның уысы», - деді біреу. Жіп-жіңішке, сымдай саусақтары арасынан орман шетінен жылап-еніреп алған қопқоңыр топырақ сусып төгілді. «Бармаймын, бармаймын, елімде, жерімде қаламын» - деп көзі бұлаудай болып, бала әлі шыңғырып барады. Уысындағы топырақ түгел төгілсе, жаны бірге шығардай болған бала әлгіндегі жанталасты халден көзбе-көз ажырап, ойбайлаған, өксіген дауысын да кілт тоқтатып, сазарып, жан-жағына кенет шаншыла қарады. Манағы жылаулы көзінде қазір лап-лап от жанған.

- Отыру аяқталды! - деген зілді дауысты күткендей жана-рына кең байтақты сыйғызып көкжиегіне, одан туған даласына, өзіне анталап қараған көпшілікке жүрегі аузынан шығардай мөлдірей, езіле қарап, уысы топыраққа толы сол жұдырығын жоғары котеріп, басын кеудесіне иіп:

- О, туған жер, қ-о-ош! - деген әлсіз сәби дауысын шыңғыра шығарды. Мына үнге халық теңселіп кетті. Сүйреген әлеуетті қолдар бұдан кейін баланы траптан әрі өткізіп, сырт көзден тасалай берген. Көз алдымда дүние мұнартып, әлем шыр айналып, дөңгеленіп жүре берді. Өзімнің қолымды көтеріп, саусақтарымды сермеп тұрғанымды ғана білдім. Сарыарқа даласы құлағымда дауыс салып кеткендей. Төңірегім азан-қазан, шулаған құлағым ба, езілген іші-бауырым ба, у-шу, ызың-ысқырық қамап алды. Аяқ астым қозғалып, жер шайқалып тұр ма, мең-зең, түк түсініп болмас хал...

Құшағымда жалғыз қарындасым Нұргүлім демін зорға алып, көзін аша алмай, солқылдап қыстығады келіп. Қазір үзіліп кететін жан тәрізді түсі қуқыл тартып, еріндерінде діріл байқалады. Қолын ұстап едім, мұздай сұп-суық екен. Қорыққаным ба, селк етіп шошып, өз бойымды тез жидым.

- Жаным, сабыр етші, - десем:

- Кімнен айрылды, ә? Кімнен? - деген ол, - шіркін, бір туа-

рым-ай, енді қайтесің? Бар болғаны туған жерден бір уыс топырақ әкетті, ә! Бір у-ы-ыс, бір у-ы-ыс! Сойтгі! Сойтті де қолынан келгені... зорлық пен қиянаттың көзіне топырақ шапшып кетті. Көзіне құм толсын зұлымдық! - дегені. Пәк жүректің қарғысы ол! Өне, киелілік, даналық белгісі. Жүрегімді кесіп әкетті-ау! Жүрегімнің бір бөлшегі кетті. Обалды, ұятты білместер! - деп демі таусылардай болып көзін жұмды. Менің жанарымның алды тағы тұманданып, біресе лапылдап жанған өртке, біресе шыңғырып шулаған үнге толып кетті. Сұңқылдап, шырылдап кеп, көл бетін жалғыз қанатымен сабалап құлаған оқ тиген аққу, бірде «О, пәдеріңе нәлет! Киеліге оқ атқан қасиетсіз пенде?!» деп күніренген әкем, бірде қара түнді тіліп, жанып ағып құлап келе жатқан құйрықты жұлдыздай жанған құрдасымның ойбайлаған жан дауысы, бірде қанаты қиылып, үрпе-түрпесі шығып, көзінен меруерттей канды жасы төгілген бармақтай торғайдың шырылы, әлгіндегі жудырықтай баланың солқылы болып, оған Нүргүлдің есеңгіреген үні қосылып, белгісіз зіл алапат тынысымды буып, тұншығып бара жаттым.

- Қасиетті ештененің қалмағаны ма? Сәбиден қымбат не бар еді? Араны ашылған арсыздар адамның жанын да сатты-ау! Енді қайтейін!.. Ол... кім болар еді? - деп «аһ» ұрған Нүргүл орнынан тұра алар емес.

Енді байқадым, аэропорт басында адамдар манағыдай емес сирексіп қалыпты.

- Ей, жігітім, мына кісіні өлтіремісің! Түріне қарасаңшы. Қарайып кетіпті. Тез жедел жәрдем шақыр. Шер жұтқан жан ғой мынау. Әлгі «қолды болған» баланың бірдеңесі емес пе, - деді қасыма келіп аялдаған қарт кісі.

- Әлгі бір жапырақ баланың шырылдаған үні Құдайдың құлағына жетсін. Қазіргілерді қой, - деді ол. Түңілген, калжыраған дауыспен. Мына қарт сөзінен кейін көзіме марқұм әкешем елестеп кетті.

«Қайран. заманның көнекөз тарландары-ай, жаның да, та-

биғатың да, түйсігің де бөлек-ау», - деп ойлаған менің құлағыма сонау көк аспанды дүрілдетіп, тілгілеп биіктей, самғай жөнелген ұшақта корғансыз сәбидің шырылдаған өксікті үні, ықылық атқан санамда күңірене жаңғырықты. Сана сандырағы деген осы ма? Енесі өлген ботаның боздап аңырағаны құлағымда өксік боп ұйыды. Әлде ақылымнан адастым ба? Әлгі қарттың «шер жұтқан жан ғой мынау» дегені не? Шер жұтқан? Өзіме өзім іштей күбірлеп «шер жұтқан» дей берем. Мен басым зеніп, сол жерден кете алмай тұрмын. Бұл не? Расында шер жұтқан пендеміз бе? Шер жұтқан...

\*\*\*

- Бауырым-ау, ботасы олген аруанадай шөгіп, көп жатып алдың-ау, - кара көзі жәудіреп, қаусап, қалжыраған қарындасымды аяп, ақылды, сабырлы, саналы едің ғой, мұншама... - дедім. Ол жанары жасқа толып, елжірей қарап:

- Осы айтқан қасиеттерің, бауырмалдық деген жалғыз тамырдан өсіп жатпас па екен, - деген ол басын ентіге көтеріп отырды. Қалың өрманда бойын төңірегінен асырып, тамырын жер-ананың жүрегінен алып, не дауыл сұрапылға иілмей, қасқайып тұрып, ойлы пенделерге мәңгілік деген міне осындай болады, - деп алыптығын танытатын мыңдаған жылдар өмір сүрген ағаш та болады. Менің елім өзіме сол алып тұлғалы мәңгілік өмірлі ағаштай көрінеді. Оған менің ата-баба, зәузім тарихы куә. Тектілігім, киём әзір. Тым ұзаққа, көне дәуірлерге бармай-ақ, мына берідегі Әбу Наср Әл-Фараби, Абай... - қарындасым бетіне сәл ғана қызалаң жүгіртіп отырды да, ойын жерден қазғандай ойып-ойып, түйдек-түйдегімен алдыма тастай берді.

- Ойланшы, сол даналық туған топырақта... Иә, сол топырақта қасиетті, асылым, кимасым, киелі дегеніңе оқ атпаған... өзің куә шүкімейттей торғайды мүсәпір еткен қыл бұғалықты, болат бұғалық етіп, бүгінгі көзге өзі көрінбейтін күдіретті қолдар қайда, кімге, неге лақтырып, кімді, нені тамырымен қоп-

рып, қылғып жұтып жатыр?! Қанжығаға байланып, көкпар тақымға басылмаған, қолды болмаған қымбатың, не асылың қалды? Жаның да долларға айналды. Міне, мен білетін бауыр-малдық, мейірім әлгі адамдықтың іргетасы дегенің қолды болған, барымтаға кеткен жері! - Қарындасым тынысы тарылғандай боп отырып-отырып, - Анам жарықтық әулие екен, - деді сөзін жалғап. - Бірде менің шашымды жуып отырып, козіме сабын тиіп жылаған маған: «Қызым, жылама! Тұлымыңды оссін деп сабындап жуамын. Күт, өсір оны. Бұл - сенің аналық, елдік белгің, танбаң. Елдік салтың, дәстүрің. Салт-дәстүр - ел белгісі. Ел анадан өседі. Сен жылама! Ана жылаған күн - қаралы күн. Құдай жылатпасын. Бұл сөзімді өскенде, мендей болғанда түсінесің. Жылама! - деп біресе күліп, біресе кабаржып айтқаны есімде. Жарықтық бүгінгі күйзелгенімізді көрсе, қазіргі шүлдірімізді естісе, көлін қорыған қызғыштай шырылдап шыр-пыры шығар еді-ау, - деген қарындасым қатты уһілеп, күңіренген демін шығарды. Бетімді ыстық алау шарпып өтті. Өзегі жалын күшып, отқа оранған жанның күйік, шер жайлаған жүрегі бықсып жанып жатқандай боп кетті. Айтар ойын қысқа ғана тұспал, жұмбақпен қиналып жеткізді. «Күйік, шер» деген осы ма еді.

Қиялымда үні жанды жеген жаралы аққудың сұңқылы, қанаты қиылып, козінен от тозаң ұшқан торғайдың, қол қорыған қызғыштың шырылы, анадағы Дархан баланың жанталасып арпалысқан өксігі... құлағым тұнып жүре берді. Алыста, тіпті шалғай жырақта «Зұлымдыққа зау-а-ал!» деген әлсіз дауыс қапа еміс-еміс талып жеткендей ме? Нұргүл көзін жұмып, сұлық қалған. Кірпігі арасынан күмістей жылтырап жас көріңді. Бет-жүзі көгілдір тартып кеткен. Демалысы ауыр. Мені де осы сәтте дәрменсіздік биледі...

## ЖАНАЙҚАЙ

*Адамның тағдыр талайындағы  
ең ауыр нәрсе - қасірет.*

*Бауыржан Момышұлы*

### САНДЫРАҚ ҚЫСПАҒЫ

- Ата. Сіз түнде, көбіне түн ортасы ауған шакта, басқалар қапысыз қатты ұйқыда жатқанда, орныңыздан атып тұрып, жан-жағыңызға карап, ойда-жоқта бір қанішер қатыгезбен кездескендей жанығып, самбырлап сөйлеп кетесіз. Сөзіңіз де қызық. Әр сөзіңізді арбаға артатын жүктей текшелеп, нығарлап, нақтап, біреудің көзіне шұқығандай етіп айтасыз. Сонда ма, иә, сонда тоқтамай жұлдыздай ағып мүкіссіз шешен сөйлейсіз. Екі қолыңызды кезек сілтеп, өршелене-өршелене келе әлгі, өзіңіздің орныңыздан тұра алмайтыныңызды да ұмытып, атып тұрып, ерсілі-қарсылы үйдің төрінен есігіне дейін алшан басып кезіп кетесіз. Өзіңізден басқаға көрінбейтін қаскөй жауызбен жан алып, жан беріп, өй бір жекпе-жек айқасасыз кеп. Неге өйтесіз, ә? Ол кім өзі?!

Ал қалай таң атады, солай, ештеңе болмағандай шалқаныздан түсіп, тіл - ауыздан айырылып, кірпігіңіздің өзін зордың күшпен қозғап, мына отбасы, бүкіл қоршаған орта әлемнен бөлініп, ессіз жап бола қаласыз. Сіздің сол жан дауысыңыз шығып, көзге көрінбейтін жаумен керісіп, айқасып кеткендегі буда-буда төгілген сөздеріңіз, аспанда күтір-күтір жарылған найзағайдай шошытады мені. Найзағай түскен таудай опыры-

лып қатты сөйлеп, жандәрмен көзге көрінбейтін дұшпаныңызға тұра ұмтылған кезіңіз, әсіресе: «Әй, сен бе, сен, құтылмайсың! Құтыламын деме, мына қарабет жауыз саған да сот бар! Бар! Бар! Мына сен. әділдік, адамдық, ар соты билік айтқанда қанішер кезіңді шұқығанда түсіпесің мені! Менің көз жасым, көрген қорлығым, азабым тегін кетпейді! Айқайлап айтам әлемге, тегін кетпейді! Сонда көзің ағарады. Мына мені ... мені Құдай жаратқан әлемнің ақ туы Әділдікті, адалдықты оңай шағылатын шопак көрме! - деп демігіп, буырқанып кетесіз. Неге өйтесіз, ә?

«Заңғарым-ай, Заңғарым! Көзге көрінбейтін, өзімнен басқа бүгінгі тірі жанның түсіне кіріп шықпаған, сұмдық азап салған жаранын аузын тырнадың-ау! Қара қанын ағыздың! Менің бар күш-қуатымды жұмсап, бітіспес жаумен кескілесіп, іштей шыбын жанымның шырқырап, шалдыққан жүрегімнің әпіл-тәпіл соғып әлсіреп, өлеусіреп бара жатқанын білер ме едің. Мен басымнан өткенді, бар сырымды ашық айтсам ба, сол басқаның, бүгінгі сендердің, көзіне көрінбейтін, әлгі қарабет жүзі қара менімен жекпе-жек айқасқан рақымсыз күштерді көз алдыға келтірсем бе, сен өмірден біржола түңіліп кетер едің деп қорқам. Сенің қауызын жаңа ғана ашқан жарқырап шыққан күнге үлбірей жұпары ашылған гүлге ұқсаған пәк, аппақ жүрегіңді кірлеткім жоқ. Бірақ мен басымнан өткен зұлмат сұмдығын ішімде сақтап о дүниеге әкетпек емеспін. Бәрін жария етем! Иә, жария! Айтпай кетсем... Онда қабырым, бетімді жапқан туған жер топырағы мені мәңгілік қарғап жатпақ! Тәңірім ол қарғыстан өзі қорғасын! Әлгі, әлгі... менің жекпе-жегім, құр сүлдерімді көнтақа - кеуіп қатқан теріге оранған қу сүйегімді қалт-құлт тұрғызып, құлақсыз керең, тілсіз мылқау хал кешкен, жаутаң-жаутаң қаққан көзімнің қарашығына қан тұндырып кек тулағқан сонау, иә, сон-о-у шалғайда қалған тамұқ өмір жайлы тілімді тістеп мына өмірден кете алмаспын. Мен бұл күнде сырты бүтін - іші түтін, ішкі әлемі тілім-тілім, тірі көзге қанжоса ахуалым бөгденің көзіне көрінбейтін жаны жаралы

бейбақ жанмын. Мені кек тұрғызып, ыза сөйлетеді. Сол бір басқа тіршілік иесіне түсініксіз хал кешетінімді өзімнен-өзім жасырып, шыбын жаным тартатын азапты басқаға білдірмей кұпия ұстауды, өзімді жұмбақ әлемнің тас мүсін қонағы етуге мәңгілік бекінген ант иесімін. Бұл сырымды да көзімнің ағы мен қарасы жалғызымның қолында жанған шырағы Заңғарым кәміл біліп алдың. Е, күдіреті күшті Құдай, өзіңнен басқаға жағымды ашып жалбарынбаспын, өзіңнен басқаға шер-шемен болып бүкіл жан жүйемді қуалап ағыс боп ілбіп аққан қаныма катқан жазықсыз тартқан зәбір уын жария етпей, болат болып морт сынып, мына опасыздар жайлаған қаныпезер өмірден өтермін деп едім. Ол сертімді күн, ай, жылдар өткен сайын өзім қалай қурайдай солып курап, үгіліп бара жатсам, ол да таңдайымның астына тас боп тіреліп, тілімнің ұшына оралып, әлгі адамдар, бақытсыз адамдар, тірі жан иелері басынан кешірген тамұқ қасіретінің сөніп бара жатқан соңғы шаласын түртіп, будак-будак түтінін салады. Шіріндіге айналған қорда-қоқысты көзге көрінбейтін көсеумен қопарып, өлусіреп сөнгелі жатқан бықсыққа кәрі курай қалдығынан тамызық тастап, соңғы дәрмені болған демімен үрлеп жел береді. Әне, әлгі шаладан болмашы қуат алған бықсық енді лап-лап жана бастады. Сол - от, сол - өрт менің шыбынымды шырқыратып, сүйегімді күйдіріп, қорған азабым өткен сұрапыл өмірмен жекпе-жек айқасқа шақырады.

Енді соны айтайын. Сөйлеші, кәрі жүрек! Бірақ, қасыңа адалдық, шындық куәсі әлгі халық зердесін қалыптастыратын ес дейтін ұлы әулиені ерте жүр. Онсыз өмір жалғандыққа айналады. Ал ол - Алланың өкілі. Әр пенде есі, зердесі арқылы бұ дүниеде де, о дүниеде де ақиқат, әділдік алдында есеп береді. Адам, әр пенде қалай болғанда да мына жалғанда мәңгілік қалмайтын уақытша тіршілік иесі екенін мойындайтын болса, ол өзінің әділдік оты алдында әрбір басқан қадамына есеп беретінін білгені абзал. Жазықсыз жәбір, басқаға көрсетілген қиянат кімнің

колымен жасалса да, сол ісі үшін жауап беретіні сөзсіз. Ей, Заңғарым-ай, бүгінгі өскелең ұрпақ, сендерге біз бастан кешкен тамұқ қасіретін, тірі жан иесі көрген сұмдықты айтпай кету - ең ауыр күнә. Ол сүйектен өткен, жан иесінің бүкіл құбылысын өрт боп күйдірген, тек басынан кешкен адам ғана білетін тіл жетіп айтып жеткізуі қиын өмір. Азапты өмір!

Түнде тұрып, жекпе-жек айкасқа шығып, айтысып, тақасып - тартысып жүрген менің кек жұтқан, кек пісірген, саған сүлдерім боп көрінетін кәрі мүрдем. Менің жүрегімде не жатқанын, нені армандайтынымды, нені әрбір атқан таңнан бастап тілейтінімді білсең, ей, көзімнің қарасы Заңғарым, сен мені мәңгілік өмірдің шырақшысы дер едің-ау! Сөзсіз: мен тілеген өмір, мен армандаған күн келеді. Ол үшін саған, сенің замандасына, келер дәуірдің иесіне біз бастан кешкен сұмдықтарды айтпай кете алмаймыз. Сонда ғана сендер тіршіліктің, қоғамдық өмірдің сырын біліп, қадіріне жетесіңдер. Бірақ, өмірді тек қияметтен тұрады деп ұғу қате. Оның жарқын бетін өзіне қарату әрбір елім, жұртым бар дейтін адамның, иә адамның азаматтық борышы. Өмірді адалдық билеуі керек!..

«Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» - деген ұлы Абай қағидасы әр азаматтың, қайталаймын, азаматтың жүрегін ән болып оятатын күн келеді. Келеді! Мен сол үшін жекпе-жекке шығам... Кәне, жас ұрпақ, Заңғар, мені тыңдай көрші. Сонда сен де күн нұрына, адалдыққа табынасың, соны кір шалмасын деп күрес бастайсын.

Е-е, біз өткен, бастан кешкен ғұмыр... Оны мен қағаз бетіне түсірмесем, ақ қағазды сөйлетпесем, саған ауызша айтып жеткізе алармын ба?! Бұл - қасіреті бүкіл денеме у болып жайылған тірі адамның түсіне кіретін, тозақ өмір! Оны сен көрме, мына кәрі атаңның оң колымен жүрегінің қанын төгіп жазған басынан кешкен аждаһа көріністен ғана сезін. Тек оқи бер!..

Айтушы да, сұмдық сырды жария етуші де атаңның кәрі зердесі, қалжыраған сүлдері, есі. Есірік күйімде ол, ес кетіп, ақыл



кажыған, сүйек сынып, ет мүжілген, шыбыным шырқыран. демім үзілер екіталай сәтте тек сен ғана өлүсіреген жүрекке демеу есім-жадым бәріне куә өзін едің. Көп сөздің түйіні өзінде. Менің тағдырыма, басымнан өткенге куә өзінсің».

Иә, сонымен сөйлей бер, кәрі жүрегім!

- Әй, қарағым-ай, қайдағы-жайдағыны қозғайсың-ау, өзін болып сөйлеу, басымнан өткенді қаз-қалпында жеткізу - қасіретті баяндау, қасіреттің қасіреті! Қасірет! Бірақ, өткенді еске алмай, болғанды болды демеске болмас. Тек сенің жадың болып айтам. Ұмытқаныңды есің болып сан қайталаймын. Кей тұста үнім қатты шығып жатса, жасыма, тек тілерім сол. Сол сәттерде тән иесі боп қана отырарсың. Әй-й-й, киын-ау, киын...

Аяқ астынан алай-дүлей соға жөнелген ақ дауыл көз байлады. Айналаны тіміскілеп, жан-жағына тұмсығын көтеріп, ара-арасында әуип-әуип үріп апат әуенін естігендей құлағын тігіп шабаланған арлан да ізім-қайым ғайып болды. Өмірі жасамаған мінезі. Ақ боран ішін тартып үдеп барады. Не киын сәттерде қасынан табылатын серігі белгілі Сырттанның мына қылығына таң калып та үлгермеді. Жер аударылғандай. Дүние күңіреніп жүре берді. «Апыр-ай, отарымды қырып алатын болдым-ау, мынау қапыда қалдырар апат болмағай еді. Жалғызымның басына арылмас сор әкелмесем етті. Менің басқан жерім қырсық, көретінім қорлық болғаны ма? .. Ойы астанкестен. Найзадай өкпеге қадалып ысқырған ақ дауыл әй-шәйге қаратпады. Астындағы аты да үскіріктен шошыда ма ала жөнелді. Иә, апат солай келді. Аз уақыттың ішінде қапылыста соға жөнелген ақ боран ақыл-есін аударып кетті. Қайда келіп, қайда тұрғанын білуден қалды. Дүние ақ бурыл тұман бұғандай, ысқырып ішін тартып уіл қағып жүре берген. Қауқар қайтқан кәрі сүйек сырқырай, еті қашқан саусақтар дір-дір қағып, көз аламайын қанша сүртсе де тұмшаланған жанары жарыққа жарымады. Ақ қиыршық бет жүзін, көзін сабалай, кірпігін мұз

жапты. Түн бе, қаракөлеңке шам жамыраған шақ па, пайымы жетпей дағдарған жан өзін қайда қоярын білмей тығырыққа тығылды. «Құдіреті күшті Құдай, қартайған өлер шағымда сүйегімді ит-құсқа кеміртейін дедің бе?». Жан қинап, сүйегін сырқыратқан алапат тұла бойын мұздатып, қауқарын үгіп жіберді. Жан азап қыспағына түсті. Ең болмаса жуып, арулап, бала-шағамның қолынан бір уыс топырақ та бұйыртпадың ба? Ей, қатыгез өмір, менде әлі де ала алмаған кегің қалып па еді! Мен ішпеген у, мен түспеген тозағың таусылмап па еді! Қай сұмдығың мынау дүниені аждаһа боп жұтардай күңіренген? Аждаһа!!!...».

Иә, әл-қуатың азайып қалжырай бастадың. Көз алдың шымшытырық елеске толып жүре берді. Ың-жың. Құлағың түсініп болмайтын айқай сүреңге толып, одан әрі ақыл пайымдап болмайтып үрейлі әуен қаумалап кетті. Аузыңа Құдайдан басқа сөз түспей, Тәңіріне жалбарынып, ат үстінен ауып құлап қалар, не алмағайып қатерден әуірімдеп аман қалып келесің.

«Құдайым-ау, маған көрсетер жақсылығың таусылып, өміріме осындай азап қана жазып па едің?».

«Зарлама!» Дәл қасынан, құлағының түбінен естілді. Ащы ақырыс. Демінді ішіңе тартып, селк етіп, тың тыңдап, ат басын тартып, қалт қарап тоқтай қалдың. «Бұл не? Қасымда біреу бар ма, әлде... елес пе? Қалтыраған дененің мұз боп кеткені... Шынымен ақылымнан адаса бастадым ба?»

Сен сонда басымен алысып күндегі үйренген жем, от жеген жеріне қарай атыңның қанша ұмтылғанына қасарысып бой бермей, алыса-алыса ақыры өзіне беймәлім айдаладағы ықта-сынға кеп жан сауғалағаныңды да білген жоқсың. Ат басын жел өтінен бұрып ықтай тоқтады.

- Тәңірім, не жаздым саған? Көргенім азап, жүрген жерім тозақ болып өткенім бе? - күңіреніп тұрып қалғыдың ба, қалжырадың ба, құлағыңа:

- Сабыр сақта! - деген жаңғырық дауыс тағы жетті. Денең

дүр сілкініп: «Қай жағымнан шықты бұл дауыс?» - деп қозғалақтады. Тілсіз дүниені тұмшалаған ақ дауыс ұйтқып соғып тұр. Тірі жан иесі көрінбейді. «Бұл не? Санам тозып, сандырақтайын дедім-ау, алжаса бастадым, ә?...». Қарт көкірек сонда түңіле күрсінді. Көз алдың қайта бұрқан ақ көбік тулап аспанға шапшыды, сана сапырылысып, құлағын шулап, ың-жың шуыл камалап алды. Сонда...

...Аспан ақ шайы тұтылғандай жарқырап тұр. Күннің нұрлы шуағы кілکیدі. Көк жиегі мұхиттай толқып лық-лық. Сағым жағаға соғып, көбік шашады. Жер беті гүлдестеге толып, жасыл желек жамылып, тауы, тасы сәукелесі мен сырғасы күнге шағылысқан қыздай жасанып алған. Бел-белес қалың тобыр. Ақ шағаладай ақ үзiктi үйлер тiгiлiп, маң дала мыңғырған мал... Шұбартқан дала көздің жауын алады.

- Сен көрген, басыңнан кешкен қызықты шағың бұл! - деді бір дауыс. Жастығың бал-бұл жанған. - Басыңды қалт-құлт көтеріп, көзіңді аштың, бәрі көзіңнен эп-сәтте ғайып болды. Өлгі көргені ақиқат елес... Манағы манағы ма, ақ түтек айдаһардай ысқырып, бас-қозді сабалап, сақалын жұлып барады. Атыңнан түсіп, бір қуыста отырғаның анық.

- Бұл қай жер? Қайда отырмын?

- Айтайын ба?

Дауыс үшінші рет дәл қасынан шығып отыр. Жаңғырығып алыстап кетті. Жат өктем дауыс. Басының іші гу-гу үн, бұрқыраған бөгде сөздер. Аң-таң...

- Мен сен жарық дүние есігін ашқалы қасыңда келем. Менсіз сен не көрдің? Не көрсең де, қорлығына да, рахатыңа да мен куәмін. Тыңда! Сен жер бетіндегі дүниенің жұлын тұтасы болған діңгек таулардан тас қорық жанартаулар атқылаған ұлы сілкіністерде опырылып түскен от шашқан шакпақсың! От пен тозақ дауылы тоздыра алмаған жанкешті тұлғасың! Кемелді күнің де туады! «Не дейді-ей? Кемелім бүгінде туады дей ме ей?». Таңданба! Көргенінді есіңнен шығарма! Ойлай бер! Ұмы-

тқаныңды өзiм есiңе саламын. Менен қалғанды досың Қойеке айтар. Таңданба, мен сенiң жадыңмын! Қайда болсаң да қасыңнан табыламыз.

Ендi анық аңғарды. Есеңгiреп отыр. Ойы ұнталып сынған шыныдай тоз-тоз боп кеттi. Қиялы сөйлеп, сандырақтап, құлағы шулады. «Ақылымнан адастым-ау!». Болмаса мына ажал үнi естiлген далада тiрi дауыс естiлер ме едi? Бiрақ, мен айта алмағанды досың, бауырың Қойеке жеткiзедi. Толықтырады дегенi несi?!

\*\*\*

Сол тiлсiз құйындай үйiрмелеп соққан ақ боранда өлмей тiрi калған Қылыш карт төсек тартып жатқалы да қаншама ай... Басынан откенi, не көргенi, қандай азап шеккенi бүкiл ұзақ өмiрi болып көз алдынан тiзбектелiп өтедi де жатады. Сал ауру. Қиялынан басқа тiлдесер тiрi жан иесi де жоқ. Басынан кешкен, көрген, қасiрет азабы бұл күнде тiлден, құлақтан айырған пенденiң өлмеген жүрегi ғана соғады. Ойынан сонда, құладүз боранда естiген бөгде дауыс па, әлде айқай ма, бiр кеткен емес. Ол не? Елес пе, әлде сандырақ па?! «Сен дiңгек таулардан құлап түскен от ұшқындаған шақпақ тассың!» дегенi не? Дәл құлағымның түбiнен естiлдi. ә? Анықтап тұрып, досың, туысың бауырың деп. Қойекенiң де атын атағаны ше? «Ойы мың тарау. Ақиқат айқай ол! Әлде сонда ақылымнан адастым ба? Жұмбақ. Осы қазiрге дейiн беймәлiм түсiнiксiз әлем құшағында екенi ақиқат. Бiрақ...

\*\*\*

- Ата, Сiз түнде қатты дауыстап, сөйлейтiнiңiздi бiлесiз бе? Сайрап кетесiз. Дауысыңыз жер жаратындай зорайып кетедi сонда. Үрейлi, тiптi қорқынышты естiледi қасыңыздағы маған. Мен қорқам сонда.

Бұл немересi, бiр бөлмеде қасында жататын Заңғардың сөзi.

Бұл сөзді ол осымен екінші рет айтып отыр. Немересінің сөзін бұл естіп отыр. Бірақ, аузын ашпады. Шашы ғана емес, бас терісі күйкасына дейін аспақ боп, сақал, мұрты, кірпігі селеудей күйін, селдіреп ағарып можыған қарт терісі сырнайдай қатпар-қатпар мойнын, әлсіз ғана қалтақтаған басын бұрған болды. Баланың айтқанын мойындағандай жаутақтап қарап әдетінше өлусіреген жанарын бір аударды. Аузын ашпады.

- Сонда Сіз. - деп жалғады Заңғар сөзін, - сау адамдай орныңыздан атып тұрып:

- Естіп жатырмын! Бәрін естимін. Дауыстарың құлағыма жетті, жетті! Сүйегімнен өтіп барады ащы үн! Борыған сүйек емес пе, сол қаһарлы дауыстарыңнан үгітіліп кетердей, бәрі сырқырайды.

- О, рухы тулаған құдірет иелері, зәузатім, қолдаушым емессіңдер ме! - деп өңешіңіз жыртылардай бакырып кетесіз. Мен шошығанымнан ба, кейде сасқанымнан ба басымды көрпемнің астына тығып, дыбысымды шығармас үшін, бір шетін аузыма тістеп бұғып жата қалам. Оныңыз не? Неге айтпайсыз?

Қарт немересінің әр сөзін, өзіне айтылған не кінәнің бәрін естіп отыр. Бірақ, тіл қатпақ емес. Басқаның үнін естуге де тиіс емес. Өйткені, мылқау, басқаны естімеске ант еткен жан! Өзінің ондай мінезі, оғаш қылықтары барын да жақсы біледі. Расы, жүйкесі шегіне жетіп тозғаны ма, кәрілік, көп жылғы басынан өткен азап қасіреті тұғырлатқаны ма, соңғы кезде өзіне белгісіз сүйек кескен сұрапыл қинап жүргені бекер емес. Сондай сәттерде өлі сүйекке жан бітіп, орнынан тұрып кеткенін, не деп сөйлеп жүргенін білмей қалатыны бар. Сүлдерін сүйреп кетеді. Сонда өзін ырқынан тыс беймәлім күштің билеп кететінін ғана пайымдайды. Ондай оғаш қылықтарының немересіне мәлім болғанына енді қатты қысылады. Не істесін. Жақ ашпады. Аузын ашса, ар жағы өткені азап болып ақтарылып кеткелі тұр.

«Апырау, бұл не боп барам? Осынша жаска келгенше қоң етімді кесіп, сүйегімді сындырып, етімді боршалап, жіліктеп жатқандай сәтте де жақ ашып. тіс жармайтыным қайда! Өлер шағымда ұрпағыма мәңгүрт, мылқау атанып өтетін болдым ба!».

Занғар, көзін алмай, жауап тосып отыр. Оған меңірейіп отсыз жанарын тігіп, құлағы қалқиып, кеудіреген кеудесінде шықпаған жаны жатқан атасы еріндері діріл қағып салқын көз тастады. Тас мүсіндей тілсіз қарт кірпігін де қақпады. Жаудырап атасына қарап, жауап ала алмаған бала да, отырып-отырып, орнынан тұрған.

Бала мектепке баратын мезгілі болды ма кітап, дәптерін жинап сөмкесіне салды да, әдетінше бір жапырақ қағазға: «Ата, мен сабағыма кеттім. Басқалар жұмыста. Шайыңыз қасыңызда. Сау болыңыз», - деп жазды да қарттың тосегінің алдына тастап, кетіп отырды.

Немересі кеткесін әдеттегідей дағарадай үйде бір өзі қалған дәрменсіз жан қиялдан-қиял, ойдан-ой қуып кетті. «Құданың күдіреті. Бұл адам деген әлі зерттеліп болмаған құбылыс екенін өздері біле ме. Әлде Тәңір жаратқан көк аспан, ұлан-байтақ кеңістік жер бесіктің бегінде ғасырдан-ғасырға ұласқан тіршілік құшағында бірі-біріне жұмбақ құпия күйінде осылай арбасып, алысып-жұлысып, жағаласып, әлді-әлсізді тізеге басып өте бере ме?!

Ей, адамдар, тындашы мені де! Мен де сендер сияқты ана құрсағынан шыққан жан иесімін. Алдымен жауап қатшы. Бірінді-бірін білемісің? Мәселен, мына мені қайсың білесің? Әлде тындайтын құлақ, ұғатын сана жоқ па! Менің тағдырым, бірдің тағдыры ма, ойланшы, жан-жағыңа қарашы. Сонда біз, иә, мына мен сияқтылар кіміз өзі? Өзінді-өзің зерттедің бе, өзіңнің кім екендігіңді анықтамай жан иесінің барлық сырын біліп бола ма! Күннен ай, айдан жыл, жылдардан ғасырлар асып келесің, не ұқтың? Көзің не көрді, басыңнан не кештің. Қайта бір зерделеп көрші. Қайталаймын, осы мен тірі мүрде халдегі кімімін?

Өлгі қаршадай бала бетіме басқап, басқа бөгде жанға естілмейтін жан дауысым, өксік үнім жанды қинаған запыран тылсым тереңіне өзіммен бірге жұтылып кете бере ме? Ол сонда өмірге бакытсыз боп келген бейбақ пенде менің ғана зар үнім, азабым, қасіретім, өкініш сорым ғана болса ештеңе емес-ау. Жүздердің, мыңдардың, миллиондардың қайнаған қаны, тұз болған соры, бөрыған сүйегі, тапталған ары, езілген жаны болса ше?!

«Иә, мен жаным сірі, тәнім тулақ, өзегім өрт, жүрегім ғана тіршілігімнің шырағын сөндірмеген тірі аруакпын»...

- Жатып алып сайрама!

Тосын естілген үннен селк етіп қозғалақтап кетті. Ойын төбеден түскендей саңқ етіп бөлген өктем дауыс елең еткізді. Дауыс өз кеудесін қағып ішкі әлемінен күңірене шықты. Анық құлағы естіді - өз дауысы!

- Бәрін, басыңнан кешкенді ашық айтар, жария етер күнін де келді. Сөйле! Санана үніл! «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» - деген бабаң!

Шалқасынан жатқан қарт басын көтерді. Аң-таң.

- Ей, сен танданба! Мен сен өмірге келгеннен тынысың, демін болып, басыңнан не кешсен. бәріне куәгер, бірге келе жатқан жад есімді жәдігермін. Таның әне, құланиектеніп атып келеді. Ұрпағыңа айтарын болса, ойыңа жина, шығар сыртқа. Көргеніңді, бақытың мен сорыңды, болғаныңды, талғаныңды, солғаныңды, азабыңды, ажалыңа дейін ақтарып айт. Ұрпағың сен көрген сұмдықтардан жерісін, өсиетіңді қалдыр!

Іште жатқан өлі сүйек жанды жейді. Айтпа, бүкіл тәні бүлкілдей соққан қап тамыры сөйлеп бара ма? Бойы қалтырап, мына бөгде дауыстан шошып, басын көтеріп алды:

- Не? Жад есімді жәдігермін дейсін. ә? Онда мен көрген қасіретті өзің-ақ айта бер! Онда өлер халдегі мен нені айтып жеткізермін. Тозған жүйке, шаршаған ми, күрмелген тіл нені жеткізіп айта алады. Қинамашы мені! Өзің әлгі туғаннан бергі, жорегімді тоздырған жәдігерім, сен сөйле!

- Сөйле, айта бер. Ұмытқаныңды өзiм-ақ есiңе салам. Жан иесi өзi көрген азабын өзi айтса, басқаға сорғалаған сол ыстық қанымен жеткiзедi. Сен де сол азаптың құлысың! Өз басыңнан кешкенiңдi өзiң айт! Бiр ғана мен емес, менiң тағдырым - миллиондар тағдыры. Жадым болсаң менiң өзiңнен жасырын сырым да жоқ. Сен сөйле, сен айт бәрiн. Сен менiң екiншi бейнем, суретiм, өмiрiмсiң. Менiң басымнан өткенге сенен басқа кәзiр тiрi куә жоқ. Әлгi немерем маған не деп кеттi. Не ойлады. Менi құр кеудесiнде жаны жатқан тас керен, мылқау, тiрi мүрде деп кеткенiн де сен ғана бiлетiн болдың. Сол өзi кейде менен шошып, үрке қарап, бойын аулақ ұстап, безiне жүретiндей де боп көрiнедi маған. Тегiнде мен ол үркiп iргесiн аулақ ұстайтын жан емесiмдi бiлмесе не iстермiн. Расы, ол менiң қандай адам екенiмдi, басымнан не қасiрет кешкенiмдi бiлмейдi. Ал, бiлсе...

- Бiлмесе, бiлгiз! Сенiң кеудеңде, кәзiр әлсiреп баяулап соға бастаған жүрегiңнiң басында не жатқанын кiм бiлген. Өзiңдi-өзiң танып! Менiң қосарым, тек ұмытқаныңды есiңе түсiру ғана! Тiптi болмаса Қойекенi шақыр көмекке. Ендiгi сөз де, сыр да өзiңде!

- Апырай, ә, қинайсың-ау! Өзiң-ақ сөйлей бер дейсiң, ә! Басқаға менiң кiм екенiмдi қанымдағы ақ, қызыл түйiршiктердiң қандай екенiне дейiн жақсы бiлетiн, сен, менi ғана емес, әкешеше, ата-баба, түп-тұғиян зәузәтiмдi тәптiштейтiн тауарих емессiң бе! Қалжыраған жаны тозған мүрде халдегi менi сөйлеткiң келдi. Е-е, қанша... қанша ғұмыр, қанша шерменде, қасiрет уын iшкен ұрпақ өттi. Бәрiн өзiң бiлесiң. Өзiңе жасырын ештеме жоқ емес пе?

- Тартынба, сөйле, бiрақ жалған сөз болмасын! Сенi мен жалғыз менiң ғана емес, бiрнеше ұрпақтың басынан өткенiн бiлетiн, өмiр көрем. Жад! Сенiмен пенденiң ақыл санасының көшiрмесi, басынан өткен жақсы-жаман, адалдық-арамдық, әдiлдiк-зұлымдық, обал-сауап, бақыты мен бақытсыздығы, қайғысы мен қасiретiнiң миында сақталған мәңгi өшпейтiн тыл-



сым белгісі деп білем. Егер, анығында өзің менің жадым болсаң, мені кинасаң, өзің сөйле! Соңғы ғасырда бұған дейін адамзат басынан өтпеген не сұмдық қасіреттің отына күйгендерден қалған тірі куә жан иесі сен!

- Апырай, апырай, пендемін ғой, қорлыққа күйген жаным, арғык кетсем, көргенімді, басымнан кешкенді білмей айтып жеткізе алмасам қайтем. Қанша жылдар жағым қарысып, тілі байланған мылқау, құлақсыз керең, тірі мүрде атанған мені сөйлетпексің, ә? Иә, жүріп-жүріп мылқау, керең атанып кеп...

Мейлі кім не десе де, өз қандасым, жақыным, замандасым басынан кешкен тауқымет азапты, өзім көрген тозақты өзіммен бірге кебіңге оран, о дүниеге алып кетсем, оным өзіме ғана емес, бүкіл ұрпағыма опасыздық болар, налып қалар. Кілті тек жан иесінің тән қалтасында сақталатын болат сандықты аш десең, сені қалай тәрк етем, айтқаныңа көндім. Тілім сөйлемесе, жаным сөйлесін, есімде қалғанды, көзім көргенді. О, менімен бірге гұмыр кешкен киелі сана, ақыл, зейін, қалтасы жад, ақ қағаз бетіне өзің түсір, өзің көмекшім бол! Өзің сөйле! Тілегім - сол! Өзіңнен асқан құйма құлақ зерде, куәгер жоқ!

- О, күдіретті Құдай, осы орайдағы мақсатымның оң жолын аша гөр, тілегімді бере гөр. Санамда тас болып шөгіп, тәніме өшпестей боп қатқан қорлық пен зорлықтың шемен шерін білсін ұрпақ. Менің, мен сияқты өмір кешкендерді танысын. Мен кім едім, бабам, тегім, зәуәтім кім? Өскелең келешек ұрпақ есте ұстасын! Обал мен сауапты, қиянат пен зорлықты таразыласын. Біз бастан кешкенді, көз көргенді бағамдасын.

- Уай, Қылышбек, жетесіз ойдан арыл! Басыннан кешкеніңді есіңе түсір. Шындықтың ақ жолынан адаспа! Сүрлеуін, өзін басып өткен таптаурын, сол қалпы сайрап жатыр. Мен де қасындамын. Сұрапыл көш, қасірет көші боп от қанатын қағып барады. Сол дүрмекке мен де ілестім кеп... Жадың боп қосылдым...

Шалкасынан жатқан тірі мүрде ойын сабақтап кетті. Құлшына кірісті. Әйтсе де кежегесі кейін тартып, керенау делсалдық мендеп тапжылтпай басып отыр ма, қаншама жылдар қасірет қылтұзағы астында көнтақа болған желке тамыры үзілдердей боп созылып, басы салбырап, өткенге жетелеп жөнелді. «Иә, сен бір замандарда адамзат тарихына есімі мәшһүр төрткүл дүниені дүр сілкіген Көкбөрінің ұрпағысың!» - деп алыстан сүрең көмескілеу әлсіреген үн жетті құлағына. Сүзгідей селдіреген санасына соны қуат, жылжып төгіле тамылжыған ағыс боп құйылды кеп. Алыстан талып жеткен әлгі еміс-еміс дауыс құлағы құрыш етін жеп барады. «Сен жасанды мүгедексің! Сілкін! Сүйегіңе от бер! Тұлпарды дүрсіл оятқан! Сен тұяғы кетілмейтін, жүрегіне түк біткен, от пен судан қайтпаған қайсар жаратылыс ұшқынысың! Шамырқап!».

Қылышбек ойланып отыр. Құлағы гу-гу! Маңдайын сипалап көк желкесін қайта-қайта қасып, тұнжырап қалған. Құлағы дүңгірлеп, қалтаңдаған басы бұрын-сонды естілмеген сүреңге толып жүре берді. Қаншама айлар, иә, айлар, әлгі боранда адасып, отарынан айрылып, қарақан басы олімші сал боп жатып қалған бейбақ пендені енді кеп өзіне беймәлім бір күш қолтығынан тік көтерді. Бұ не? Рух па, аруақ па? Өзі де аң-таң. Аяғын апыл-тапыл басқан баладай терезе алдына жетті. Көп жылдар түбін өлік басқан, айналасын қамыс, ши, нешетүрлі қау өсіп қарауланып кеткен құдықтай жанары жасаурап ештеңе көрер емес.

Оның үстінде күңгірт терезенің шынысы да шаң басқан ба, бөгде дүниені мұнан тұмшалап тұрғандай. Бір бет алғанынан, не қиямет арыстан боп қарсы шапса да жаным бар деп қайтып жалтаруды білмейтін қайсар мінезі қайта тіріліп терезе алдына қазықтай қағып тастағаны. Қалшыып қатты да қалды. Әлгі мына тірлігінде көрген-білгенімді, басынан кешкен жақсы-жаман, рахат - азабымды тәпсірлеп ұрпағыма сырымды айтып

кетемін дегенін ұмытты ма, қалшыып әлі тұр. Не деп, неден бастайды? Көргенін, басынан өткенін жеріне жеткізіп айтып бере ала ма?! Егер ол мұратына жетсе, тірі жанды тебірендірер сұрапыл өмір суреті жасалар еді. Менің өмірім бір өзімнің ғана басымнан өткен өмір ме? Қаншама бейкүнә жан азап шекті! Өмірден өтті! И-и-и, дүние-ай, мен мына жарқын өмірге қашан келдім?

Қарадан - қарап тұрып, ештеңені бажайлап, көрін тұрғанының анық-қанығына жетпей, әлсіз жанары бұлдырады ма, әлде сап-саққа толқыған, қалжырап - болдырған қуаты адасты ма, әл-дәрмені таусылып, тұңғыық тереңге шым батып жүре бергені...

- О, қозге көрінбейтін, тек жанарыма тіршілік сәулесі нұр шашқанда өмірімнің басы-қасында болған, ұлы зерде жадым, басымнан өткеніме сен ғана куәсің. Жақын келші, қасыма! Мен көрген азап қасіретке бүгін сенен басқа куә адалын айтар, әділ қазы болар кім бар? Мың өліп - мың тірілгенде де ол сенің, ей Зерде, сенен ошер ме?

Ол осылайша тебіреніп, шыңырау ой түбіне түсіп тереңдейді. Тағы да сол манағы өктем дауыс: «Оян!». Дәл қасынан шықты.

«Апырай, мынау бабалар рухы болмағай»... Ойы мың тарау неден бастайды. Сапырылысып кеткен.

## ШЫҢЫРАУДА

...Екі қолы екі жамбасы тұсына, алақандары жазылған қалпы, жансыз денеден үзілер қимылсыз салбырап құлаған. Тік тұр. Мына қалпы табытта қатып қалған мәйіт тәрізді. Бірақ, ақиқат - бұл тірі. Олай-былай қозғалып еді, жан-жағы қамау. Ілгері-кейін, оң-солға бұрылар бір елі кеңістік жоқ. Таспен қапталып қалған ба? Басын қозғап еді - маңдайы мұздай тасқа тиді. Аяғын қозғап еді - тізесі де соны қайталады. Екі шынтағы да сол жәйтті көрсетті. Тағы бұл не сұмдығы? Мен қайда тұрмын? Тірімін бе, әлде о дүниеден бір-ақ шықтым ба? Осындай тажалдай талаған көп ойдың қамауында қалды. Құлағының дәл түбінен:

- Әй, атаңа нәлет! Саған не керек, ә? - деген бақырған дауыс естілді де, - атаңа нәлетті тілі шыққанша болат қапқа сал! Апар! Көрейін мұның қалай тілі байланып қалғанын. Жауыз, сайрайсың, әлі! Сайратамын! - деген өктем жат дауыс мұның онсыз да шыбыны шырқыраған жанын қанжардай оскылап өтті.

Расында тірі. Өзіне-өзі келді. Мына дауысты қаз-қалпында таныды. Анық соның дауысы. Бойы түршікті. «Болат қап! Болат қап!» Онысы осындай болады екен-ау. Жүрегі лоблып, қысылды ма, шайқалып, қозғалып көріп еді, бүкіл денесін бұның қолына ілікпейтін қатты затпен қаптап тастаған тәрізді қозғалар емес. Көзін ашып еді - тасқараңғы түн-түнек. Әйтеуір дем алып, тыныстайтын ауа бар. Онысына да шүкір. Ызаға булықты. Мынадай зұлмат сұмдықты ойлап тапқан қасірет иесіне лағнет жаудырды: «Әй, сендей иттерге жаным шығып кетсе де, аузымды ашпаспын. Аш аюлар! Тала! Талай бер! Сор қанымды, сора бер! Бірақ, сүйегім үгітілсе де, жаным берілмейді. Түбі әділдік, адалдық жеңеді. Мен жеңем, ме-ен!

Қолыңнан келгені осы азабың ба? Кесіп ал басымды! Жалған сөз айтпаймын!

Ал, қинадың, зорлалдың, күйдірдің, қажыттың. Мұратың не сондағы? Армапыңа жеттің бе? Сенің дегенінді айтайын-ақ. Сонда не деуім керек. Өзіме-өзім жала жабайын ба, әлде басқа бір бейкүнә жанды осындай азап қалтасына салуым керек пе?

Ей, бейбақыт, ессіз, қапішер! Бұл жарық дүниеден адалдық, әділдік, шындық, ізгілік деген түсініктер жойылып па еді? Сен неге адамның ары, адам бойындағы шындық дейтін ақ періштеге сенбейсің? Өзің азғын, шайтан болған соң, адамның бәрін азғын шайтан көремісің?!

Менің жазығым, қазіргі билікке, үстемдікке жаныммен беріліп сенгендігім бе? Қашан, қай жерде, оның қаны сорғалаған озбырлығы мен қиянапына қарсы келдім? Алдияр тақсырлап алдында бұлкілдеп желіп келем. Сондағы жегкенім тас қамау осы болат қап па?!

Қолымдағы игілікке жарайтын барымды, бойымдағы күшқуатымды беріп болдым. Енді менде не қалды? Мына жер бетінде, мұсылман баласында Мұхаммед Салла аллаһу ғалайһ-уссаламның есімін ырымдап, ұлықтап перзентіне қойған қанша жан иесі жүр. Сол Алла тағаланың сүйіктісі Мұхаммед пайғамбардан артық қасиетті жаратылған адам баласын аташы, қане! Мен де сол пейілді ырым етіп, перзенттерімнің бірін Ленин, екіншісін Сталин атадым. Менің Құдай кешіретін күнәм, бейкүнә пенделер алдындағы қателігім де осы! Бас имеске бас иідім, зорлықшылды ұлықтадым. Балаларым қара халыққа бақыт әкелетін әділет иесі, адал жанды азамат болса екен деп тіледім. Оларды, әлгі атаған есім иелерін, Құдай артық жаратты, басқалардан ерекше қасиетті деп түсіндім.

«Ей, сен не деп тұрсың? Алла Тағалаң не? Оның сүйіктісі кім? Жоққа неге табынасың? Ал-ла-а! Аллаң не?» - оның тас қамаудағы құлағы қайта шулап, қас-қабағы, кірпігі күйін кеткен бе, әлде тумысынан сондай ма, көзі ойнақтаған сұр жылан түстес тергеуші бұған ақыра дауыстап, қадала қарады.

- Аллам - Алла! - бұл жасымай карсыласып, - сүйіктісі - Мұхаммед Пайғамбар!

- Әй, сен не сандалып тұрсың. Көрсетші сол Аллаңды маған, қазір босатайын.

- Ә, ә, күнәһар сорлы, Құдай қолына түссе сендей ессіз қайтер еді. Құдай сендей надандарды әлі-ақ сөзсіз жазалайды. Тасыма! Бүгінгі арамзалығыңның басыңа бәле боп жабысатынын, басқаға көрсеткен қиянатыңның қасіретің тартатыныңды қайдан білер едің.

- Кесемін тіліңді! Тілің мұның! Әй, зұлым, сен Сталин жолдасты не деп балағаттап, қарғадың, ә? Айтшы соны, адал болсаң?

- Е, қатыгез пенде, мен сенің Сталиніңді қарғағам жоқ. Өзімнің Сталинімді, өзімнің қанымнан Құдай жаратқан, өзім өмірге келтірген баламды қарғадым. Ойбай-ау, енді қайтейін, жаным қысылғаны сонша, ел аштан өзегі өртеніп қырылып жатыр. Жүрек жалғайтын ештеңесі қалмаған халық... Өлі-іп! Күні кеше ақ май аузынан төгілген, бүгін өзек жалғары қалмаған елдің жүрегі үзілуде. Тас шайнап, тышқан жеп, қара су ішіп өзегі өртеніп... Ал, таңдайымызға талшық еткен бір топ жанның аузына қарап отырған жалғыз сиырына бұзауы жамырап еміп жатса, оны ұстаудың орнына көзі аспанда болған әлгі өзімнің жүгірмегім Сталинді қарғамай қайтейін. Көгермегір Сталин! Жетпегір Сталин! Көзің ағарғыр Сталин! Бұзау еміп қойды, ойбай ұста! Табандап қалғыр, Сталин, ұста! - дегенім рас.

- Міне, міне, жана түзелдің! Көгермегір Сталин! Жетпегір, көзің ағарсын, Сталин дегеніңді бекітсең болды. Не сонда, Сталин жолдас сенің сиырыңның бұзауын ұстап байлай ма? Ей, мисыз, Сталин жолдасты бұзаушы, сиыршы еткің келді ме, сонда? Жүгермек Сталин дегеніңді түсіндірші.

- Азамат тергеуші, мен өзімнің қара қатынымнан, баяғыда қалың малын, қырық жетіні санап беріп алған ақ некелі қатынымнан туған балам, өзімнің Сталинімді, ыза, ашу буған шакта қарғап, тіпті қамшының астына алғаным да рас.

- Ой, не деп тұрсың сен?! - шайтанкөз ыршып түсті. Сталинді сабадым дейсің бе? Масқара. міне қылмыстың әкесі! Жер жүзі пролетариаты аузына қарап отырған күн көсемге қамшы көтеруін мұның!

Қатуланып, түгі бетіне шыққан тергеуші, сабасына түскендей болып:

- Сталинді сабағаныңда қасыңда кім бар еді, соларды аташы?

- Қасымда бәрі бар. Әкем, шешем, әйелім, бауырларым Мұхамедрақым, Мұхамедсадық...

- Қара мұның Мұхамедшілін! Әй, сенін ауылыңның бар адамының есімі Мұхаммед, баласының аты Ленин. Сталин қойлатыны неге?

- Жақсы көргендік, құрметтегендік, ұлық, қадір-қасиет тұтқандық. Жаным-ау, біз өте ырымшыл, Құдайға, аруакка, киеліге, қасиеттіге сенгіш халық емеспіз бе? Оны білмеуші ме едің. Содан да...

- Ондай киеліні қасиеттесең, неге Сталинді балағаттап қарғап, сабайсың?

- Ойбай-ау, ол сенің Сталиннің емес. Сенің Сталиннің менің қасымда отыр ма еді? Ол қолын көтеріп: «Сонау көкте». Ал, менікі... Өз балам. Сол үшін жан берейін бе? Өзімнің некелі қатынымнан туған. Өзім таптырған Сталині-ім!

- Не деп тұрсың - ей, әй сен? Сталин кім болды сонда? Сендей мигұла, битті қазақтан туатын! «Өзімнің некелі қатыныма таптырған Сталинім» - дейді ей! «Менің Сталинім!»! Надан, жауыздың сөзін! Ол - күн көсем! Сондай ұлы адамның есімін ит қуған, бокмұрын балаңа қойып, көсемнің ар-ожданына, абырой-атағына тиетін қарғыс. былапыт сөздер айтып, халыққа теріс ұғым тудырып, масқара қылмыс жасадың! Халықтың жауысың сен! Ұлы есімнің абыройын төктің!

- Тергеуші азамат, - жаны қысылғаны сонша, жан дауысы шықты, - сенің Сталиннің Мұхаммед Пайғамбардан артық болды ма? Оның есімін бүкіл мұсылман қауымы, - дей бергенде:

- Төктат, сөзді! Жап аузыңды! Сталин жолдас ғасырлардың көсемі, жержүзі халықтарының дан басшысы! Адалдықтың, адамдықтың, адамзатты тандандырған ұлы бейнесі. Адам баласы, адам атадан таралған жан иесі жер бетіне жаралғалы армандаған ұлылардың ұлысы ол!

Бастырмалатып ауыз ашқызбаған тергеуші, сәл саябыр тауып:

- Сталин жолдасты балағаттағаныңда әке-шешең, әйелің, ауылдастарың болды ғой.

- Болды. Тағы да айтамын, мен өз балам Сталинді...

- Олар сенің осы сөздеріңді бекіте ме?

- Әрине, бекітеді. Болғанды болды, айтылғанды айтылды демей... Көкбөрінің ұрпағы ақылынан адасты деп пе ең?

Оның бетіне бір жеріне шок түскендей жалт қараған тергеуші:

- Көкбөрі кім? Ол да болып па еді сол жерде? Көкбөрі кім? - адырайып, шағатын жыландай ысқыра шаншылған тергеуші - Жасырма айт, - деп ақырды.

- Көкбөрі - менің түпкі тегім! Ең бастау өркен тамырым - қасиет басы!

- Менің тегім... - деген дауысында кекесін бар, ойлана түсіп, - айтпақшы, саяси үгіт-насихат, түсінік жұмысын қара халықтың арасында қасақана жүргізбей, ұлы көсемнің есімін ата-бабасы надан, ит қуған тексіз, сенің балана қойған шілдеханаға аудандық партия комитетінің хатшысы Қожабергенов қатысты ма?

- Әй, тексізін не? - Қылыштың жаны ышқынып кетті. Кімнің текті, кімнің тексіз екенін бір Құдай біледі. Сендей ессіз кімді білер еді. Ондай сандырағыңды тоқтат!

- Отыр! - деген тергеуші ақырайып атып тұрді. - Бұл сендейлер едірендейтін жер емес! Күнің біткен! Жап аузыңды! - қолында кезенген наған.

- Әй, бас алмақ болса да, тіл алмақ болған емес. Қоқаңдама! Қорқытпа, мылтығыңды шошандатып. Мен саған қуыршақ емеспін, айтқам! Айтқаным айтқан, менің тегім - Көкбөрі!



- О, Көкбөрі, - енді кекетіп, мысқылға көшкен тергеуші Қожабергеновті айтшы кәні, Көкбөрі! - деді.

- Мен ондай кісіні танымаймын. Корген де пендем емес.

- Қалай танымайсың! Танисың! Таны!

- Танымайтынымды танимын, білмейтінімді білемін деп айта алмаймын.

- Айтасың! «Болды шілдеханада» дейсің. Оны Қожабергеновтің мойнына қоясын.

- Тергеуші мырза, кожа берді ме, Құдай берді ме, өңім түгілі түсімде көрмеген біреуді «көрдім» деп жала жауып, басына бәле саларым жоқ!

- Бұл бәле емес - шындық. Халықтың сөзін сөйлеу - адалдық, елге жанашырлық. Қожабергеновтің балаңа Сталин жолдастың есімін қоятын шілдеханаға катысып, бір түн думандатып, ән шырқап, боза мен араққа тойғанын, балаңыз Сталиндей болсын, үлкеніңіз Ленин атанғанда, кішісі неге Сталин болмайды дегеніне дейін айтып, мойнына қоясын.

- Ондай адам да, әлгідей сөз де болған жоқ, өтірік! Жала! Мен өтірік айта алмаймын.

- Ол шындық! Мойнына мөлдіретіп қоясың! Әй, атаңа нәлет, мен не деп отырмын саған! Өзің әлгі айтқанымды жадына жатта! Солай дегізіп, Қожабергеновті мойындат! Сонда гана менен жақсылық көресің! Әлгіде айтқан сөзіңді қайталап айтасың.

- Әлгіде мен не деп едім?

- Сен бе, сен Қожабергенов менің балам туған тойда болды, «үлкен балаң Лениндей, кіші балаң Сталиндей болсын» деп, есімін өзі атап, балама қойды дегенсің.

- Туу, мынауың айды жерге түсіргенмен бірдей. Өтірік! Жоқ, мен мұндай ойдан шығарылған жалған жалаға бара алмаймын. Міне, бүгіннен бастап мен сенің алдыңда мылқау, тілсізбін. Жағым қарысқан, құлақсыз кереңмін. Жазықсыз жанға жала жауып Құдай алдында, ізгілік алдында күнәһар бола алмаймын.

- Құдайшылын мұның! Апар, кама болат қапқа! Саспа, сай-ратамын сені!

Тергеушінің ызалы дауысы Қылышбектің құлағына қайта шалынды. Көзін кеңірек ашып, осы өнім бе, түсім бе дегендей жан-жағына үңіліп, тінте қарады. Қараңғы түнек бұрынғыдан да молая ұйып тереңдеп көюлана түсті.

Тергеушінің ызғар шашқан долы дауысы жон арқасын аяусыз кеп болат қамшымен оскылап өткендей болды да, кара тұяғынан төбе құйкасына дейін бір ысып, бір суып жүре бергені. Басы айнала ма. Ештеңе көрмесе де санасы ояу, сезім шоғын сақтаған миында түйсік пе, өзіне белгісіз бір қозғалыс қана бойын шымырлатады. Қозғалар мүмкіндігі біткен. Мына жан-жағынан тұмшалап бітеп бекіткен қапас қыбыр еткізбей, қармалар ештеңеге іліктірмей түпсіз терең шыңырауына жылымдай тартып жөнелді. Көктен қанаты қырқылып құлап келе жатқан құс па, әлде лақтырылған тас па, ақтық демін жұтып, ештеңеге ұқсатып болмас дәрменсіздік жеңген бейкүнә хал. Әйтеуір осы сәтте қап ішінде тастай қатқан бейкүнә, дәрменсіз жанды түн-түнек қараңғылық тылсымы аққан жұлдыздай сорғалатып ағыза жөнелгені анық.

Шіркіп өмір, тәттісің-ау! Тәттісің! Сенің нұрлы сәулең болмаса, жан иесі түн-түнектен не рахат сезінер еді. Сенің Күн, Ай дидарыңа күміс күлкіндей шашыраған жарқылың жұлдыздар жымың қақпаса, шетсіз-шексіз көгілдір аспаныңда не қасиет бар! О, жарық сәуле, қайда тығылдың? Ең болмаса бір ұшқыныңды көрсетші! - деп қапас құшағынан бар дауысымен айқай салғысы келді. Бірақ ана сүгімен сүйегіне сіңген дегдар мәрттігі аузын ашқызбады. «Ей, Қылыш, сен Көкбөрінің тұяғысың, қанысың. Сен дауыстасаң дүние азан-қазан болады. Бабаңның кекті рухы тіріледі. Қаныңа қарайма! Жалғызсың. Мәрттігіңді сақта! Сабыр сабаңа түс! Әлгіде ғана емес пе еді, мәрттік аруағына сыйынғаның. Сол кереметке табын! Жасыма! Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ деген де сенің бабаң.

Басыңды кессе де, тілінді кеспейді. Тілінді берме! Жүрегіңді тыңда. Мәрттікке, санаңа бағын! Ей, сен адам санасы - әділдіктің ақ піркейі екенін білесің бе? Сана адам жанын әлдилеген періште! Бірақ, оның кейде шайтанның азғыруына еріп азғындап, жалған дүниенің арбауына түсіп, жылан болып, жазықсызды шағып улайтынын, нақақ жәбір берушіге айналатынын білсең ше? Қасірет қой, қасірет! Көз алдында тай құлындай тебісіп, бірге өсіп, бірге жүріп, адамдықтың ақ отауында ән салып, қызықшылығын бірге көріп жүрген бір әке, бір атадан, бір жатырдан шыққан жандардың жыртқышқа айналып кеткенін де көреді екенсің, ә?! Сол ғой, сол! Әй-и-и... Көр! Көре берсін! Басы айналды ма, бөгде дауыс па, қым-қуыт ой шым батырған тереңдік боп оны арпалыс, азап алаңынан қайта жұлып әкетті.

Сол сәтте өз үйінің алдына тәтті ұйқы құшағынан енді ғана босанып шығып тұрған. Белгілі байырғы қонаша жаңа жұрт. Мұнда көшіп-қонғалы да көп болмаған. Әр үйдің маңайы ұйысып, әлі тапталып жапырылмаған көк балауса шалғын. Жаңа жұрттын жұпар иісі түшкіртіп, қолқаны қытықтайды. Көкжібектей аспап мөп-мөлдір тымық. Дүние төңірегіне күлімсірей қараған тыныштық.

Кенет бұлтсыз аспаннан жай түскендей жағалай ақ үйлер қоныс тепкен Қасқабұлақ басы у-шу айқай сүренге толып жүре берді. Ауылдың бар иті жанығып, шабалана үріп, тымық даланы басына көтерді. Әлгідегі тып-тыныш кеңістіктің шаңын қағып, тасырлата шапқылаған аттылар құйындай жөңкіле құлады кеп ауылға. Өздерінің тасырынан бұрын дүркіреген дабылы бұрын жетті.

- Жарандар!

- Жарандар! Жарандар!

- Жинал! Жиналыңдар!

- Бері ортаға! Ашық далаға!

- Далаға! - бірінен-бірі оза дауыстап жаныққан көп аттылы топ. Қолдарында білемдеген жез сапты камшы, иықтарында

көк мылтық. Қысқа-қысқа, кесін айтқан, бұйрық. Өздерінен басқаны тыңдар құлақ, мән-жайды айтар, түсіндірер ауыз жоқ сияқты. Қабағынан қар жауған, шабуылдаған көп тобырдан танығаны - өзінің егізінің сыңары Мұхамедсадық:

- Ей, Қылыш, неге аң-таң, көктен түскендей болып тұрсың! Кел былай! - деп айқай салды. есі шығып, аң-таң болып тұрған бұған. Шіренгенде таралғысы үзілердей сықыр-сықыр. Азуы жемтікке ұмтылған аш қасқырдай сақ-сақ. Бұған төніп келіп:

- Шығар елді ортаға! Тез жина! Шақыр! Неге талтиып, екі қолыңды мықыныңа таянып шалқиып қалдың? Жүгір! - сөз аяғын тауыспаған ол жон арқасынан бұзауіс қамшымен аямай бір осып өтті. Оны қасындағы да қайталады. Аузын ашып үлгермеді. Қас-қағымда қанжоса болды да қалды. Жазығы не?..

Қиқу жүрген жерде ит, қан шыққан жерде сауысқан жүрмей ме, дала ын-жың, у-шу, жылау-сықтауға толып жүре берді. Бейбіт жатқан дала сабау тиген тулақтай ақ топан болды да кетті. Бір ауылдың бар адамын қораға қамаған қойдай иіріп:

- Бұл кәмпеске! Мал біткен түгел жиналады. Бір қазаннан ас ішіп, бір көрпеден бас шығады. Қалған өмірде бәрі ортақ. Заман өзгерді, адам да өзгереді. Сенікі-менікі деген болмайды. Біреуді-біреу езіп, біреудің-біреу еңбегін қанау жойылды. Бәрі ортақ. Не бар - бәрі көптің, осы көптің ортақ қазанына түседі. Содан ішіп-жейді, киеді, пайдаланады. Керек болса әйел де ортақ!

Көк мылтық асынған қарулы топтың ат үстінде айтқаны бұл! Басқарып келген де, бұйрық әмірін жүргізуші де өз бауыры. Астында - жер мен су баспайтын өткен бір аста екі жүз аттың алдында келген Мәмбетбай байдың атакты бәйге күреңі. Әлгідегі, тып-тыныш, ұйыған сүттей бейбіт даланы дар-дар жыртып, шаңын аспанға қакты. Қаруы қолында, бұйрығы аузында. «Бұған дейінгі байлар мен мырзалардың жатып ішер заманы бітті. Заман - кедейдікі. Заман өзгереді, сен де өзгер! Айда! Айда малды!».

Қарулы топ тарс-тарс аспанға оқ атып атойын салды.

Өрісте жатқан үйір-үйір жылқы, келе-келе түйе, табын-табын сиыр, отар-отар қой бәрі тигендей қуып келтірілді. Қолма-қол қатталып, есебі алынып жатыр.

- Мұны қайтесіңдер?

- Сұрама! Айтқан жаққа айдауды біл!

- Мұхамедсадық-ау, бүгін бәрін айдап барасың. Сенің әлгі ортақ қазаның - оған нені пісіреміз, піскенше не жейміз? Түк қалдырмай сыпырып...

- Жап аузыңды!

- Апырай, енді, - бұл мал иесінің сауалы. Көзінен жалыны жарқ-жүрк тулаған Мұхамедсадық:

- Мә! Мә! Мынаны жейсің! Мен саған қазы-қарта, жал-жаныны ат үстінде турап береді деп пе ең! Мә, саған сыбаға, - деп тарс еткізіп мылтығын аспанға атып: «Әбден байтақ далада кісі еңбегін қанап, шәуіттеп мал өсіріп, ойына келгенін істеп, үрлеп ішіп, сапырып төгіп бетімен жайылғанын қара мұның! Айтқан жоқпын ба! Енді бәрің бір ортақ қазаннан ішесің. Зақун сол! Кедейдің еңбегін қанаған күнің бітті». Ешкімге сөз берер емес. Тек өз дегені болмақ.

Қылыштың тұшы еті удай ашып, көзі қарауытып кетті. Естігені - үкім: айтты, бітті. Мұхамедсадық өзінің етжақын бауыры. Әкесі әкесімен бір туысқан бір кісінің баласы. Азамат болып ат жалын тартып, оң-солын танығанша оның туысы да, жанашыры да өзінің әке-шешесі болғанын бұл жақсы біледі. Екеуі бір ананың құшағында, бір бесікте, бір төсекте жатып өсті. Бұл не жесе, ол да соны жеді. Бұл не ішсе, ол да соны ішті. Бұл не кесе, ол да соны киді. Астына ол тұлпар мінсе, бұл да сондай жүйрік мінді. Анасы жарықтық аузындағысын бұдан бұрын «Мұқашым, Мұқашым» деп, өліп-тіріліп, осыған беретін. Енді ол кеп міне...

Әкесі - Байдос, анасы - Ақыш. Екеуі де ерте Мұхамедсадық есін білмейтін шақта дүние салып, бұл тұлдырсыз жетім қалды. Байдос өзінің әкесімен бірге туған жаны да, қаны да бір етжа-

қыны. Содан да қорғансыз жетім қалған екі жасар Мұхамедсә-  
дықты мұның анасы бауырына салып, желге, күнге тигізбей,  
қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай өсірді. Өзімен  
түйедей жасты. Әке-шешесінің азан шақырып қойған есімі -  
Мұхамедсәдық.

Еркелетіп, бетінен қақпағасын ба, есін біле келе ызақор,  
ашуланшақ, қайсарлау, қатар құрбыларымен шатаса беретін  
тентек болып өсті. Бірде ауылдас кісінің жазықсыз баласынын  
басын жарып, көзін көгертіп қойғанда ауылдың үлкендерінің  
бірі ақыл айтып:

- Әй, Мұхамедсәдық, сен неге мұндай сотқар, бұзақы болдың?  
Тұқымыңда жоқ қой. Мұншама таяққа жығатындай менің балам  
саған не жазды? Бірге өстіңдер, туыссындар. Біріне-бірің жана-  
шыр тату болыңдар! Ұят! Жақын адам төбелеспес болар, - десе:

- Мен ешкімді де аямаймын. Шамам келсе мына сені де сояр  
едім. Қолымда қылышым, найзам, мылтығым болса, осы отыр-  
ғандарыңның бәрін де қырып тастар едім, - деді.

- Тек! Мынау не дейді-ей! - деп шошыған қарт. - Туыс, қаны  
бір адамның жаны да бір болмай ма екен. Қой, ондай жаман  
пиғылды аузына алма! Жаман сөз, жаман ниет екен, - десе:

- Не, сен Құдайды білмейсің бе? Мен Құдайдан көргенімді  
істеймін, - деді.

Сұмдық сөзді естігендер жағасын ұстап:

- Не деп отыр, ей мынау! Құдай саған не істеп еді? Құдай-  
дан не жаза көріп едің? Құдай саған өмір берді, жарық дүниенің  
қызығын көруді жазды. Қол-аяғың бүтін, денің сау азамат етті.  
Қатар құрбыңнан кем емессің. Несібең де бір пендеден кем  
емес. Міне, жігіт жасқа жеткенше қорлық көрген жерің жоқ. Не  
ішейін, не киейін дедің бе? Не кемдік көріп едің? - деп салды.

- Құдай мені туған әке-шешемнен көзімді ашпай жатып ай-  
ырды. Тасмандай жетім етті. Сонда менің әке-шешемнің сүйе-  
гімен қара жердің қойнын толтырды ма? Мені тумай жатып  
неге жылатты? Егер, ана сүті уызына жарысам, әкенің ыстық

алақаны маңдайымды қыздырып, жанымды солардың ата-аналық мейірімі мәпелесе, менің де жүрегімде басқаға деген сүйіспеншілік мейірім қалыптасар еді. Шерменде, тас жүрек. тас маңдай қатыгез болып өспес едім. Өзім тасмаңдай болған соң, басқаның маған ешқандай ыстығы жоқ. Дүние маған мұздай суық.

- Қой, айтпа ондай сөзді! Сен сәби, балалық шағыңа өкпелі емессің. Бір бала сендей-ақ болсын. Қылыштың әке-шешесі сені алақанына салып өсірді. Оны сенің жөргек тәрбиесін қалай алғаныңды білмейтін басқа елге айтарсың. Құдайдан қорық! Үміті бар, зейін зердесінде адами ізгілік сөулесі бар жас ондай жаман сөзді аузына алмас болар. Жарықтық, Айдана бәйбіше мойнына түсірмей жеті жасқа келгенінше жер бастырмай, емшегін аузына сорғызып-ақ өсірген, - деп бірінен-бірі асырып, Мұхамедсадықтың сәби кезін әңгімелеп кеткендер:

- Сен жегіден асып, сегізге қарағанда Қылыштың әкесі Би-бол ұстаға арнайы ашамай жасатып, малының Қыдыр басы деп жүретін қарақасқа айғырының үйірінен ақ табан айкасқалы кер ала аяқ тай ұстатып: «Осы Мұхамедсадығым жетіге келген күні туып еді. Ырым етіп, осыны тақымына басатын төл аты болсын деп енші басы атап едім. «Қыдырқонған» биігінің бауырында бар дауысымен жар салып, айкайлап: «Ақтабан айкасқа, тұлпар бол! Мұхамедсадығымның мерейін үстем, атағын Алашқа асыр! Құрбыларының алдында мәртебелі ет!» - деп бата қылып, ақ тілек тілеп едім» - деп сені атқа мінгізер той жасап еді. Ту бие, құнан, қой сойып, қатар отырған елді түгел шақырған. Ат жарысы, палуан күресіне, жаяу балалар жарысына бәйге тігіп, елді қызыққа қарық қылған. Сенің қарның аш, иығың жаланап болған күнің жоқ!

- Әй, осы сенің тасмаңдайың не? Бұл не сөз? - дегенге шак етіп:

- Әке-шешесіз, тұлдырсыз жетімді не деу керек? Ежірендеп, туган әке-шешесіз өскен жан мейлі ол басқаның қолымен ас-

пандағы ай мен күнді ұстасын - тасмаңдай! Ол - шеркөкірек, басқаға деген сезім өлген. Өзін тапқан анасының уызына ауызы көпіріп жарымаған жан да ешқандай басқаны жанымен езіліп мүсіркеу, сүю болмақ емес. Оның үстіне әлемді жылытқан күн - әке алақаны маңдайын сипамаған пенденің жаны тоң. Жүрегі мүз! Құдай әдейі адамдар арасында қатыгездіктің не екенін білдіру үшін кейбір пендесін сондай етіп жазалайды.

Дүниені тіршілікте бала жанын туған әке-шешесінің ыстық демі аймаламаса, мейлі оны алтынмен аптап, күміспен қаптап қой. Оның бауыры қатып өседі. Не десеңдер о дендер, менің өзімді тасмаңдай еткен тағдырға кектен басқам жоқ! Өзімді тасмаңдай еткен тағдырға қолымнан келгенше атарым тас, қолымда болса сермерім - қылыш. Мен - тасмаңдаймын! - деп есін біле жар салған қатыгез жан кіндігі бір туған бауырын Қылышты сол күні таяққа жықты. Аямады.

Не болса да, айдай әлемнің алдында жарқыратып, халыққа көрсетіп, әйгілеп істеді. Қолыңнан екі келсе бірін де аяма, ал менің қылғаным осы деп кетті. Қаныпезер, рақымсыз екенін дүйім ел алдында наш етті сонда...

Тігерге тұяқ қалдырмай бар малын айдап, топырағынан майы шығып, береке-құт дарыған байтақ даланың шаңын бұрқыратып, елді шулатып тастап кетіп бара жатқан түрі анау! Бибол әке мен Айдана ананың әкелік, аналық дауысына да құлақ аспаған. Қылыш та жер сабалап, зар илеген ауылымен бірге дәрменсіздік жеңіп етпеттеп таяқ астында құлаған күйі басын да көтере алмай жер құшақтап жатып қалған.

- Тұр! Көтер басыңды! Тауқымет Құдайдың әмірімен болады. Бу беліңді! - әкесі осылай айқай салған. Сонда себіліп, орнынан зордың күшімен тұрып, аяғын басқан. Бұған тағы да дауысын көтерген әке:

- Қара жан-жағына! Тіріде не қалды? Мыңғыртып өсірген малыңнан болмашы тұяқ, ақ үзігін күн шалған еліңнің шаң қапқан жұрты ғана қалды.



Азкідіріп:

- Есіне ұста! Бір Құдайдан басқаның бәрі уақытша. Одан кейін мына табаның астындағы туған жер мәңгілік! Ата-бабалар кіндік қаны тамған жер - ел анасы, сенің де анаң! Осыны есіңнен шығарма! Бізден бұрын да мұнда қаншама бабалар, ұлы тамыр, ұрпақ өмір кешкен. Жар құлағы жастық көрмей ата-мекенім деп азулымен алысып, тырнақтымен жұлысып өткен. Егер мына аяғыңның астын, кез келген жерін ойып қазсаң, тіпті тереңде, берісі кісі бойы, осыдан нешеме ғасырлар бұрын өткен сенің, мына менің ата-бабаларымның сүйегі жатыр. Топырағын сүзсең, суын қайнатсаң кіндік қаны иісін сезесің. Ұлтарактай жерінде қаны мен маңдай тері бірге сіңген бабалар қасиеті жатыр! Соны есіңнен шығарма! Сенің мәңгілік таусылмас, сарқылмас мұраң сол! Киең де сонда! Ал мына қасірет мәңгілік емес! Сенің ұрпағың мәңгілік! Борыма! Шақыр қайратты аруақты! Өмір - тасыған су! Сен - ескексіз қайықсың. Қолыңды ескек ет. Берілме, қарман. Аш көзіңді. Қара, Құдай жаратқан баба далаға. Бәрін табасың.

Сол әке дауысы да жаңғырып жетті оның құлағына мына қапаста...

...Қылыш селк етіп, дәл сондағыдай басын көтеріп көзін ашты. Ештеңе көре алмады. Олай-былай қозғалып еді, сіресіп қалған денесі ырықсыз екен. Өзіне-өзі қайта келді. Қайта сезінді. Темір қаптың ішінде тұр. Дем алғаны болмаса, иіле алмай сіресіп қатып қалған қалпы. Енді кеп міне, балтыры сыздап, тізесіне қарай сүйегін сырқыратып кеміру басталды. Табаны ұйып, қара бақайынан жіліншік сүйегіне жете от тигендей ысып келеді де, артынша мұздап суық тарта қалады. Бүкіл тұла бойын темірмен құрсаулап, шарып буып тастаған ба, қозғалтпайды. Қаны бірде басына шауып, бірде денесі ағыс боп кете ме, қозғалыс сегіз көзден асып, бел омыртқаны жұлын тұтаны өрлеп төс сүйекке жетеді. Апырай, жон арқасы уатылып бара ма, сырқырады-ай кеп. Иығынан екі қолы кесіліп түскен бе, саусақта-

рында жан қалмаған тәрізді. Әсіресе, тілгілеп жатқандай - төс сүйегі қақырады кеп. Төс осындай осал болар ма еді?! Төбесі удай ашып, көзінен от ұшып, жаны шыркырады.

Алау! Жарқылдап жанған от бет-аузын шарпып, тілі аузына симай құрайдай боп таңдайына жабысып қалды. Үні бітейін дегені ме, тынысы тарылып, тұншыға бастады.

Осы сәтте актық күшін жинап: «Өлдім! Өлдім!» - деп айқайлағысы келді. Үлгермеді. Зуу етіп, аузы шешілген сабадай бойындағы әл-қуаты сарқыла төгіліпті. Мұзға қаққан қазықтай дене қалды. Тіршілік белгісі әлі де болса, өшпей қарақұсы ысып ашып кеткені... Шым-шым әлсіз ғана жылып қана қозғалды ма, ұйыған қанына жан кірді ме, болмашы жыбыр қақты. Міне, сол жақ емшегі тұсы ине батқандай шым етіп шаншып, кеуде тұсын оскылаған бірдеңе түртіп-түртіп өтті. Нұқып-нұқып, әлде не күш қозғап қалғандай жұлын тұтасына соқтыққан әлгі сілкініс бүкіл өне бойын аралап кеп бәйіз тапты... «Жүрегім екен ғой тулаған. Екі бүйірін соғып кеп тоқтаған аттай боп. Шалдықтырдым-ау! Мұнысы несі тағы?». Тұла бойы жіпсіді де, сүмектеп тер боп ағып жүре бергені. Сорғалап төгілді кеп. Өлгідегі сірескен мұз дене босап, балбырап езіліп барады. Өкпесі қысылып, тынысы тарылды. Алыс - шалғайдан, әлде төбесінен, биіктен беймәлім біреу: «Ей, өлдің ғой, өлдің! Неге дауыстамайсың!» - деп айқай салғандай болды. Мұнда тіл жоқ. «Жоқ, өлсем де жалынбай, бақырмай, айқайламай өлем!» - деп жауап қатты ішінен...

Кенет салдыр-күлдір темір қақпа ашылды. Буындары бүгілмей, денесі қақиып қатып қалған бұл сіресіп тұр. Қалыпқа құйып қатырғандай дене-бойын қозғай алмай қалған.

- Жүр! Бас аяғыңды! - деген әмір жетті құлағына. Бұл үнсіз қалшыып тұр.

- Ей, жауыз, құлағың бітіп қалғаннан сауымысың? Үн жоқ. «Тілің байланып қалды ма?» Үн жоқ. «Жүр бері! Бас аяғыңды!» - деген әмірін естіген Қылыш оң аяғын ілгері баса бере етпет-

тей құлады. Екі тізесі бүгілмей сіресіп қатып қапты. Атып тұрғысы келіп қанша тырбанса да сірескен денесін жинай алмады. Құлағы ысқырып шулап кетті. Бұдан кейін өзін мына азап бөлмесіне соғымға соятын аяғы матаулы малдай екі-үш жігіттің дырылдатып сүйреп әкелгенін де білген жоқ. Ақылы тозып, есі ауытқып кетсе керек. Көзін ашқанда шыр айналған дүние, өзі отырған үй іші, басқа адамдардың қып-қызыл қанның ішінде отырғанын көрді. Бәрі қып-қызыл! Үйдегі адамдар белуарына дейін толқыған қан ішінде отыр. Біріне-бірі мәз болып күліп қарайды. Үлкен тамаша той үстінде отырған тәрзіді. «Ойпырмай, - мәңгіріп отырған бұл, - мына үйдің ішіне қан толып кеткен бе?» - деп те ойлаған.

Қылыштың зәре-құты оянды. Денесі түршігіп, шошыған жүйке қол-аяғын қозғап, енді болмаса өңешіне лық-лық құйылып тұншықтырар қан топанынан жанын алып қашқысы келген. Жан дәрменін шақырып жанталасты. Аузын ашып, қатты шошығаны ма, бақырғысы келді. Үні жоқ. Осы жанталас тұста бұған барыстай атылып жеткен шайтанкөз тергеуші екі пығынан басып, қан топанға тұншықтыра сілкілеп, басып-басып алды. Көлден шыққан бақадай тырбаңдап жатыр бұл. Шайтанкөз босатар емес. Қуаты тозған мұны дәрменсіздік жеңді...

Бірте-бірте қызыл топан азая бастады ма, үй іші алабажак қызыл гүлді мата көргендей кейіпке түсе бастады. Әлгідегі қан топан тартылып, қызылала сұмдық сейілілі ме, әлде жерге сіңіп кетті ме, көзін ашып қарап, аң-таң. Қайда келді? Не көріп отыр?

- Сөйле! - шайтанкөз тергеуші өктем дауыстады. Бұл өзіне-өзі келе алмаған меніреу қалпы.

- Сөйле! - Бұл үнсіз. Құлағы шуылдап, басы ысқырып, дыз-дыз. Сүйек-сүйегі қақсап неше күнгі қозғалыссыз, қимылсыз ұйып қалған денедегі қан жүрді ме, жүрегі жиі-жиі, қатты-қатты шаншып кеткенде ғана бойы дір еткені.

- Сөйле!

Құлағына өктем бұйрықты үн жетіп отыр. Бірақ бұл нені сөйлеу керек. Түсініп отырған жоқ.

- Келтір! - деп айқайлады.

Кімге айтты, кімді, нені келтіреді тағы пайымдамады. Осы кезде қалжыраған бұның әл-қуаты бітіп, көзі жұмылып кетті ме:

- Ей, аш көзіңді! - деп мұны иегінен қағып өзіне қарата жұлки тартып дауыстаған ыңайтанкөз, - мына кісілерді танысың ба? - деді. Көзі қайта-қайта бұлдырап, бір адам он болып көбейіп кеткен Қылышбек жан-жағына бағжиып қарап, аузын ашпай қалды.

- Мен не деп отырмын саған? Бері қара! Бері! Былай! - иегінен қағып, мына кісілерді танысың ба? - деп мойны былқ-сылқ басын көтере алмай, желке сіңірі созылып, еркіне конбей отыр деп ойлаған тергеуші оның санасын сілкілеп оятпак боп, енді құлағына жармасты. Екі құлағынан ұстап қатты тартқылап өзіне қаратты. Көздері сүзіліп қан көрген бұқаның көзіндей аларып, ағы көбейіп кеткен Қылышқа:

- Әй, ұйқыңды аш! Әлі ұйқың қанған жоқ па сенің? - деп ашу шақырған тергеуші түгі сыртына шығып, жағынан шапа-лағымен тартып-тартып жіберді.

- Бұның не, найсап? Неге сабайсың! Тарт қолыңды! - деген өктем дауыс мұның зердесін селк еткізді. Әкесінің дауысы. Қаһарлы шықты. Осы сәтте жанын жадыратып, өзіне беймәлім бір түйсік жып-жылы боп жетіп аймалап отті. - Көтерме күрзінді, - деп тағы дауыстады. Шіркін, әке үні-ай. Неткен мейірімді, шапағатты едің. Қатты түйсінді, жаны шуақ төгілгендей албырап жүре берген.

- Қысқарт сөзді! Жап аузыңды! Араласпа! Нақты сауалға жауап бер. Мынаны танысың ба? - деп арсылдаған тергеушіге тайлықпаған қарт:

- Танимын. Бұл - менің балам.

- Аты кім?

- Қылыш.
- Әкесінің аты, өз атын толық...
- Биболұлы Қылышбек.
- Балалары бар ма?
- Бар.
- Аттарын ата.
- Өзінен сұра.
- Сен айт!
- Екі ұлы...
- Атын ата деп отырмын олардың.
- Оны қайтесің?
- Керек! Сұраққа тайталаспай дәл, нақты жауап бер.
- Жауапты не үшін бергенімді білмеуім керек пе?
- Ол тергеушінің ісі. Не үшін, неге жауап алып отырғанын өзі біледі.

- Сонда да...

- Сөзді көбейтпе! Мынаның балаларының, немерелеріңнің аты кім?

Қарт кипактап еді, тергеуші қайта қадалып:

- Немене, немерелеріңнің есімін де ұмытып қалдың ба? Әлде тура жауаптан қашып отырсың ба, - деп өре тұрды.

- Неге ұмытайын. Аттарын жақсы білемін. Олардың есімдері, - дей бергенде:

- Балтадан жалтарған дөңбектей бұлталақтама! Білеміз сен шалдың айлакер екеніңді, - деді тергеуші зілденіп.

Қарт тігіле қарады, тергеушіге түсінбегендей.

- Неге тесілдің? Өтірік пе? Ұлы кәмпескеден неше ай бұрын малыңды ауыз жаласқан ауылдас, туыс-туғаныңа таратып беріп, жалған кедей боп шыға келгенің? Ол айла! Содан жер аударылмай құтылып кеттің. Мына менің алдымда ендігі жерде бұлтақты қой. Қойғызамыз! - деді орындығына шалқая отырып зілденген тергеуші. Қыр көрсетіп отыр. Қорқытқаны.

- Уа, мен малымды берсем, еңбегі сінген, сендерше езілген,

қаны ғасырлар бойы сорылған кедейге бердім. Олардан да зорлықшылдар, әлгі ортақшылдар тартып әкеткен жоқ па!

- Сөзді кобейтпе! Ортақшылдар, зорлықшылдар!.. - едірейіп отырып-отырып, - мынаның балаларының есімі?

- Үлкені - Ленин! Кішісі - Сталин!

- Олардың, әлгі есімдегі кісілердің кім екенін білемісің. Есімдерін бұзбай айт.

- Неге бұзам, есімдері дәл солай. Бәлшабектердің көсемдері. Атақты кісілер, ұлықтар.

- Неге ол есімдерді бұрмалап атайсың.

- Аты солай болса, енді қалай атауым керек?

- Дұрыс ата! Және ол есімдерді келешекте қандай кісі болып шығатыны белгісіз, ессіз, боқташақ балаларыңа неге қойдыңдар? Неге қойғыздың?

- Е, қойдық. Қасиетті еді, ұлықтар еді, кара халықтың көсемі, жетекшісі еді. - деп ырым етіп, солардай еліне сыйлы, адал қызмет ететін кісі болса екен деген ақ ниетпен, үмітпен қойдық. Одан тағы нендей айып таптың? - шал үрке қарады.

- Әй, сен шал, адырайма! Сондай ұлы даналардың есімін мұрынбок балаларыңа қойып, искажать етіп неге атайсыңдар, ә? Әдейі мазақ ету ме? Қане, дұрыс ата! Қарттың дұрыс айта алмайтынын біле отыра айқай салды.

- Атаймын, ал - Ленин, Сталин!

- Дұрыс ата!

- Барым сол! Баламның аты да солай!

- Барым сол! - кекетіп - кара мұны, сендердікі әлгі қазақтың «жаман иттің атын Бөрібасар қояды» дегеніндей, қалайда ұлылардың есіміне жармасып, беделін кірлеу! Абыройын түсіру!..

- Уа, тәуір жігіт, сен қадалмайтын жерге неге қадала бересің. Қазақ баласына пайгамбардың да атын қойып жүр ғой. Оның қасында...

- Ә-ә-ә солай де! - ысылдап кетті шайтанкөз. Оның қасында дейсің. ә? Тағы не айтарың бар? Мына балаңның сондай

ұлы кісіні балағаттап, «көгермегір Сталин», «жүгірмек келгір Сталин» деп бүкіл даланы басына көтеріп, қарғап-сілегенін естідің бе?

- Иә, естідім. Ол өзінің баласын, өз кемерінен шыққан перзентін, әлгі бәлшәбектердің көсемінің есімі қойылған баласына ашу үстінде солай деп ұрысканы рас.

- Міне, міне, жаңа түзелдің! Сабады ғой.

- Иә, сабады. Апырау, енді әке болғасын ашуы келгенде баласын түзеу үшін ұрыспайтын, ақыл айтпайтын, жөндейтін, сабамайтын әке бола ма? Сондай бір ашуы келгенде...

- Дұр-рыс! Қаргағаны, сабағаны анықталды. Айтпақшы Ленині қайда?

- Ол қызылша дей ме, әлде қолдан жасалған қырғын аштықтан ба, өлген.

Шайтанкөз тергеуші манадан төнірегінде не болып жатқанымен ісі жоқ, өзімен-өзі мең-зең болып отырған Қылышқа:

- Ал, енді сен сойле! Әкең сенің ұлы көсем Сталин жолдасты қарғап-сілеп, тілдеген, жәбірлегенінді растап отыр, - деді де, картқа:

- Мына балаң осыны мойындамай, өзін де, бізді де әуре етуде. Рахмет сізге. Әй, Қылыш, әкеңнің не дегенін естідің бе? Сенің ұлы көсемді тілдегенінді бекітті, - деді де - бұл қияс, аяғын теріс басатын, пигылы жат ағымдағы жандармен пікірлес. Одан да, - деп терең ойға шомғандай төбеге қарап Қылышқа қадалды.

- Бұдан басқада зиянды әрекетің, қылмысын бір басыңа жетіп, артылып жатыр. Мемлекетке аса маңызды өндірісте әдейі ойластырылған зиянкестікпен орны толмас залал келтірдің. Қане, соның мән-жайын айт, сөйле! Шахтада қандай арам ниетті іске асырдың? Кімнің тапсырмасы ол?

Мына сауалдан Қылыштың тұла бойы түршігіп, жон арқасынан суық тер төгілді. Аузын ашпады. Жаутаңдап шайтанкөздің бетіне қарай берді.

## ТҮНЕКТЕ

Жанын түршіктіріп, көз алдынан, басынан өткен азапты шақтары тірсегі майысқан кәрідей боп қайта өтіп жатты. Туған ауылы, елінен, жерінен босып шұбырып, беті ауған жаққа қанғырып шыққан күндер ол. Сондағы өліп-талып, жілік майы таусылып жеткен жері. Аштық жеңіп, әл-қуаты азайып, қалтасындағы күнде корекке нан сатып алып жеп жүрген тиын-тебені де таусыла бастаған. Бұлардың әл-қуаты кеміп, енді неше күндік өмірі қалғанын санап отырған күндер. Базарда кездейсоқта кез болған: «тегін қыз беремін, тегін қыз!» - деп жар салатын зор денелі, жүзі келісті Байдалы есімді кісі:

- Қылыш, Қойеке! - деп екеуін қасына отырғызып алып, - қазір сонау бір алғаш көрген күндердегідей емес, аздап ажарларын кірді. Заманның соқтықпалы тепкісіне бойларың да үйренді. Қасірет сырын түсіндіңдер. Көздерің бәрін көріп, тәндерің тәжім тапты. Жассындар. Мына қиыншылықтың табанына түсіп жаншылып кетуге болмайды. Бойда қуат, күш бар кезде қарсы күресіп, бетпе-бет, жекпе-жек айқасқа шығындар. Бұл - өмір мен өлімнің белдесіп, қайсымыз жеңер екеміз деп тұрған кезеңі. Кім жеңеді? Өмір ме, өлім бе? Оған жауап беретін де адам. Ақыл-есі кеменгерлік танытса, тәңіріне жалынса, нартәуекел дейтін қуатқа жармасса, аз күнгі өтпелі ауырлықты жеңеді. Адам баласы жеңбейтін қиындық жоқ. Белді бекем буындар. Ол үшін күші бар жастар жер асты кенін қазып, шахтаға түсіп күнін көріп жүр. Басқа жан сақтар жер жоқ. Шахтаға барындар - деген. Ақылгөй қарт кеңесін екеуі де мақұлдаған. Шахтаға түскен алғашқы жер асты жұмысы тәшке айдаудан басталған. Онысы руда дей ме, кен дей ме, жердің астында қатпар-қатпар жартастарға сіңіп, кейбірі тіпті шытырадай



жарқырап көрінетін, қырдың оқымаған қазағының түсіне де кірмеген бір жұмбақ әлем. Алынуы да, алуы да қиямет. Әдепкіде тәшке, қол арбаға салып тасиды. Сойтіп бірте-бірте саумалап сыртқа өңдейтін жерге жеткізеді. Азап басы - осы! Тас толған тәшкегі тұра қуып, әрине, оны өзін толтырасың, үстіндегі толы тасты жалмауыздың өңешіндей үңірейіп өмірі бір толмайтын арнаулы ұнғыға аударып төгуді меңгерген.

Өмірінде қолдарына қамшы мен құрықтан басқа ештеңе ұстап көрмеген дала адамы алғашқы күндерде киналудай-ақ киналған. Әсіресе тереңдігі қырық-елу метр шахтаға жаяу түсіп шығу азабы жанды жеп жіберген. Үш күннен кейін тозаққа да үйренеді демекші, оған да үйренді. Омырауларына иісі қолқаны атып, жүректі айнытқан быж-быж қайнап жанған сыксима шам іліп, қараңғы көрдей, түкпір-түкпірі тажалдың өңешіндей қарауытып жатқан забойға түсу қандай қорқынышты. Төлғамай жалмап жұтқан көлеңкемен бірге қозғалған сұрапыл түнек ол. Тірі пенденің түсіне кіріп көрмеген тұңғыық, асты жақпар-жақпар бітеу қабырға - көк тас. Мұнда көзге көрінетін күн, ай, жұлдыздар жоқ. Омырауындағы шам сөнсе, бәрі тас қараңғы, құрдымға кеттім, өзіңді о дүние дейтін мәңгілік көрдің ішінде қалдым дей бер. Соғатын үп еткен жел де жоқ. Өкпені қапқан дәрі иісі бұрқырап, қопарылған жарылыстан кейінгі шаң-тозаң тыпысыңды қабады.

Әлгіде сонау бітеу қабырға жердің астындағы көктас тауды асты-үстіне қопарған үйінді жатыр алдында. Оны шетінен опырып құлатқан - дәрінің күші. Тауды шопақша шағады. Жаңбақ-жанбақ. Кейбірі өлген түйедей боп төңкеріліп қалған. Ендігі міндет - осы қопарылған кенді бір түйіріп де қалдырмай жер астында төселген темір жолда зыр қакқан тәшкеге тиеп, сыртқа шығаратын ұнғыға апарып төгу. Қолында салмағы бір-екі пұттық болат балға. Әлгі ірі тасты ұрын, сындырып, майдалайтын да сен. Сосынғы кезек алақаны жап-жалпақ әбден қажалып, қайралып жалтылдаған өткір күрек тістей таңдайы

жарқырап асап алып тәшкеге атып ұрып жатқаны. Әрине, оны орындайтын да сенің қолың. Ірі тастар күректің алақанына түспей иығыңды салдыратып, қолыңды қажытады. Екі қарың салдырап, сүйек сырқырайды. Амал қанша, жан алып - жан беріп, бір сменада жүз тәшке тас төгу міндетің. Ол - жоспар. Орындайсың. Ол орындалмай жарық дүниеге шығу жоқ.

Бұл азабы жанды жеген қиындық та бастан өткен. Ендігісі - кен қопарушы, бұрғылаушы мамандығын игеру. Азаптың әкесі осында. Қойекемен әзірге жұбы жазылмай келеді. Жер астында да жожа көп. Екеуін тас қабырғаны бұрғылауға әкеліп салды. Сұрапыл күш тілейтін азапты жұмыстың жауапкершілігі өз алдына, өнімі жанды жейді. Қолдарына ұшына тасқа қадалғанда сына қоймайтын, тез мұқалмайтын болат құйған ұшпыр бұрғы ұстатты. Бұл бұрғыны тас қабырғаға тіреп, тайдырмай ұстап тұрады. Қойеке салмағы жиырма, отыз кило келетін балғамен соғады кеп. Қайта-қайта төпелеп ұрылған ұшпыр қабырғаға шегедей қадалып кірген кезде оны ұстап тұрған кісі қолымен бұрандадай бұрайды. Ұшы өткір ұшпыр өзі бойлап еніп тұрған жерін кеулеп тереңдеп енгеннен кейін, әлгі тәсіл қайта жалғасады. Күндегісі де, бүкіл бір күндік жұмыс тәсілі де - осы!

Сондағы қалжырағаны-ай! Жілік майы таусылғаны соншалық, көзі қарауытып құлап түскен. Шахта жоспары орындалмай, еңбек өнімділігі кеміп кеткен. Шахта астында жиналыс болып, екеуін де жазғырып, бұрынғы тәшкемен кен тасуға қайта жіберген.

Бәле осы жерден шықты. Салмағы жарты тонна келетін кен толы тәшкені Қылыш бар екпінімен зырқыратып қуып келе жатқан. Бұл оның жоспарлы соңғы тәшкесі. Қап! Не себеп болғаны белгісіз, тәшке зырлап келе жатқан жолдан оқ тигендей ұшып түсті. Жай құламады, тәшкемен кен таситын тар табанды темір жолды сымдай бұрап, табанын сөгіп, аударып копара құлады. Әлгіде ғана зыр қағып кен тиелген тәшкелер төңкеріліп түсіп, ойнақтаған болат табан бүктетіліп-бүктетіліп

қалды. Шахта астында аттандап ұран шақырған тағы шұғыл жиналыс ашылды.

Мына көріністен зәре-құты қашқан басшылар бір ауыздан шешім қабылдап, «апат - қолдан жасалған қастандық» деп бағалады мұны. Талай белсенді қол қойған акт қағазы жазылды. Әлдеқалай кездейсоқ оқыстан болған, теміржол үстіне түскен тастан тәшке доңғалағы тайып кетті деген уәжге епкім құлақ аспады. Қорытындысы - қастандық! Тап жауының әрекеті! Шайтанкөз қайдағы-жайдағы, тіпті ұмыт болып кеткен сол ескі жараның аузын тырнап отыр міне. Қандауырдай қадалды кеп.

- Қылышжан, осы кісінің сұрағына жауабыңды бер. Дұрысыңды айт. Ұлық емес пе, «дұрыс жауабын, біздің сұрағанымызға шындығын айтса, баланды босатып қолыңа беремін» - деп, әлгіде уәде берген. Заман осылардікі. Дұрыс жауабыңды бер, - деп әкесі де жалынып отыр. Екі қолын қалтасына салып, аядай бөлмеде ерсілі-қарсылы жүрген тергеуші орнына қайта отырып, қалындап қалған қылмысты істі парактап ақтарып-ақтарып, шүйілді де:

- Ақсақал, сіз Қожабергеновті білесіз ғой, - деді.

- Мен ондай адамды білмеймін, - деді қабағының арасы қосылып ойланған қарт.

- Неге білмейсіз? Білесіз.

- Қарағым-ау, білмек түгілі ондай есімді естіген де емеспін.

- Білесіз, райком секретары. Өзіңіздің, әлгіде, сөз болған кіші немереніз туғанда атын қойған ақ құба жүзді келбетті кісі. Үйіңізде, шаңырағыңызда өзіңіздің құтты, аса сыйлы қонағыңыз болған.

- Қой, шырағым, кіші немерем туғанда дейсің бе, - маңдайын сипалап ойланған ол, - біздің үйге ондай үкімет адамы келген жоқ. Жансақ сөз, - деді.

- Ту-у, осынша жасқа келсеңізде, сіз де қисық сөйлейтін, жалғандыққа баратын кісі болдыңыз ғой. Ол үйіңізде болған. Болды. Түнімен боза, аздап арақ ішіп, ән салған әдемі толық жігіт ше?

- Жок, карағым, пайғамбар жасына келген өлер шағымда, өзіндей ұлық адамға жалған жауап бере алмаймын, - деген қарт кенет біреу ине тығып алғандай селк етіп, - әй, балам, бозаң арағың не? Ондай арам нәрсені бұл өмірімде үйімде ұстамақ түгілі, көрсем көзім шықсын. Мұның ойдан шығарылған біреудің жаласы. Соңғы немерем туганда ауылдың жастары шілде-хана жасап, ән айтып, көңіл көтергені рас. Бірақ, әлгі Құдай-бергенев дегенің түсіме де кірген жоқ, - деді.

- Ақсақал, Құдайбергенев емес, Қожабергенев деп отырмын, - деп ежірейген тергеушіге:

- Мейлі ит берсе де, ондай жанды көзім көрген емес, - деді күйінген Бибол қарт.

- Осындайдан ғой, кісінің ширығып, шындыққа жету үшін жан салатыны. Шілдехана үстінде: «Үлкен немереңізге ұлы Лениннің есімін көйған екенсіз, қандай ақылды адам едіңіз. Рахмет, Биеке, енді сол ұлы көсемнің шәкірті ұлы Сталиннің есімін мына жаңа туып жатқан перзентіңізге қояйық», - деп ұсыныс жасағанда, басы өзіңіз боп, ауылыңыз боп сол кісінің сөзін коштап, балаңызға Сталин жолдастың есімін көйғаныңызды ұмытып отырсыз ба?

- Қой, жігітім, жала мен өтірік - егіз. Болмағанды - болды, айтылмағанды айтылды деп бекерге өтірікке де, жалаға да бара алмаймын. Шамасы әлгі кім еді, атын айтам, соған да бәле қарастырып отырған сыңайың бар. Біреудің обалын көтере алмаймын. Әй, сен өзін біреуге бәле салуға машықтанған жігіт емессің бе?

- Ақсақал, тіліңізді тартып сөйленіз. Бізге тиіспеніз, - тергеуші қабағын түйіп, алдында жатқан мылтығын қолына оңтайлап алып, тесіле қарады. Ішіп-жеп барады. Осы сәт оның әр кірпігінен дүниеге у шашылып тұрғандай да еді.

- Кімге-кім тиісіп отыр? Бір Құдай көріп тұр. Қайдағы бір болмағанды болды, көрмегенді көрдік, істелмегенді істелді деп жонынан жарып тығатын не сұмдық бұл, ә? - деп қарт бет қаратпай кетті.

- Қыскарт шапылдауды. Бұл - шындық үшін күрес. Шындыққа жету үшін неден болса да тайынбаймын. Солай да қылмысты зерттеу, зымияндықтың ізіне түсу - менің басты міндетім. Ақиқатқа жетемін. Ол сөзсіз! Аз ойланып:

- Міне, көріп отырсыз. балаңыз Қылыш мырза дұрыс жауап бермей, тіпті аузын да ашпай отырған жоқ па! Бұл жаңа үкіметті менсінбейді, мойындамайды. Сөзінің ызғары арқылы түпкі ойын аңғартып: «Бізді қасарысып жеңбекші. Иә, айтпақшы, қария, мына жәйтті айта кетіңізші. Осы Мұхамедсадық деген кім? Фамилиясы әртүрлі. Аты да сөлей».

- Білем. Білем оны. Ол менің тумаса да туғандай балам. Екі жасында жетім қалып, бауырымда өсті. Әкесімен бірге туған бауыр, туыспын. Әкесімен әкеміз де, шешеміз де бір кісі. Осы заман басталар алдында Омбы, Қызылжар, Орынбор жағына оқуға кеткен. Содан кешегі кәмпеске дей ме, тәркілеу дей ме, ақ, қызыл боп астан-кестен басталғанда бір-ақ көрдік. Осы өздеріңе, жаңа үкіметке қызмет етеді.

- Тумаса да туғандай балам, екі жасынан бауырымда өсіп еді дейсіз, ә? Оған сенесіз ғой.

- Е, оған сенбей не бопты. Ол не десе де біз үшін зәкүн. Біз соның ақылымен бар мүлкімізді тәркілеуге де бергенбіз.

- Ендеше...

Қылышбек шайтанкөз тергеушімен әкесінің арасындағы әңгімені толық естіп отыр. Әкесіне бармағын бастырып, жауабын бекіттіріп алды тергеуші. Әкесі кетерінде баласына: «Қарағым, Тәңір тореші, соған сен! Мен шошыдым. Байқа!» - деген, күңіреніп тұрып.

- Ә, ақыл үйрет балаңа! Ол ойыңды түсіндім, - деп кіжінген шайтанкөз тергеуші де тепсініп қала берді.

Қылышбек туған әкесінің бауыры Байдосты көрген жоқ. Айтумен ғана біледі. Беріге дейін әке-шешесі Мұхамедсадықты еркелетіп Мұқас деп атайтын. Сол қазір елге Тасмандай атымен танылған «көп оқыған, көзі ашық» бауыры күні кеше

мына шайтанкөз тергеушінің алдында мұны жеп қоя жаздаған. Өзін бұған дейін бір әке, бір анадан тудым, онымен бауырымын деп келген мұның жүрегі мұз боп қатқан. Үш ұйықтаса сол бауырымен мынандай тар босағада, жан алып - жан берген пышақтасар қатыгездік үстінде бетпе-бет келем деп ойлап па!

Ана жолы заман болып, сел боп қаптаған көк мылтық, қылыш асынған топты өзі басқарып кеп, үкіметтің әмірін лажсыз қаталдықпен орындағаны үшін, тінті де тұщы етіне аяусыз кекті жандай камшы сілтегенін де басқаға көзі шығар, әлдебір жоғарыдағы ұлықтардан сескеніп, басқаға көрсеткен қыры шығар деп ұққан жүрегі мына бетпе-беттен кейін қара жердей.

- Табын жат, Қылыш, сенін! Үш қайнаса да менің сорпам сенімен қосылмайды. Менің кім екенімді, кімге, қандай ағымға, партияға қызмет ететінімді біліп ал. Мен кәмәноспін! Бәлшәбекпін! Мен езілген таптың, кедейдің қорғаушысы, жанымын. Менде туыс, бауыр, етжакын деген жоқ. Менің жүрегім кәмәностік идея. Ұқтың ба? Ұқ! Сондықтан мен, мына кісілер, кәмәностер, біздің ағымға қарсы зиянкестердің тамырын жұлып отаймыз. Сен сол табы жат қанша замандар елді қанап, сүлік боп сорған зиянкестің тамырысың! Сені жұлып жоқ етіп қоямыз, - деп бар дауысымен байлаудағы құтырған иттей арсылдаған.

Осы бетпе-бет, яғни беттестіру үстінде мұның ғасырлар бойы жасап келген «қылмысын» мойындағтырып отырған бауыры, басты куә, бүгінгі кәмәнос, бәлшебек Мұхамедсадық Байдосұлының өмірі де көз алдынан сонда шұбалып өтіп жатты.

Басқасын айтпағанда, елдің жағасын ұстатқан, өзінің бүкіл құжаттарында туған әкесінің атынан безіп, оның «бай» деген сөзін алдырып тастап, соңғы «дос» дегенін қалдырып, оған «ский» деген жана буын қосып Досовский деп, атын да өзгертіп Тасмаңдай деп жаздыруы, осы соңғы есіммен елге танылуы талайды күлдірген.

Сұмдық-ай, адам баласы азайын десе, нешетүрлі құлақ естіп, көз көрмеген ұятсыздықтарға бара береді екен. Сондағы айта-тыны: «Біз қара халыққа, кедейлерге теңдік әкелген заманбыз, қайта туған халықтың басшысымыз. Біз қайта жаралдық. Оның әкесі де, шешесі де жаңа заман! Кешегі қой бағып, қой құрттап, түйенің үстінде қалғып, айдаса жаудікі, ысқырса желдікі дейтін жылқы соңында ақ боран, көк мұзда қар жамылып, мұз жастанып, арқасын бит, тапқанын байлар, қанаушылар жеген ел емеспіз. Теңдік сол кедейдің қолында. Тегеуріні тепсе қара жерді қақыратқан заман иесіміз. Ендеше біздің арамызда мынау сияқты ашкөз, арамтамақ байлардың ұрпағы болмау керек. Бұл, бұлар сияқтылар, гүл ортасында өскен қара тікен! Қара тікен!».

- Әй, мен баламның есімін неге Сәбет қойдым? Ол не деген сөз. Ол - біреуді-біреу қанау, қорлық, зорлық, биіктік көрсету болмайды деген сөз. Менің балам сол ұғымның өзі, жер бетінде шындық, әділдікті жүзеге асырушы. Бәрі бірдей бай, бірдей білімді, бәрі бірдей тоқ, тең деген ұғым ол! Бұлар Қожаберген, Құдайберген, Байдос, Мұхамедрақым...

Кенет шок басқандай, мынау, - деп қолын мұның көзіне таяп, балаларына кімдердің атын қойып... Әне, табы жаттың ісі. Әдейі ұлы данышпандардың есімін қорлау үшін...

Тағы да «көгермегір, көктемегір, жүгірмек келгір Ста-ле-ен!» - деп жер-көкті басына көтеріп айқайын салып жүргенін. Одан асқан қылмыс болмайды. Мұның жазасы - жетінші ағұс! Жетінші ағұс заңуі! Мұндай арамзалар халықты бүлдіреді. Ол үшін көзі жойылып атылуы керек. Қарасы өшсін! Бұл менің туысым емес - жауым! «Жауды берілмесе құртар болар» деген даналық сөз бар, ежірең-ежірең тергеушіге мөңтең қағып: «ол сөзді естіп не едің» деп, басын шайқаған оған: - Естімесең, біліп ал! - деп жаныққан.

- Мұқас, - деген зордың күшімен сөйлеп ызадан көзінің жасы мөлт-мөлт төгіле жаздаған Қылыш - осы сенің есің дұрыс па? Не деп, қай бетінмен әлгідей маскара сөзді маған, бауырына

қаскөйім боп боратып отырсың? Жанашырым, оқығаным, ара-  
шашым, қорғаным бар дегенім сен бе?!

- Токтат сөзді! - деп айкай салған ол орнынан атып тұрып,  
мылтығын суырып - атып тастаймын, сендей байдың  
сілімтігін, табы жат жауызды! Табың жат сенің! Сен - жаусың!  
- деп аузынан көбігі бұрқырап қалш-қалш еткен.

- Міне, міне жолдас Досовский, дөп бастыңыз! Бұл көрініп  
отырған жаудың өзі. Әрине, қазіргі жау мен саған қастандық  
жасаймын, жоямын, - деп айкай салып келмейді. Осылар си-  
яқты іштен ірігіп, мысықтабандап жүріп, жағаға жармасады, -  
деген тергеушіге:

- Әрине, - деп қысқы тонда ұйқыда жатып, жылымықта  
тіріліп басын көтерген улы жыландай атыла қараған Тасмаң-  
дай, - бұлардың қастығында бұғып жатып, аяқтан шалуға, әдіс-  
айласында шек болған ба!

«Е-е, ел қырылып қалмасын, бытыраңқылық жойылсын. Бір  
орталыққа ұйымдастырып, бір жерден ас, бір көрпеден бас пы-  
ғаратын жаңа қауымдастыққа үйретіңдер» деген Филип Есае-  
вич Колошекен жолдастың даналық нұсқауын жүзеге асыруға  
қарсы зиянкестігін білесіз бе? Айтпаңыз! Айтпаңыз, пиғылы  
жат маскара қаскүнемдік! Айдарлы құмындағы Барша шағы-  
лының арасына тығылып алып сиырдың бүйрегіндей болып  
онсыз да бірлігі қашқан елді алатайдай бүлдіргеннің бірі - осы!

- Болды, Мұқа! Болды! Сен жеріне жеткізіп датынды айт-  
тың! Сол сұмдық «ұйымдастырғандарыңнан» не шыққаныш  
қара жерден сұрасын мына шайтанкөз жаналғышың! Ол жер-  
де мола қалды, мола! - деп жаны шырқырап дір-дір етіп орны-  
нан атып тұрған Қылыш!

- Отыр!

- Отыр! - деп екеуі сойда талап жейтін аш қасқырдай арп-  
арп еткен саған. Сол күндердегі жан төзбес қиямет күндер көз  
алдына қайта елестеген.

Сен не көрдің, не сұмдыққа куә болғаныңды егіле отырып,



ойында қайта жаңғыртқансың. Жадынды оятқансың. Ақ қар, көк мұз. Дала қазанда бұрк-сарк қайнаған сүттей ақ боран. Шегін тартқан жел. Тасмандай бастаған бір топ белсенді мылтықты жасак елең-алаңда қайдан қуып келгенін кім білген. азын-аулақ қалған түйелерді айдап келіп, онсыз да «шықпа, жаным, шықпа» деп, аштықтан ісіп, тарыққан елдің астан-кестенін шығарған. Тәркілеуден кейін малсыз қалған, ертең бе, бүгін бе, аштан қырылып қалмасақ етті деп қап түбінде қалған тары талқанын, жалғыз омырткасын үнем ғып, қалт-құлт отырған ауылды әй-шәйге қаратпай күштеп көшірген. Босытып, байырғы орнынан қозғаған.

Бүкіл өмірін мал соңында өткізіп, азын-аулақ малымен күн көрін, бала-шаға ұрпақ өсіріп не жаз, не қыс өзегі талып көрмеген Мұқан шал сол көш жолында боранда адасып, ұшты-күйлі жоғалып кетті. Сол момын жанды ақ боранда іздеп сілесі қатып, қажып келген Бибол қартқа осы Тасмандай:

- Бір Мұқан өлгенмен халық азаймайды. Ол табылғанмен бұл халық көбеймейді. Бір өзегі талған көкжалдын жүрек жалғар азығы болған шығар. Оны енді іздеп әуре болмандар. Бөрінің де несібесі бар, - деп айқай салған, ешкімге бетбақтырмай ызғыған көшті бастап жүріп кеткен...

Сұрапыл сұмдық аждаһа көрініс алда жатыпты. Қатарлап тізбектеле көше тартып тігілген киіз үйлер. Көбін қар басып қалған. Үйірмелеп айнала қуа соққан қардан тазартылған үйлер аққала боп көрінеді. Ысқыра соққан ақ дауыл қарын ысырып қуып, ытқып, үй-үйдің арасын қайта толтырып жатыр.

Жаңа көшіріліп, борандатып жеткен ауылды қар астында түтіні ықпай отырған елдің шетіне әкеліп жықты.

- Мына қатардан, осы көшені жалғастыра тігіндер үйлерінді. Не кейін, не, ілгері озып кетпесін. Тұзу қатар сақтаңдар. Шәкір, сен, - деп ұзын бойлы, шекпенінің белін құрмен буынған алакөз жігітке, - басы-қасында бол! Бұлар мал емес пе, мал! Шәйт дегенінді біле ме! Түсіне ме тегі Колошекен жолдастың бір жерге

орталықтандыру зақүнін! Үйлерін тігіп болғасын бұларды ас үйге апарып тамақтандыр! Корсін көздерімен жаңа заманның тәрте-бе-ен! - деп тапсырма берген Тасмаңдай атынан түспей ілгері кеткен. Шаң-шұң айқай, қамшы дыбысы.

- Иттің баласы, ықтай береді-ей! Сенің үйінді мен тігіп берем бе? Қозғал! Қимылда! - деген Шәкір әзірейілдей айқайын салып әнгір таяқ ойнатып жүр. Көтер шаңырақты!

- Ойбай-ау, мына Құдайдың ақ дауылы көтертіп тұр ма! Жұлып бара жатыр.

- Кеуденде жаның бар емес пе! Жіберме желдің еркіне! Тәлтіректеп, аяғына зорға тұрған жігіт екпіндей соққан желден ығып, бақан ұстаған бойы ұшып түсті.

- О, атаңа нәлет! Әкеннің... - деген Шәкірдің былапыт дауысы боранмен қоса ұлыды.

...Адам жаны азапқа түскен. Табиғаттың өксігі бораны басып ебіл-дебілі шығып, жерден береке, адамнан күй кеткен. О шегімен бұ шетіне көз жеткісіз ұбақ-шұбақ көше болып тігілген қар астындағы киіз үйлерден түтін шықпағалы да қанша күн! Әркүні түсте, кейде кеште өтетін кеңес үкіметінің халықты бақытқа бастаған саясаты туралы әңгіме насихатына ұбан-шұбап баратын адам да сиреген. Соңғы кезде ондай бас қосу тыңдаушылардың аздығынан бірде болса, бірде болмай қала бастаған. Сондай бір бас қосуды қайда кеткені белгісіз бірнеше күн жоғалып кетіп, қаһарын төге келген Тасмаңдай өзі өткізген.

- Жолдастар, - деп тамағын кенеп қақырынып - түкірініп, маңғзданып дауысын көтерген ол: - кәмәностік партия халыққа бостандық береді. - Иосип Бессарионовыш Стал-и-ин жолдас, - деп көсемнің атының соңғы буынын созып, - кең байтақ даламызда кеңес үкіметін нығайтып жатқан қазақ халқына зор алғыс жолдапты. Кеше Қазақстандағы бәлшәбектердің жетекшісі, - өзінше қара халыққа түсінікті тілмен сөйлеген болып - Филип Исае-авич ғасырлар қараңғылық жайлаған елде Кіші

Октябрь төңкерісін қамтамасыз етіп, байлардың тамырын балтамен шауып, кедейлерге арқа сүйеуге шақырды. Қазіргі міндет - бірігіп, топтасып тезірек кәлләктивке қосылу. Бір мойынтұрықтың астында болу! - деген ол ежірейіп төңірегегіне айбаттана карап, - ей, сендер. Мойынтұрық дегеннің не екенін білемісіңдер өзі? - қайта адырайып - ол диканның, егіншінің сөзі. Дикан жерге дән сеуіп, одан өнім алатын адам. Қасиетті кәсіп несі. Бір сөзбен айтсам, нан сеуіп, нан өсіретін адам. Ол дәнді кара жерге қалай болса солай еге салмайды. Жерді жыртады, топырағын майдалайды. Сол жерді жыртатын құралды соқа дейді. Мен оны ішкі Ресейде талай көргем. Білем. Соқа! - дауысын қайта көтеріп сол соқаны көбіне өгізге жегеді, өгіз сүйрейді. Ей, неге мөлейіп қалдыңдар. Көздеріңді ашып отырыңдар, - деп көпті өзіне қаратып алып, - сол өгіздің мойнына салатын әлгі соқаны жетелеп тартатын құралды. - деген Тасмаңдай қасында жатқан белбеуін алып өз мойнына орап салып, былай, мойынтұрық, - деп көрсетіп осыған әлгі егістік жерді жыртатын соқаны тіркейді де ыр-хоит! Тарт! - деп сүйрейтін көлікті камшылайды. Камшы тиген көлік сүйрей жөнелмей ме? Әне, жер жырту, одан соң дән себу басталды да кетті. Мойынтұрық пен соқаның қызметін түсіндіңдер ме? Көпшілікте үн жоқ. Түсінсеңдер, кәл-кәл-лек-теп сол мойынтұрық тәрізді. Соқаның қызметі жерді тілу. Мойынтұрық бәрімізді сүйрейді. Біз соқа боп бірігеміз. Бар малды да, құралды да, адамды да біріктіреміз. Сөйтін ортақ байлықты көбейтеміз. Өзіміз де көбейеміз. Менікі-сенікі болмайды. Бәрі ортақ. Әне, кәл-кәлләктап!

- Үйбай, - деп қалды шеткері отырған бір әйел. Оған жалт қараған Тасмаңдай:

- Әй, біз кіріп кетті ме, бір жеріне! Үйбай! О, несі-ей! Қажет болса, сен сияқты бетінің қызылы бар, етінің қызуы бар әйелді де кәлләктеп жасаймыз. Сен де біреудің емес, көптің ортақ меншігі боласың! Менікі-сенікі деген болмайды дегенді

түсінбейді екенсіңдер! Уай, осы сөзді түсінетін болған жоқсыңдар ма?! Өншең миғұла! Бәрі - ортақ! Менің бүгінгі айтар жаңалығым - осы!

Көпшілік мына сөзге козғалақтап қалды. Бәрі аң-таң. Байыбына барып зерделеп, тереңдей түсініп отырғандары да беймәлім.

- Тарандар! Дайындалыңдар! Шәкір, - әмірін екі еткізбей орындайтын оған, - сен қазір көшені, әр үйді жеке-жеке арала! Бар малың, еңбекке жарайтын адамың есепке ал! Толық мәліметпен маған докладной жаса! - деді, айбат шегіп.

Бұл - табиғатында ашушан, ұрдажық, бұзақы жаратылған адам еді. Тасмандай десе Тасмандай! Оқуы да, тоқуы да жоқ. Орынбор жағында бір байшыкеш орыстың малын бағып жүріп, орыс тілін үйренген бопты. Аласапыран кезде Алашорда қайраткерлеріне кездеседі. Жаңа заманның саяси жаңғырығына құлағы канады. Аздап аты-жөнін жазатын сауатып ашады. Бары - сол. Сөйте жүріп, ұлттық ар-намыстан безіп, жаңа үкіметтің қайраткері болып шыға келеді. Шаш ал десе бас алатын құр кеуде белсенді боп қалыптасады. Оның өмірі солай өтіп жатты.

Ұзыннан ұзақ дауыс жетер жерге созылған үш қатар киіз үй, көшелер. Кәмпеске кезінен қасынан қалдырмайтын, не бұйрықты іс болса қолма-қол орындайтын, халық аузында ағаш белсенді атанған Шәкір мылтық орнына қамшы ұстап жүретін қаһарына мініп шықты сыртқа.

... Күн тымық. Түнде жауған жұмсақ ұлпа қасат қардың бетінде төгілген ақ мақтадай үлпілдеп көрінеді. Ауыл қыс басталғалы қайнаған ақ боран астында шалажансар дәрменсіз ұйқыда қалғандай. Ошаң еткен жан баласы көрінбейді. Ақ сеңгір тау - ақ қала суық қорған, айнала бітеу қабырға, мұз бен қар бауырына басып шөгіп жатыр.

Сол биік тау қар адырынан сексеуіл ме, әлде теріскен түйесіңір, түзген бе бір арқа сүйекті отынды арқасына таңған біреу сүрініп-қабынып бері аса берді.

Шәкір ошаң еткен тірі торғайды қалт жібермейтін андағыштығына бағып, аңыра карап, тосып қалды оны. «Бұл кім болды екен. Өзі...» деп таңырқай көз тікті.

Қар тауының биігіне әл-дәрменін түгесіп жеткен ол ентігін басу үшін бе, әлде әлі бітті ме, омалып отырып алды. Шәкір де одан көз алмай, әр қимылын бағып тұр. Тасмандайдың өзіне берген бұйрығы есіне түсті ме, шыдамы таусылып, қозғалақтап кетті. Әлгі белгісіз бейне әлі отыр. Оның төзімі түгесілді ме, орнынан созаландап тұрды. Бір бүйірде тұрған Шәкір:

- Жүр! Бас аяғыңды! - деп айқай салды. Оның зілді дауысын естіді ме, естімеді ме, сүлдерін сүйреткен жан ілбіп жүре бере етпеттеп бір құлады. Қалың, аксақ ойылатын мұз қабаттаған қар аяғынан алып шалып құлатты. Тез тырбанып басын қайта қотерді. Бұл жолы еңсесін тіктеп, арқалағанын ырғап иығына көтере ілгері жүрді. Алдынан тағы кез болған үріндіден отынын сүйрей тартты. Осы тәсілмен үйіне де жеткен. Оны бақылап тұрған Шәкір ере келді.

- Ә... ә... сен бе едің? - деген Шәкір: мына отыныңды ас үйге апар. - деді.

- Ж-жо-оқ! Бере алмаймын.

- Бересің! - Оның үйіне ере кірді.

- Бере алмаймын. Көрсенші. Үйімнің төріне дейін қар басып кетті. Осы үйде от жанбағалы неше күн. Өне, бір балам үсіп өлді. Басқалары да, - айбат шапқан Шәкірдің козі шарасынан шығардай, киімшен жатқан әйелдің түрі де жаншошырлық. Жанарында от қалмаған. Бір жағынан аштық қысып барады.

- Саркыт! - деп айқай салды Шәкір. Үнінде аяушылық жоқ. - Қарсыласпа! Тұр! Көтер отынды. Апар ас үйге! Отын сонда керек!

Саркыт Шәкірдің сөзін естімегендей мелшиіп отырып қалды. Жұлықтап қарсақ терісінен жаға салған ескі күпісінің жағасын көтеріп қымтанып жаскана қарады Шәкірге. Не болса да көріп алғысы келген сыңайда. Қозғалғысы жоқ.

- Мен не деп тұрмын саған? Менің сенімен туыстығым, бауырлығым екі айтқызып тұр. Әйтпесе ме? Мұны Тасекен білсе, жоныңнан таспа тіледі. Бір оқ жалынсын контрға! - дейді.

- Әй, - деген Сарқыт бұл жолы орнынан ширақ тұрды, - жетті сендердікі. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» - деп ұрандап елді апатқа әкелдіңдер! Қырдыңдар! Құдайдан безгендер, қыларыңды қылып, барды тоздырып, енді тулақ қайнататын жалғыз арқа отынға жармастыңдар ма?! Сен бауыр емес - жаусың! Шық үйден! Қолыңда өлем! - деп жұдырығын түйіп тістенді.

- Ойбой, ойбой. қырылғаның, үсігенің аз деп тұр ғой бұл! Шақыр маңайдағы тірі жан иесін. Көрсін мына көрініп келген гажал, жан алғыш әзірейліні! - деп әйел дауыстап жіберді.

- Сұмдық-ай, не дейді мынау? - деп дауысын катал шығарып осы қорғансыз адамы үсіп, аштан өліп жатқан үйге, Қылыш, сен де кіргенсін.

- Мі-мі-міне! Шәкір! бауырың жан алуға келіп тұр. Әне, қар жамылып, мұз жастанып үсіп өлген бала. Кім, қайда көмеді, оны! Қар мынау, тоң анау! Ісіп-кеуіп, аштан өлгелі жатқаны, - деп кемсендеп Сарқыт та дауыс салып жылап кеткен.

- Шәкір! Шық, жаныңның барында! Ана ашығып, үсіп өлген баламен қоса көсемін сені. Бір ауылды қырдыңдар! Не қалды енді? Не болды? Қар мен мұз тұтқыны - аштық, жалаңаштық, жоқшылық, жұт шеңгелінен кім құтқарады бұл елді? Бір тайпа ел, күні кеше кең байтақ туған даласында шалқып, бақыт құшағында қызық көрген бір тұқымды құмның арасына айдап келіп соқтырған киіз үй қалашығың апат астында қалған жоқ па? Әлгі аузымен орақ орып жұмақ орнататын Тасмандайың қайда?

- Е. мен мұндамын. Келдім! Кім бұл байғыздай сұңқылдаған? Қолында мылтығы, айқайлай кірді: «Бұлардікі осындай зарлау! Кәләшөкен көшесіндегі ел түтіні бұрқырап, көңірсіп-ақ отыр. Тып-тыныш. Құрамысов көшесіне келсең, еститінің - өлдік! Қырылдык! Не боп қалды?».

- Козсіз, көрсоқыр! - деген Саркыттын дауысы күдіреніп шықты. Арала мына топ мен мұздың үстіне көше тартып тіктірген үйлерінді. Не көрер екенсің? Ашыққан, өлгендерді, өзіңмен күні кеше бірге жүрген құрбыларыңды, тас бауырлар, етжакыныңды көресің. Өне жатыр менің бір балам. Қайда көмем, қайда анарам оны ажал - өлім боп келген үскірік ақ боранда?! Ата-баба қорымына қалай жетем? Аркалап апара алам ба? Бұт артар жалғыз атты, атанды осыдан қанша күн бұрын асханаға сойдың. Көгермегірлер-ай, ақ адал малы еді ғой деп ең болмаса бір жілігін де бермедіндер-ау. Үйімді тінтін, үйдегі аз ғана дәнді де тартып алдыңдар!

- Жап аузыңды! - Тасмандайдың қолындағы маузер тарс етіп ағылып кетті. Жап аузыңды! Өз қолыммен атып тастаймын бәріңді. Мен үкімет адамымын. Сендерге қандай жаза қолдану менің еркімде!

- Токта! Өлер халдегі ендігі ерік жан иесінің өзінде. Сені тыңдап болдық. Сенін жеткізген ұшпағыңды да көрдік. Өлігін көме алмай, жүрек жалғайтын үнем таппай, ісіп ашыққан, барар жері таусылған сорлы халыққа Құдай кожа! Бір Құдай!

- Қысқарт сөзді! Елді ірітпе! Контұрсын сен! Халықты бұзба! Азғырма! - деп қалш-қалш ашуға булыққан Тасмандай кезенген мылтығын басып-басып жіберді. Саркыт шалқалай құлап, үй-іші азан-қазан улыған-шулыған айқайға толып жүре берді. Шәкір, неге есің шығып, көзің аларып кетті, - деген Тасмандай қабағынан қар жауып. - Жина, түгел, бірін қалдырма, Кәләшөкен кошесіне, - деді де, адымдап басып шыға жөнелген. Бір үйлі жан осылай қырылып қала берді.

Ұйытқып ақ түтек соғып тұр. Үй-үйдің арасын қуалап соққан боран ақ үлпек қарды бордай бұрқыратып көз бермей қалған. Өздері бірде кеңсе, бірде контор деп атап кеткен екі киіз үйді іштен қатынайтын етіп жалғастырып тіккен мекемесымаққа кеудесінде жаны бар, жүруге жарайтын адамды шұғыл жинады. Үстінде былғары тон, белінде жалпақтығы қарыс ке-

летін оюлы белбеуі, жамбасында мылтығы мен қылышы жарыса жер сокқан айбыны тірінің құтын кашырған Тасмандай ерсілі-қарсылы теңселіп жүр төрде. Кенет шағатын жыландай басын көтеріп:

- Жолдастар, мен ауданнан кеше келдім. Біз ұлы Сталин. Кәләшокен жолдастар нұсқаған түзу жолмен келеміз. Ешқандай қате жоқ! Алпауыт езуші тап тапталды. Жаншылды. Бірақ олардың құйыршығы, жансебіл контрлар әлі бар, - деп кеудесін керген ол бүкшиіп-бүкшиіп құр жаны отырған бес-он адамға қокиланып, - олар түп-тамырымен жойылады. Жоймыз! Біз ақ пен қызыл боп қан төгіскен қиын күндердің куәсіміз. Міне сол кескілескен-шабысқан соғыс кезінде бүйректен сирақ шығарып, автоном дей ме, өзіміз жеке мәмләкәт боламыз дей ме, берекесі кашқан қазақты қырықпышак құйтырқы сөзге салған Алашорда деген шықты. Сонын қак ортасында жүрдім мен. Не көрмеді, мына бас! Соз қуған білімсіз қараңғы елді күннен түнге айдаған сол мықтылардын (күліп) атшысы едім мен. Күнде жиын, күнде таусылмайтын сөз. Бірінен-бірі асқан шешен, ділмәр. Бастаушылары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсын, Міржақып, Шоқай дегендер. Ой, кеп сөзді сапырады-ай! Тыңдаушыларды әбден миката етті. Қу сөзге құлак сарсыды, - тамағын кенеп, - міне осы кезде бәлшәбектердің жанашыр сөзі жетті құлакқа. Әлгілердің жел сөзіне. сандырағына әбден мезі болған мен ордашыларды тастап, безіп шықтым да, бәлшәбек болдым да кеттім. Сол күрес жолынан мені ешкім тайдыра алмайды, мен бәлшәбекпін! Мына аз күнгі қиыншылықка шыдаймыз. Түпкі жеңіс біздікі. жолдастар!

Арт жақтан біреу қол көтерді.

- Не айтасың?

- Осы бүгін жүрек жалғауға беретінің бар ма? Сосын отқа жағатын отын бер.

Мына талапқа қалшылдап ашу шақырған Тасмандай:

- Өзін тап! Мен не, тамақ жасап жатырмын ба? Отын бер...



- Басшы, қолымызды жеткізетін сен емессің бе? Тап! Қолдағы барды тартып алған сенсің!

- Мен жоқты жерден қаза алмаймын!

- Сен осы құба жон құмның арасына киіз үйден қала соғып, елдің көзін ашып, маданият орнатамын деген үкімет, бәлшәбек! Аралашы, қазір сол киіз үй қаладан не көрер екенсің. Құрамыс көшесіндегі аштан, суықтан өлгендер... Үйінің кереге, уығын, бақанын, шаңырағын отына жағып... Ішерге тамағы жоқ ел қоян, тышқан аулайын десе, аяқ артар көлігі жоқ. Қақаған суық, боран мынау...

- Токтаг сөзді! Шетінен ділмәр, бас көтерейін деген екен! Мен бәлшәбекпін! Жалпыға теңдік бостандық жолында ешкімді де аямаймын! Менде жеке мүдде жоқ. Мен көптің мұрат, арманын жақтаушымын. Кәләшөкен жолдас солай деген.

- Уа, сол Кәләшөкенде бала-шаға, туыс, жақын, ел деген бар шығар. Жан-жағын осындай апатқа қамап, қырып жатпаған болар. Әлде, оның мақсаты осындай қорғансыз елдің тұқым-тұқымын қалдырмау ма? Бетпақ шөлінің қу даласына айдап кеп, жер бетіндегі ел-жұрттан қол үзген бізден тірі ұрпақ қалмайтын болды ғой дегенсің Қылыш. Жан дауысың шығып сонда, кеше бір баламнан, Лененімнен айрылдым, Көзімнің ағы мен қарасы, екі қарғамның бірі Сталенімнің де халі нашар. Сондағы сенің жеткізген ұшпағың осы қырғын ба?

- Әй, Қылышбек, ақ сүйек байдың баласылығыңды, Сәбетке қаныңның қарсы екеңін білдіріп тұрсың, ә? Сендейлер жаулығын, кегін ұмытпайды екең, а?! Қолы қалтырап мылтығын кезеніп:

Бұл кек! Қастандық сөз! Тасмаңдай жұлынып кетті. - Бұл жай айтыла салған сөз емес, шындық! - деп тайсалмаған өзіңді қоспап:

- Көз алдымызда болып жатқан шындықты айту кек емес. Далаға шықсақ қасқыр жесе, үйге кірсек аштық қамаса, не істеу керек? - деп Қойеке де тәлтіректен орнынан тұрды.

Не бәрі он бес-жиырма кісі. Жанын шүберекке түйіп өлер-

дегі сөздерін ашық айтуға бекініп тайсалмай отыр. Бірінің ойындағысын екіншісі қайталап Тасмаңдайға қарсы өре тұрды.

- Қыскартыңдар, мына бассыздықты! Жау болсаңдар жоқ етем! Жоям! Мылтығын кезенген Тасмаңдай долданып басып-басып жіберді. Бір-ақ рет қана атылған оқ ешкімге дарымады. Мылтығының оғы таусылғанын енді ғана білген ол көзінен от шашып аласұрып, бүкіл қалталарын тінтіп құтырған қасқырдай аласұрды.

- Шәкір! - деп айқай салды жынданған ол не істерін білмей. Мыналарды дүрелеп айдап шық! Сорлап қапшын. Мылтығымның оғы таусылыпты. Әйтпегенде ме, шетінен атып жоқ ететін едім. Ал, тез, соқ! Аяма! Контр-р-р!

## ҚҰБА ЖОНДА

- Ей, ерім-ай, қажыдың-ау! Қажыдың! Бірақ, сүйегінде, тегінде бар ұлы қасиет сені әлі де талай қатерден сақтар. Борықпа! Беки бер. Болаттың суы қайтпас болар. Өзің жайлы, заузатың, өмірің жайлы енді мәңгілік досың, жадың боп тіл қатсам деген өткен-кеткеніңнен тамыздық сыр шертуге маған тағы да бір кезек келді. Сен де тыңдаушы болып, Қойекеде өткенін есіне алсын.

...Жас толған қоздей боп ұлы даланың көкжиегі дөңгелене бұлдырайды. Шет-шегі айқын көрінбеген шалқар көк барқыт масатыға оранып-ап, демін ішіне тартып, тың-тыңдап маужырап жатқан тәрізді. Ұшқан құс, жүгірген аң, қыбыр еткен бейсеубет жан иесінсіз кең байтақ құлаққа ұрған танадай, бәрін ішіне бүгіп, бір сәтке қалғып бұғынып кеткендей.

Бір тұста биік-биік құм шағылдар, алып төбелер көзге көрінбейтін қуатты күш иығына салып, ыргап қозғап жатқандай, қопаң-қопаң етсе, кеністік буы бұрқыраған қазанның бетіндей боп, біресе желге кептіруге жайып қойған көк жібектей үлбіреп мұнартып кетеді. Бөгде көзге көрінбей қалтарыс тасада тұрып, әлдебір ерке қылықпен тамылжыған ыстықты желпіп тұрған нәзіктік боп та шалынады.

Байтақ дала мына кейіпте тіршілікті жан мен тән болып оңаша сыр бөлісуге бейне бір назға шақырғандай. Биіктен төгілген ақ сәуле нұр балдай шұбатыла аққан сағым шуағы боп тулап, кейде көбік атып толқып буырқана тасып жөнеледі. Дүние қазір ыстық-суығы белгісіз екпін, арын, қақас тасыртұсырсыз мүлгіп, әлдеқалай берекетсіз тылсым тыныштығын жасырып, ұлы кеңістікте әжуасыз тыным тапқандай мөп-молдір. Тіршілік мұң-зарынан мақұрым таза бейкүнә сәби кей-

іпке енген. Дел-сал ұланғайыр ұйыған бойын жия алмай мау-жырап, белгісіз бір дағдарысқа түскендей ме, қалай.

Байтақ даланың некенсаяк болса да дабылшысындай самғап көрінетін қыраны, самұрығы емес, тәңірім-ау, әншісі - бозторғайы да жоғалған ба? Бозторғайы... жер жұтты ма?.. Неге жок!

Қойеке мен Қылышбектің екі баласын жетелеп, ажал қақпаны, қырғын топырақтан шыққандарына әлденеше күн. Қарға адым жер басу жанға тиіп әл-қуаты азайған, қалжыраған сұлдерлер, барын салып өндіріп жүріп тастаған-ақ тәрізденеді. Бірақ, өздері «Тасмандайдың қырғын шоқысы» атап кеткен қара төбеден ұзап кете алмай-ақ қойды. Қайсібірі жабуы ауған түйедей туырлығы, түндігі сыпырылып, кейбірі керегесі құлап, шаңырағы ортасына түсіп, еті ағып арса-арсасы шыққан өлекседей боп көрінген «киіз үйлер қалашығы» тажалдай сүметіліп соңдарынан қалар емес. «Ұзамандар, қайда барсандар да сендерден қалмаймыз, - деп, жан дауысы шығып, қуып келе жатқандай.

Қылышбек басы айналып, көзі қарауытып отыра кетті. Маңдайынан суық тер шығып, тынысы тарылды ма, бойын бір әлсіздік билеп алды. Екі қара саны талып, үзіліп барады.

Әке-шеше, туыс бәрі-бәрі артында қаратөбеде қалды. Иә, артында қалды... Қандай ащы, жанды жеген удай кермек ой еді. Оларды мына жалған дүниеде енді қайтып тірі көре ме, көрмей ме? Әлде, иә... әлде... өзегі өрт боп күйіп жанды кеп... Шілдің сирағындай еті қашқан жіп-жіңішке білегінен ұстап бір оттың басынан соңына ертіп жетелеп шыққан қасындағы жалғызы козіне алыстан бұлдырап көрінді. Жанары жасқа толып, дүние теңселіп жүре берді. «Апыр-ау, осы мен не болып кеттім. Ақыл-есім дұрыс па? Жан дүнием тіршілік әлемінен бөлініп қара басы жалғыз қалғандай осынша ойсырап қалғаны не? Расымен әл-қуатымның бітейін дегені ме? - деп өзін-өзі тексерген болды.

Бала да әкенің осы халін сезгендей ұзын кірпігін жиі-жиі қағып, бұған жауғаң-жауғаң карап қапты. Бүкіл жастық, азаматтық өмірі, қызықты күндері өткен дала қазір көзіне көк түтіні будақтап ланылдаған жалын ішінде қалған тәрізденіп те кетті.

- Көке, қарным ашты, ішімде от жанып барады! - деген баласының әлсіз үні тәнін жыландай шақты.

- Сәл шыда, - дегенін біледі. Оны неге, қандай үмітке арқа сүйеп айтқанын да пайымдаған жоқ. Санасында, тіршілік болмысында, қалтасындағы бір үзім нанды үнемдеуден ертенгі күнге жеткізуден басқа ой қалмаған. Шіркін ертенгі күн!.. Бәрі саркылып бітпек пе! Шыдам мен төзім, ақыл жібі үзілер, күш-қуаттың таусылар сәті таянғаны ма! Үмітсіз шайтан деген қайда? Тұғыр, тиянағы - әлі де санасынан өшпеген үміт ұшқыны ғана. Енді бірер қыр асса, бір күнді оздырса, тәңірдің жақсылығы жарқ етер деген сенім.

- Көке, нан! - осы жалғыз ауыз сөз оның жүйкесін жұқартып тұралатып тастады. Тілін тістеді. Жанын шабақтаған сөзді естісе де, естімегендей, баланы сүйреп, жетелеп: «Қазір, қазір, сәл шыда! Сен ер емес пе едің! Өне, алдымызда ел бар. Енді бір қыр ғана қалды. Сосын ба, сосын, әй кеп бір нанға тоясың. Тойғызамын!» - деп әл-қуаты таусылған баласын қиялына бөлеп емекеітіп келеді. Қолын алға сілтеп, баланың талықсыған, ашыққан сезіміне үміт шақырды. Сүйрелей озды ілгері.

Жалғыз жапырақ кеуіп-қатқан нанның қалғанын жаңа ғана жегізген. Енді берері не?

Бұған бір тайпа елден еріп кара, ес болып дүрмек құрып келе жатқан Қойеке де қыңқылдаған баласымен болып кетті. Ол да жалғызын біресе арқасына салып, біресе қолынан жетелеп, сонау көз ұшында көрінген Көктөбеге қарай адымдай басып барады...

- Сені мен мені, бүкіл елді осындай апатқа душар еткен қанды қырғын жасаған жалғыз Калашокен емес, балам. Есіңде болсын. Ол сенің аттасың - Сталин! Оның есімін Алла ауызға

алдырмасын енді. Атасына нағылет! Балам, бүгіннен бастап сенің есіміңді өзгерттім. Сонда ей. Қылыш, сен жан-жағына жаркын өмірмен ақтық демі бітіп қоштасар кісідей отты көзіңді тігіп, бар дауысыңды көтеріп - сенің ендігі есімің Әзіретәлі! Егер сен осы аштық зұлматтан өлмей тірі қалсаң, сені сол ержүрек батырдың аруағы, рухы қолдап қалғаны. Өзің де мына рахымсыз заманмен айкасып өтерсің. Сонда сені тіршілігінде адам баласына бір Алла үкімін жеткізу үшін өмірі күреспен өткен батырдың шарапаты қолдар. Солай да сені осы бүгіннен бастап Әзіретәлі деп атаймын. Сен енді Стален емес, Әзіретәлісің! Әзіретәлі! - деп айқай салып. - Қойеке! Сәл кідір. Тізе бүк. Өне алдымыздан ел қарасы көрінді. Ел! Ел! - қауқалақ қаққансын. Мына көзіңе шалынған ел қарасынан қуат алдың ба, көңілденіп, сергіп кеткенсің. Іле:

- Әй, өзі біздің киіз үй қалашығымыз сияқты емес, еңсесі биік-биік үйлер. Сонау жылғы астық әкелуге қалашыға барғанда көрген шаһар сияқты. Әй, анау - анық шаһар. Құдай «өлмеске өлі балық жолықтырам» деген екен. Мынау сол! Жаңа ғана аяғын басуға шамасы келмей жылаған Батырханын арқалаған Қойеке де қалтырай тоқтаған.

- Құдіреті күшті Құдай, сонда сенің бойыңа бір тың қуат берген. Дауысың жаркын естілген. Енді өлмейміз. Қалаға жеттік! Қалаға! Батырхан, Қойеке, Әзіретәліні құттықтандар! Аруақ, Құдай бізге болысты. Ит-құс, қарға-құзымға жем болмай, бір қараға жеттік, - деп өн бойынан сөгілген, етек жеңі жұлым-жұлым жыртық шекпеніңнің белбеуін шешкенсің. Өзегі үзілердей халдегі екі бала өзек жалғар бірдеңе дәметкендей өзінді ішіп-жеп қараған. Қолыңа бір күйік қара кесекті ұстап:

- Мынау - бір жылдары соғымға сойылған, сере қазы шыққан көк биенің терісі, кейін төсеніш, жерге төселген тулақ еді. Жарықтықтың терісі жатсаң жамбасыңа, бассаң табаныңа мамықтай тиіп жатушы еді. Енді міне, өліп бара жатқанда суға қайнатып, жүрек жалғадық. Бір үйлі жанның бетіне қарап қал-

ған қара төбел биені Тасмандай тартып алып, орталық асханаға сойғанда тиген бір жілік таусылғаннан кейінгі үнем осы болған. Алдымызда қандай күн бар деп, балам екеуміз талғажауға осыны алып шығып ем. Мана Әзіретәліге бір кесімін берем. Аузындағы шайнаған сағызы сол. Ендігі қалғанын төртке бөлем. Өзек жалғайық. Неше жыл жерде жатса да, адал мал терісі. Дәмі тілді үйіреді.

- Қылышеке, «ашаршылықта жеген құйқа» деген осы шығар. Дәмі таңдайды жұлып барады. Тәтті ғой, қара су қара көрім жерге апарады демекші, бұл да ана көрінген қалаға құр атқа мінгендей жеткізер. - деген Қойеке де жәмпендеп.

- Айтқаның келсін!

- Ал, мына балаңыздың атын неге Әзіретәлі атадыңыз?

- Бауырым-ай, оның несін сұрай қалдың? Табынбасқа табынып, ырым етпесті ырым еткен халық емеспіз бе. Жаңа заман келді. Халыққа жанашыр басшы келді деп түсінген жоқпыз ба? Бәлки, пенделік жәреуекелік пе? Содан да, - деп көзіне жас іркіп, - үлкен балама бәлшебектердің өлген көсемінің, атың өшкірдің атын, қойсам болар ма! Қазір соның атын атауға аузым бармайды. Есесіне жүрегімді зырк еткізіп, аштықта өлген арыстай ұлым есіме түседі. Өзі де, әкем оны айтқанда, көзінің жасы тыйылмай кетеді. Үлкен бабам сияқты маңдайы жырта қарыс, өте көрікті болып өсіп келеді деуші еді. Ол маңдайға сыймай кетті. Өкінішім, әлгі Тасмандайлар табынған, елді апатқа әкелген қатыгездің есімін қойғаным оған. Енді міне, соның есімін атауға да аузым бармай отыр. Бүкіл елді зар қаксатып, бір ұлтты құрдымға жіберіп, үрім-бұтағына осыншама азаппен қасірет әкелген зұлымды қарғаймын кеп, - деп, қаны шып-шып білінген ірін басқан өкшеге кірген шөңгені алып, ауырсына қарап, Қойекеге: - Ал мына балама да ол аты өшкірдің жөлын қуған ізбасар шәкірті, дүниені қанға бөктірген, оның кім екенін басымызға қаралы күн келгенде енді біліп жатқан жоқпыз ба? Сондай болмаса да, шарапатты кісі болсын деп Сталин есімін

койған жоқпын ба? Оның халыққа рақымсыз, қанішер екенін кім білген? Құдай жаратқан пенденің бәрі Мұхаммед пайғамбар емес екен. Пайғамбар жарықтық тірі пендеге қиянат жасамаған. Жарықтықтың есімінің өзі жаныңа ізгілік егіп тұрмай ма! Көзіңе жас үйірілген сен, Қойекеге мөлдіреп қарадың да: «Міне қарашы, қара жерді жалаң аяқ басқан табаным зар қақсап, сүйегім үгітіліп, борығып, сынып кетердей жаным қиналып отыр. Бүкіл тәнім суық жайлап, аштық пен қорлықтан көрген азап іштен кеміріш, қасіреттен тұралап, ірің болып сыртқа шығып жатыр. «Тасмаңдайдың қырғын шоқысындағы» сұмдықты өзің көрдің. Қаншама жазықсыз жан иесінің сүйегі үйіліп қалды. Осы үкіметке, әлгі көсемдерге солардың жазған жазығы бар ма?

Бір кезде ырысы тасып, иті май жемейтін қазақтың сүйегін қарға-құзғын, нешетүрлі азулы жыртқыштар кеміріп жағыр. Бұл күнде қатар-қатар ақ үзгі көзді қарыған ақ ордалар тігіліп, той жасап, ат шаптырып, жамбы атып, палуан күрестіріп, қызыл ала киінген қыз-келіншек, бозбала, бүкіл халық боп мәре-сәре қызық кешкен кең байтақтан тірі жанның шадыман, жарқылдап күлген дауысын естір ме екенсің... Көзі қарауытып, жілігінің майы үзіле бастағанда ғана Тасмаңдайлар қырғыны түбіне жететінін анық білген бейбақтар береке мен байлық тасыған ата-бабалары мекендеген, кіндік қаны тамған топырағын тастап, ұрлық қылған жандай түн жамылып, тапқаны тайына мініп, таппағаны жаяу жанын алып қашқан жоқ па? Соның бірі - осы өзіңмен мен. Сол азаптың, өрттің, ажалдың қарамағына тірі түспеймін, өлсем өлігімді көрсетпеймін деп шыбын жаныңды шүберекке түйіп келе жатқан жоқпысың! Бір әулеттен мына екі қаргадай баланы жетелеп шығып, өзіміз сүйегімізді сүйреп келе жатып тұралаған бұларды неге арқалап, жүрегі үзіліп кете ме деп жалғыз жапырақ нәр болса өз аузымызға салмай, осыларға беріп келеміз. Ей, Қойеке, шыным бұл. Өзегім талып, көзім қарауытып келе жатса да, өзімнен өзім ұрлап, ке-



лешек өмірімнің жалғасы мына жалғызымның жүрегі үзілмесін деп барымды осының аузына тыққыштаймын. Менің ендігі сенерім, келешек үмітім - осы. Баяғы мыңғыртып мал өсіріп, төрінде Қыдыр түнеп, есігін әулиелер күзеткен, жерінің кара қыртысы май болған туған топырақтан бақ тайды. Береке қашты. Сол киелі топырақ енді зұлымдықтың мекеніне айналды».

- Жо-жо-ок! - деп Қойеке от басқандай шыж-быжы шығып, еңсесін көтеріп, әлгідегі дал-далы шығып қажыған бойын жинап, - мүмкін емес! Мыналарды тірі сақтасак, ұлы аруақ желеп-жебеп жібереді. - деді. Еттен арып сүйек пен терісі қалған, табаны тілім-тілім аяғын созып: «Шіркін-ай, дүние-ай, бір кезде бабалар найзасы күнге шағылысып, жебесі көкте ысқырып, жауды қиқулап жапыра қуып, қызғыштай қорыған ата-мекенде осыншалық қорлық пен зорлық көремін деп кім ойлапты? Әлде біз кем тудық па? Әлде біз жалтақ қорқақ боп өстік пе?».

- Пәлі! - деп Қойекеге тереңде суы жылтыраған құдық түбіндей шүңірейген көзін тесірейте, жар қабағындағы қияқтай қалың қасын түйіп: «Бізде әлгі соңғы айтқаныңның ата-баба қасиетінің бәрі бар. Өттең дүние, дұшпан ит басқа сабап, жасқаншақ етіп тастады емес пе?! Ұрпақ, мыналар өсер, тірілер, жетілер. Бабалар рухы оянбас деймісін! Ол ұзақ әңгіме. Сенен өтінішім: ендігі жерде мына баламның есімін Әзіретәлі деп атайтын бол. Мұның аты кім сұраса да Әзіретәлі! Ал әлгі сауалына мен емес-ау әкем айтқан, тіпті әкем емес-ау, оның әкесі көрдім деген бір түсті айтайын деп бет-аузыңды сипалап іштей дұға оқып, дауысыңды көп шығармай күбірлеп, қос қолыңды жайдың да: «О, Тәңірім, өзіңнің құдіретін бе, ұмыт болған қайдағы-жайдағының ойыма оралғанын қарашы», - деп сөйлеп кеткенсің сонда.

Түс көруші баба, асылы ерекше жаратылысты, басқаға бітпеген күш-қуатты, айрықша қасиеттің де иесі болса керек. Сол әулиенің өмірге келер қарсаңы, ұлы ананың жүкті кезі ме, оқиғаның нақты қай заманда болғанын дәл айтпайды әңгімеші.

Адамы бейбіт аңғал өмір кешкен бытыраңқы тайпа заманы ма, кім білсін. Аяғы ауыр ана орман ішінен отын шауып жатыпты. Айтушы сол ананы ірі зор денелі, әрі кез келгенге біте бермейтін алып күш иесі етіп те көрсетеді. Орманда келе жатып, қажет еткен жағдайда, көзіне түскен бәйтеректі қос-қолдап тартып, тамырымен жұлып алып, тұтқиылда тап болған жауына қарсы қару етіп пайдалана береді екен.

- Алып ерекше күш иесі ғой мынау...

- Сөзді бөлме! Әрі тыңдай бер! Сол жарықтық ормандағы кепкен томарды жинап, таудай етіп буып, енді арқалағалы жатса, орман патшасы атанған өмірі қайырусыз өскен жыртқыш қара аю атылыпты кеп. Қанелімде бас салады.

Қаннен-қаперсіз жанға қапыда кеп соқтыққан тажал мерт етердей қауіп төндіреді. Азуы алты қарыс жыртқыш дауысы жер жарып күрілдеп ананың оң иығынан азуын салып, алдыңғы аяғымен тарпып бас салады. Құдай дес бергенде, сол қолы шеңгелі аюдың кеңірдегіне жабыса түскен ана оң иығының соққыдан салдырап ұйығанын елемей жанталаса алыса кетеді...

Аюдың аты аю емес пе! Бір орманды бір өзі дербес жайлап, қара басы хан жыныс тоғайдың атасы, жылы-жұмсақтың бас иесі қара тажал да өкіре бақырып барын салып айқасады. Кеңірдегі ана шеңгеліндегі ол, тынысы тарылып, мұрнынан, аузынан қан ағып, жанталаста екі алдыңғы аяғын сермеумен болады. Ананың кеуде тұсы, терісі пәре-пәре болып жырттылып қанжосасы шығады. Сонда да тажалдың кеңірдегін босатпай, ақыры тұншықтырып алып ұрады. Аю да үйдей, әлде таудай ма, әйтеуір өз заманының алыбы екен дейді әңгіме.

- Ә, осы сенің басың ғой, осындай зұлымдық жыртқыштыққа бастаған, - деп кегі қайнаған ұлы ана аюдың басын кесіп алып, отқа жағып пісірін, миын шағып құйқасына дейін кеміріп жеп жіберіпті.

- Астағфир Алла! Не дейді? Әлгі ана аюдың басын, миына

дейін шағып, құйқасына дейін жеп жіберіпті? Қандай кекті жан еді, ә? Қандай батыр, шіміркіпейтін жүрек, ә? Бір өзі тажалмен жекпе-жек айқасып, оны жеңіп, әлгідей, - деп карадай отырып зәре-құты қашқан Қойекеге:

- Ей, сол анадан тудық дейміз-ау, біз де мұнша қор болып! Тасмаңдайлар табанына салып таптап, тірідей қырғанда, солар жасаған зұлымдықты көз көріп отырып ық еттік пе?!...

- Айта түсші, біз расымен сол анадан тудық па? Өлі де болса тереңдей түсші, кім біледі, - деп ентелей түскен Қойеке, - мына екі бала да естісін, - деді қасы жыбырлап.

- Ол ұзақ әңгіме. Бәрінен де жарықтық, қасиетіңнен айналайың, ұлы ананың кейінгі қиналысын айтсайшы. Айы, күні жақын, аяғының ауырлығына қарамай, кек буған ана жинаған отыны мен өлген аюды қосып арқалап келеді үйіне. Қандай күш иесі десеңізші! Керемет қой, керемет! - деп тамсанған Қылышбек, - бірақ айы, күні жеткен ана мерзімді күнінде босана алмайды. Бір апта толғатады. Толғағы да тарап кетеді. Алғашқы толғақ кезінде құрсағында тулап жатқан бала да бұрынғыдай қимылдамай тым-тырыс қалады. Не өлі, не тірісі белгісіз бала ана құрсағында тағы бір жыл жатып алады. Арада, аю оқиғасынан кейін бір жыл өткенде, ұйқыдағы іште жатқан жан қозғалып өзінің тіршілігінен хабар береді.

- Тез айтшы, осы ана аман-есен босана ма? - деп дәл осы сәтте бәрі көз алдында өтіп жатқандай болған Қойекеге:

- Туады. Туғанда да, үлкен азаппен, анау-мынау емес - бір ай күні-түні толғатқан ананың жанын жеп, әйтеуір жарық өмірге бір перзент келеді. Сонысына орай өзі де жай бала болмайды. Кімнің күдіреті, әлде кімнің қасиеті екенін кім білген, бала жарық дүниеге шығарда ананың дауысы оқыс қатты шығып кетеді. Ол алып ананың, әлде одан тысқары басқа бір күдіреттің үні ме, бала жарық әлемнің есігін ашарда кең байтақ дала бұрын-соңды тірі жан баласына естілмеген әлемді басына көтерген айқай-сүреңге толып кетіпті. Жай жаңғырық, ай-

қай емес, тау-тасты жанғыртқан даланы күңіrentкен ұлы сүрен боп естіледі. Сол зор дауыс бір сәт тыным тапқанда, дария, өзен-көл тасып, орман шулап, азанға айналады. Аспанды бұлт торлап, жарқырап жай атылып, нөсер төгеді. Тауға-тау соғылғандай, үрейлі дабыл көтеріледі. «Туды! Туды! Дауысы неткен ащы, тепкісі неткен қатты еді», - депті босанып жатқан ана сонда кенет бойын жиып.

Бар кереметі кейінде жатыпты. Әлгі баланың лебі де алып ананың төсін сорғанда жұлын тұтасып сөгіп жібере жаздайтындай әлуетті болады. Тісі шығып туған бала құшырланып емшекті сорғанда күрек тіске басып қанын шығарып жібереді екен. Перзентінің мына қомағай қылығына разы болған ана екі жасқа толғанда арқардың құлжасын алдырып, алдына қойса, бала жарты етін жеп жіберіпті.

«Ей, мынау көкбөрі ғой, көкбөрі! Екі жасында бір құлжаның жарты етін тауысты. Үш жасында бүтінін жер. Он жасында қабанды тауысар», - деп ұлы ана қуаныштан тамсаныпты.

- Осы баламның бойыма бітуінде де ерекше белгі бар еді. Айлы түн. Қалың орман. Бал құрағы ырғалған өзеннің жағасында ұйықтап қалған екенмін. Бір бөгде дыбыс шықты ма, оянып кеткенім. Тасыр-тұсыр үстімнен алтынмен апталып, тұла бойын жалтылдаған оқамен қаптап тастағандай алып денелі жолбарыс аттап өтіп барады екен. Қолым құйрығына сәл ілікпей ұмтыла түскен қалпым қала бердім. Мен шап беріп ұстаған құйрығы сусып қолымнан шығып кеткені. Артына арс етіп жалт қараған ол да жөніне кете берді. Сондағы өкінгенім-ай, депті ана. Өттен, не керек!

Егерде ме, егер ол барыстың құйрығы қолыма толық іліккенде ме ересен ер, қайтпас қайсар, алып күш иесі болатын еді балам! - депті ана өкініп. Ей, Қойеке, сен сол ана ырым еткен барыстың, көкбөрінің тұқымысың! Бірақ, бұл күнде сол көкбөрі ақ бөрі болып кетті ме деп қорқам...

Бұл ұлы ана көрген керемет. Ал енді сол анадан туған атаң

көрген түсті, түстегі ғажайыпты айтайын ба? Тыңда! Бірақ ойланып тыңда! Түсіне біл!

Қарт шырт ұйқыда жатса керек. Қайдан шығып жатқаны белгісіз дүниені солқылдатқан жанғырық естіледі. Бірақ, дауысы тіршілікті сілкілеген қаһардың өзі көріпбейді. Тек әлгі үрей шақырған дауыс дүниені асты-үстіне шығарып, аударып бара жатады. Тып-тыныш әлем көз алдында бұл бұрын-сонды көріп білмеген басқа көріністе өзгеріп сала береді. Мұның өзі күнде көріп, бауырында саялап, емін-еркін сайран салып жүрген таулары, жазира жазығы не ұлы дария, өзені, көлі, көзінен тасаланып жоғалып бара жатады. Төбесін күн шалған қара судай өзінен-өзі бүлк-бүлк қозғалып күл болып уатылса, өзендер арнасынан ауып, қолдер суалып жоғалады.

Қарш-қарш опырып, қылғып жұтып, шақыр-шұқыр шайнаған болат тістер... Аксиып ашылып-жабылған аңғар ұңғы жолындағы кез келгеннің бәрін жұтып, сорып, қылғып әкетіп жатыр. Дауыл боп сүйрей тартады бәрін әлгі өнеш! Шайнағаны да, толғағаны да белгісіз құрдым әрі асырып, түпсіз тереңге батырып әкетіп жатыр.

Әне, өзіне биік шындары күнге жетіп тұрғандай көрінетін алып таулар әлгі тажалдың жұмырына жұқ болмай жоғалып барады. Сақұр-сұқыр біріне-бірі соғылған тас па, әлдененің күйреген дыбысы ма мына талып жеткен. Бәрі жұтылып белгісіз тереңдікке сініп жоғалып жатыр, жоғалып жатыр...

Бүкіл қан тамырлы ет пен сүйектен жаралған денесі кенет қақсап шыбыны шырқырайды кеп. Әлгідегі қопарылыстың арасында кетті ме, сырттан асап қарпып қалған азуға ілігіп жүре береді. Аузын ашып та үлгермейді. Сүйегі күтір-күтір. Айқайлайын деп еді жағы қарысып қалған. Қол-аяғынан жан кеткен бе, қозғалмайды. Қозғалақтап еді:

- Тыныш жат! Шыда! - деген өктем дауыс шықты. Ендігі ерік бізде. Қазір саған адамзат тарихы бұрын-сонды естіп білмеген ішек-қарын операциясы жасалады. Ұлы жаңалық ашылады.

Есімнің адамзат тарихына алтын әріппен жазылатын тұңғыш жаналық сенің қарныңда ашылмақ. Мына естілген сұмдықтан денесі түршігіп, жаны шошыған ол тұрып кеткісі келін қанша тырбанса да қозғала алмайды. Тек көз ғана бәрін көріп жатыр. Көкірегі ояу. Денесінен ауырсыну жоқ, жан кеткен.

Мына тұста алыстан көзіне шалынған тағы бір ғаламат! Жер-жаһанды тау басып кеткен бе?! Бүкіл күн шығысты қаракөлең-келеп бір өзі тұмшалап жауып алған.

О, Сұбыхан, биігіне өрмелеп күн шығатын асқар таулар үсті қаптаған мын-мың аждаһа! Айыр тілдері жалт-жұлт жалақтап, ысқырығы жер жарып барады. Тау үстіне сыймай қаптап қыбыр-қыбыр қозғала түскен тәрізді. Буын-буын топ болып қаруытып, сәл ерік тисе дүниеге лап қойып қап-қара ел болып ағып жөнелердей. Әрі биік, әрі ұбак-шұбак күннің көзін жапқан, көз бермес шіркейдей у-ду кара дауыл! Қара құрым. Екі жақтан ортаға алған алып ұңғы аран қысып жөнелді кеп мұны.

Мына көріністерден шошыған шалажансар дене айқайлайын деп қанша жанталасса да тілі байланып, ауыз аша алмайды. Дәрмені біткен. Қозғалар шама жоқ.

- Бастандар! Бұл не тұрыс, - деген әмір естіледі көк желкесінен.

- Қазір...

- Неге уақытты бекерге созасыңдар?

- Қазір операция мақсатын айқындап алайық деп жатырмыз.

- Ол белгілі. Бастандар! - дегенде, алмас қылыш көзіме шағылысып кеп, қарнымды қақырата тіліп жарып өткені. Мұздай кадалған өткір алмастың жүзі ішіме еніп, суда жүзген жыландай ойқастап кетті. Ерсілі-қарсылы жосылтып осқылады-ай кеп... ұңгіп жөнелді. Бәрін біліп, әлгілердің дауыстарын естіп жатырмын, - дейді баба көрген түсін, өз бойында тосын бөлған сұмдықты әңгімелеп.

- Ей, денесін жансыздандырып па едіңдер, - деген айқайға:

- Иә, мұның денесіндегі жанды алғанымыз кашан! Жансыз дене ауырсынбайды. Қазіргі бойында бары - соғып жатқан жүрегі ғана, - деп денемді осып-осып өткен алмас қылыш сырсыр тіле берді де, шалажансар денемнің ішкі құрылысын бырт-бырт тамырларын үзіп қопарып алып шықты.

- Мынауың не? Не алып шықтың?

- Көріп тұрған жоқсыз ба? Бұл өкпесі ғой.

- Мыналар ше?

- Мынасы бауыры, әй, өзі баскалардағыдай емес тым үлкен екен, ә!

- Айтпаңыз. Жанды да, оның ішінде адам баласында, пілден кейін үлкен бауырды көргенім осы. Мұндай бауыр тек... иә, тек пілде ғана болады.

- Ал, мына домалағы...

- Бұл бүйрегі.

- Бәрекелді-і! Бүйрегі де нар бураның басындай екен. Бұған ілесіп мына шұбатылып шыққаны несі тағы?

- Олар ма, олар ішектері, қарны, көтеншегі...

- Сұмдық-ау, тірі жан иесінің де ішкі құрылысында мұншалық көп нәрсе болушы ма еді?

- Енді қалай деп едіңіз. Бұл не дегенде де, әлемге қанша ғасыр үстемдігін жүргізген құдіреті асқан, құрыштан жаратылған алыптың ұрпағы емес пе! Денесіне қарай ішкі құрылысы да осал болмағаны шығар.

- Өлі де ішінде бірденесі қалды ма?

- Саспаңыз. Біз мұның кеуде жағын ішек-қарнын ғана ақтардық. Ең мықты жері мұнда. Мұны - бас дейді. Бас! Мұның іші де лық толып тұр екен, - деп таңданған қасап асыға сөйлеп, - Тез ыдыс жеткіз! Арнаулы ыдыс керек. Жай ыдыс емес, ұзақ жылдар мына миды әлдеқалай бұзылудан, бүлінуден сақтайтын арнаулы ыдыс керек. Бұл - аса қымбат, құпиялы әлем. Мұны тиісті ғылыми зерттеу орталығындағы лабораторияға зерттеуге жіберу ләзім. Ондағы басты мақсат - бұлардың ақыл-

ойы қалай дамыған, ойлау қабілеті қалай жетілген? Ашық аспан, үскірік боран, дауыл жел, аптап ыстық, жалаңаш табиғат құшағындағы еріктілер қандай жан иесі, нендей жаратылыс? Миды сөйлету - неше түрлі жұмбақтың сырын ашады, - дейді.

- Туу, сен де, не болса соны айтып босқа уақыт алып, ақыл, зейін төздырады екенсің. Бізге керегі мұның ішек-қарны да, миы, басқасы да емес, қуат-күші!

- Сәл шыдаңыз. Сәл үшін, - деп кідіріп ойланып қалған операцияны жүргізушіге:

- Енді несі қалды мұның алынбаған? - деп тықақтады экспериментті басқарушы:

- Ендігі қалғаны жүрегі ғана.

- Оның бұған енді не қажеті бар?

- Егер біз өзіміздің түпкі мақсатымызды сараптайтын болсақ, мұның жүрегін ғана қалдыруымыз керек.

- Неге?

- Неге дейсіз, ә? Жүрек - адамның бойындағы ләззат шоғы, сүйсіну мүшесі. Тіршіліктің махаббат көзі. Жан ұясы, жан тұрағы. Сондықтан мен мұның ішкі тіршілік құрылысында тек жүрегін ғана қалдырдым. Тек жүрегімен. Бірақ, кімді сүйгенін де, кіммен сүйіспеншілік қатынаста болғанын да, не мұрат, не арман бар онда, оны біліп бағамдап жатқан сана енді болмайды мұнда. Жаңа бас қуысындағы миын алып тастаған жоқпыз ба? Солайда сүйгені адам ба, мал ма, басқа ма біліп жатпайды. Бірақ, жүрегі арқылы құштарлық сезінеді. Бүгінгі эксперименттің мақсаты да осы! Бұларда тек қызығу, басқаны жанымен беріле сүйіп тұратын жағымпаздық қасиет қалдыру!

Екінші жағынан мұндағы жүрек көзі көргенді ғана қасиеттеп бас иіп тұрады. Айтқанға көнгіш, жетекшіл болады. Ендеше, бұл өзіңнің ойыңдағыны мүлтіксіз орындап тұратын мәңгілік көмекшің болады дей бер. Бір сөзбен бұл өзі де, ұрпағы да ата-бабалары ғасырлар бойы мекен еткен кең байтақ дала, не құндылықтар, байлық бәрі-бәрі мына өзіңнің қолында бол-



мақ. Ендігі жерде біз бұған не десек сол болады. Демек, айтқаныңды екі етпей орындаушың да осы!

Ал, келешек заман тарихы бұлар туралы сондай да сондай болған екен деген тек аңыз таратады. Бірте-бірте ол да ұмыт болады. Бұлар өзіңнің қанына сіңіп аты да, заты да өзгеріп адамзат нәсілі ретінде жоғалып кетеді. Сөйтіп бұлар жүрек әміріне бағынған жәреуке, жағымпаз, ықшыл, қорқақ, парықсыз жан иелері болып шығады. Басы қосылмайтын пәтуасыз, ішкені мен жегеніне мәз тобыр болып қалыптасады. Әрбір ләззатшіл жанның мақтаншак, біреудің кәдесіне жарауға ұмтылып тұратын қуыс кеуде болатыны белгілі емес пе! Бұлардың ендігі өмірдегі бар қызығы да сонда.

Күні ертен-ақ осы тобырлар мекені - ұлан-байтақ кең дала иесі де өзіміз. Бір сөзбен айтқанда, алдында бар мәзірге толы жайылған бай дастархан жатыр. Жаныңа не керек, отыр да бұйыр! Іш те, же! Керек етсең өзің пайдалан. Керексіз десең, май құйрыққа бір теуіп айдап шық! Әне! Бүгінгі эксперимент жемісі. Бірақ, есіңнен шығарма. Бұл ежелгі дүниенің алып батыр қолбасыларының қан жұтқызған, әлем дүлейі атанған бүгінгі көзі тірі солардан қалған дүлейдің өзі. Тұлпарының тұяғынан шаң емес, от ұшып, қылышы мен шоқтары, найзасынан кара жерге жай түсірген сұрапыл! Саған да соққысы мен тепкісі аз тимеген!

Басыңды шайқама! Екі құрлықты - ЕураАзияны - дірілдеткен кереметті қалай есіңнен шығардың, ә?! , Ақ теңіз, Азау, Жерорта теңіздері, тіпті аспанмен шектес мұхиттарыңды тұлпарыңның тақымына басқан жиһангер көзсіздер де осылар. Ажалмен бетпе-бет айқаса беретін, әрі жеңе беретін, басын кессең аяғы, аяғын кессең қолы, туралған бір жапырақ еті тіріліп жойқын күш-қуат шақыратын пәлекет те осы!

Бұның өткеніне қайта бір оралып, бұлардың бойындағы басқада жоқ ерлікті шындаған күшті зертте! Көзсіз батырлықты қайдан алды, біл! Мынаны да жақсылап тыңда!

Анасының жатырында алақанына қылышын қайраған, садағының жебесіне жауының өкпесін ғана емес, жүрегін тесетін болат қанжар байлаған, басы күж-күж шокпар көтерген жалғыз көзді сұрапыл да осы!

Әрідегісіп қой, берідегісін ғана айтайын. Тыңда! Толқыма! Құлағыңа құй! Ұмытам десең, шақыр әлгі, аты немене еді, ел жадын қаттаған зердегерінді! Жазып отырсын, тыңдаушысының бетіне ұғамысың дегендей карап, сұмдық қой бұлар, сұмдық! Қанша ғасырлар ұйқыдан оянған аюдай ақырып мына дүниені дүркіретіп шыққан жоқ па аттандап! Олардың арғы түп тұяғын зәузәті тамырының қайда баратынын есінде ұста! Ұмытпа! Олар қалдырған тастағы жазуларды оқы! Ол қай заман, біл! Сөйт те, бұлардың бойындағы қаныңдағы көзсіз батырлық қасиетті бойыңа сіңір! Мұның жүрегін сол үшін ғана қалдыртып отырмын. Әлде болса миын қопар. Бас сүйегі ішінде қалған ми ақыл деген там-тұм зердесін оятып, тағы бірденені ойлап тауып қаһарына қайта мініп, дүниені қиратып кетпесін!

Ал бойында тек жалғыз жүрегі ғана қалса, құшағын жая беретін көңілшек, дархан мінезді болатыны сөзсіз. Бауырмал да сол. Қайталаймын, сөйте-сөйте басқаның алдында көңілің, құрдай жорғалайтын құлдық мінез қалыптасады. Ата-бабасын, тегін ұмытып, етіңмен ет, жаныңмен жан боп сіңісіп кетеді.

Е, е, түсінсең бәрін жеткізіп айттым. Әлдеқалай: «Оян! Оян!» деп, күндердің күнінде зар қағып бабалары намысын тірілтетін біреулері шыға қалса, аяма! Үнін өшір! Тілін кес! Сонда ғана өзіңнің беделің, күшің өсіп, абыройың артады. Даңқ тұғырына шыға бересің.

- Не болды өзі сонымен, болдың ба? Аяма! - дедім ғой. Несі қалды?

- Әлгі, тек жүрегін ғана қалдырдым. Беті ауған жаққа лағып, қаңғырып кете ме, таза ессіз болғанынан бізге не пайда деп бағыт-бағдарын ұстап жүрсін деп, миының болмашы бөлігін қалдырдым.

- Дұрыс болған. Болмашы миымен нені ойлап қирата қояр дейсің.

Әйтеуір өзіңнен кем білетін, айтқаныңды істеп, айдауына қонетін қауқары болса болды емес пе?

- Дұр-рыс! Тағы бір есте болатын маңызды мәселе: бұлардың ата-мекені, табаны тиген жер тұнып тұрған қазына байлық. Бұлар алтын басқан ордалы айдаһар. Сол байлықты өзіне қаздыр. Сөйт те оны өз игілігіне жарап. Сырттан басқаға қол салдырма!

Былай кара! Қарашы күн шығатын жакка! Сонау төбесінде мұз. ақ қар түнеген таулар үстіне шығып алып, денесін күнге қактаған мың-мың тажал аждаһаны көрдің бе? Қара! Қара! Әрқайсысының басы әлденеше мың, құйрығы миллион! Әлгі бастар өз құйрығын өзі жұлып жеп жатыр. Сонымен әуре! Бері бастырма оны. Ақтарылып құлап құйылып кетпесін...

Бір замандарда, жаңа ғана өзің бүкіл ішің алып, жалғыз жүрегін ғана қалдырған алып батырдан олердей сөккы жеп беті қайтқан аждаһалар шайлыққаны сонша, бері беттей алмай ұйлығып жатыр. Жата берсін. Әйтеуір бері асыра көрме! Егер ол әлдеқалай бері беттемек болса, мына мисыздарға қару ұстатып қарсы жібер. Арқасынан қағып: «Кезінде сенің бабаңнан таяқ жеген қауқарсыз қара шыбындар» - деп мақтасаң, бұлар ескі аруағына мінеді.

- Түсіңдік бе? Ұқтың ба өзі?

- Ұқтым!

- Ұқ! Ойла! Ойласаң біле бересің. Тағы бір есінде болатын басты нәрсе - басында болмашы миы. кеудесінде тек жүрегі ғана қалған алып күш иесін өз ырқыннан шығармайтын аса маңызды шара өзін-өзіне айдап салу.

- Өзін-өзіне айдап салу? Ол қалай? Айдап салу...

- Ойлап! Әлгі өзіне бағынышты ырқыңа көнген жан иесін күнде желкелеп, дүрелеп жатсаң, оны көретін дүниеде көз жоқ па?! Бар. Көреді. Олардың кешегі, иә, әлем алдында кереметі асқан баһадүр екенін де таниды. Олардың кешегі әлемге күші

асқан күдіреттің сенің қара құлыңа айналғанына қызғанбай ма? Олардың қуат-күшін білмей ме? Біледі. Қызғанады. Әне, жер жүзіне қаныпезер, рақымсыз, басқаны езіп, құлданып жатыр деген зұлымдық атағың жайылатын жері де осы!

- Сөз-ақ екен, мұныңыз! Сонда не істеуім керек?

- Сабыр ет, әрі қарай тыңда. Есінде болсын, басында бол-машы миы, жүрегі ғана бар кембағал жан тыңдағыш, елгезек, айтқанына көне беретін, иланғыш, нанғыш, жағымпаз болады дегем жоқ па! Оның сол мінездерін пайдалан. Бауырыңа тарт. Өзіңнің мүддене қызмет ететіндей етіп оқыт. Бірақ түпкі мақсатыңды білдірме. Қолпашта. Сен өзі менің ойымды әлі түсініп болған жоқсың ба? Зеректік те керек. Үйінде итінді қалай тілге үйретесің, ә? Мезгілімен тамағын беріп, күнде мәпелеп күтіп отырған итің бейсеубет біреуге шап десең, бас салып таламай ма? Талайды. Ал, әрі-беріден соң ұялас иттерді тексеріп көр. Бірер күнге ашықтырып, алдына ортақ ыдысқа ас құйшы. Таласып күші асканы тартып жейді. Ұялас едім демейді. Әлдісі едім демейді. Әлдісі әлсізін тамақ үшін жарып өлтіреді.

Сол сияқты тәрбиелесең, үйретсең жарты миы да үйіндегі итің сияқты айтқаныңды қалт еткізбей орындайды да тұрады. Мұны саған түсінікті тілмен айтсам, бірін-біріне айдап салу. Әлсізін күштісіне талату дейді. Женілген жақ сені кеп паналайды, өзің төреші, өзің бисің сонда.

Жана ғана бұларда қандай мінез, қулық қалыптасатынын санана жеткізіп айттым. Бағдарлаған қасқа жолмен әрі қарай іс-әрекетінді жалғастыра берсең, күнде тепкілеп жатсаң да жаным ауырды демейтін, басын кессен күн сұрамайтын «Алди-яр таксыр, не бұйырасыз?» деп тұратын бойында күш-қуаты, жүрегінде сүйіспеншілігі бар кеңкелеске ие боласың.

- Мұныңыз енді қаншалықты, қалай жүзеге асатын, - дей берген оның сөзін бөліп:

- Тоқта! Әлі де түсіпбепсің! Құлақ сал! Ең бастысы - біріне-бірін айдап салып шайнастыру әдісін сен оларға қызмет лауа-

зым беру арқылы жүзеге асырасың. «Бәрекелді! Қабілетті білгірсін, кемелдісің!» - деп игілік дәмін татқызып, рақат құшағында балкыту тәсілімен ойыңдағыны орындатасың. Олар сенің алақаныңдағы түрлі-түсті ойыншық.

Бұл жолда олар бірін-бірі аямайды. Атып та, шауып та, бәле жауып та, бірінін-бірі дүние мүлкін гартып алып та, киянатың не түрлі жан түршігерлік түріне бара береді.

Адам баласы таныған аяугершілік, жанашырлық, шындық, әділдік, адалдық дейтін қасиеттердің бетіне тік караудан қашатын болады. Сен бұл әдісті жүзеге асыру нәтижесінде басқаның қолымен от көсеу дейтін жаңа қасиетке ие боласың. Бара-бара жан түршігерлік, ізгілік шошынатын сұмдықты сен істемейсің, істеуші осылар болады.

Әрине, ақылды өзіне пайдалы тәсілмен үйретуші өзіңсің. Оларда ойлау, тапқырлық қасиеті шектеулі екенін өзің де жақсы білесің. Тек ретін тауып, бұлардың жан шошырлық қылмысты әрекетін жұрт алдында айыптап, жазалап отыру да есіңнен шықпасын! Адамзат бақыты үшін әділдік, адалдық туын көтеруші күрескер екенінді танытатын сенсация, биік бедел табатын жол да сол! Ендігі қалғанын өмір өзі үйретеді. Бірақ, әрбір қадамыңды ойланып бас, аптықпа! Қара шұбар әлемді ырыққа көндіру, тәуелділікке келтіру оңай емес. Ойла-а-ан!..

Қарны қақырап жарылған алып тұлғалы пенде жарасын жөргемдеп тіге бастағанда ыңырсып қоя берді. Өзінің тіршілігінен хабар еткені болар.

- Ей, мынау ояу ма еді.

- Әрине, шала ұйқыда. Өліп қалса, әлгі айтқаныңызды кіммен орындаймын.

- Дұрыс! Жаңа түсіндім. Дегенін болсын...

- Міне, Қойеке бауырым, атам айтты дейтін, бабам көріпті дейтін түс мазмұны осындай.

Қылышбек көңілі босағандай басы салбырап отырып қалды. Маңдайшан шұбырып тері төгілген.

- Қылыш-ау, Қылыш! - деп жан дауысы шыққан Қойеке, - Мына айтқаның түс емес қой. Түс емес! Менің өңім ғой мынау! Кешегі-бүгінгі өмірімде болған мына өзіміздің бастан өткен шындық! Кешегі азапты, ажалды қырғын өмір. Ойбай-ау, мынау Тасмандай мен Шәкірдің қолымен жасалған қасірет! Дәл өзі! Сол сұмдық мынау! Қайран бабаларым-ай! Қасиетіңнің құрбаны болсам-ау! Түсінші, ойланшы, әлгі қарнын тіліп, бауыры, бүйрегі, ішек-қарны, миына дейін алып тасталған бейне де сол өзіміз - мына біз ғой.

Әлгі атарман-шабарман кенкелес бәлшебектердің қолшоқпары елді қырып-жойғандарды бабамыз баяғыда-ақ түсінде көріпті ғой. О, құдіреті күшті Құдай, не дермін әміріңе!

Бүгінгі біздің тақсыретімізді кітапқа жазғандай қалай дәл айтқан! Мынасы ұлы әруақтардың аяны! Әулиелер-ай, қай заманда, қай дәуірде көрді екен мына сұмдықты, қалай тап басты екен бүгінді. Бұл - ақиқат, бүгінгі күн! Бауырым-ау, ұрпағының жанын қинайтын қасіреттің қайдан шығатынын дөп басқан әулие бабаларым-ай! Бәрін-бәрін қолмен қойғандай айтып тұрған жоқ па? Адаммын деп өзін танытатын бүкіл жан - дүниесіндегі бар асылын, ізгілігіне дейін сыпырып алып, топтастырып тастайтынын да айтыпты, ә? Қарақшы дұшпанның қайдан келетінін, қандай зұлымдық тәсіл, алдау, арбау қолданатынын да ашып көрсетіпті. Айтылмаған не қалды? Әлгі болмашы жарты миы ғана, қаңқасы ғана қалған тірі жан «айт» десе тұра жүгірген қарғылы ит Тасмандай сорлы ғой! Тасмандай Дос-о-овский! Өзі түгілі әкесінің де атын өзгертіп, тұқымын біржола тұздай құртып тастаған жоқ па?! Қатыны мен баласы аштан өлгенде: «Кәләшөкен тірі болсын! Қатын жолда, бала белде» дейтін басында жарты миы қалған кембағал пенде де сол емес пе! Е-е, тағдыр, сен осындай ма едің, - деп оның күңіренген даусы кең байтақ даланы күрсіндіріп жіберген сонда... Мына естіген әңгімесіне, бүгінгі халіне ұнжырғасы түсіп, аң-таң қалған Қойеке, әлі де арты не болар екен деген-

дей: «Сонымен, - деді сұраулы пішінде. Оның қалжыраған түріне шаншыла караған Қылышбек: - Баба сонда ішімді ақтарып, бар аларын алып болғаннан кейін, - деп созыпты түсінде көргенін әрі жалғап. - Әйтеуір өлмейтінімді білетін қасапшылар мені тастап жөніне кетті. Артынша әлгі сол пышак тиген жер түз сепкендей ұдай ашып, тірі денені күйдіріп жөнелді. Тірі екенім кәміл. Бар әл-қуатымды шақырдым. Қол-аяғымды қозғап жанталастым. Өліп барам. Соңғы қуатымды жиып, иығымды қағып-қағып жібергенімде байлаулы екі қолым босап кеткені. О, құдіреттің пәрмені берген қос күрзі босадың ба?! Енді тобығымның тұсы сыздап жатқан. Темір ме, жіп пе байлап тастапты. Қос қолдап тартып, аяғымды сермеп кеп шарт үздім.

Қуанғаным ба, атып тұрдым. Тура жүгіре беріп, етпетімнен құладым. Қайта тұрдым. Тағы жүгіре түсіп, сүріне-қабына жүгіре жөнелдім. Токтағым жоқ. Қуанған жүрегім бір өзіне оңаша тиген өкпе-бауыр, ішек-қарыннан босаған бос кеңістікке сыймай айнала шапқылап тулап келеді. Өлі жүгіріп келем. Токтағым жоқ. Алдымда ұшан-теңіз кен далам. Ортада Көктөбе! Биігіне шыға беріп оянып кеттім. Түсім. Апырмай, бұл не? Ұрпағымның басына осындай күн тумаса етті, - деп шошыдым. Бірақ, жеркіндігі Көктөбенің басына тегін шықтым ба?! Биіктік мәртебе емес пе, түбі қайыр болғай деп жорыдым сонда» - депті. Бабаның сол түсі болмағай біздің басымыздан өтіп жатқан осы өмір...

- Әйтеуір, өзі тез өтсе екен, - деді келешектен үмітін үзбеген Қойеке.

## ҚАРАШОҚЫ

Ұбап-шұбап шыбынын сүйреткен төп қалаға де жеткен. «Қазіргі қаласы мынау болса, құрысын қаласы!». Күйініп кетті олар. Қаңғалақтап жүріп, әйтеуір базарына кезігіпті. Бір замандары думанды жаймашуақ базарын аралап, дүкенін жағалап, керегінді іздеп, оны да таңдап көзіне жазып, талғап, бәлсініп, кергіп мырза кеудемен кердендеп шалқақтайтын күн қайда? Қала да, базары да өзгермеген сол көпшілік ығы-жығы қалпы. Біреу келіп, біреу кетіп жатыр. Бірақ, мына базардың мазмұны, көрінісі басқа! Күйіп тұр.

Баяғы құрақ ұшып, алдыңнан құшағын жая қарсы алып, құрмет, қызметін ұсынып бәйек қаққан ілтипатты ақжарқын жандар байқалмайды. Ақ жарқын ықылас, меймандос, ыстық пейіл өшіп, шырағы сөнген. Бәрі қара көңіл, қоңыр жүз. Көптің назары пәс, қабағы қату, жаны жүдеу.

Қалаға жетсек, көптің, ұлы дүбірдің, дүрмектің іші жансақтар бір тескіндік күнкөріс табылар деген үміт көзден ұшты. Кеудені жарған қолтықтан шыққан қолаңсадай сасық иіс кеңсірікті тіліп барады. Дем алатын ауа да бұзылған. «Қайран кең дала! Желің жұпар, топырағың мамық па еді? О, жарылқ-аушы құдай, сай сала кезген қаңбақтай қалжырап әлі кеткен пендене көрсетерің осы ма?» Бұл шыбыны шықпаған тәннен шыққан зар үн.

Екі бала базар шетінде нан сатқан кеудіреген кемпірді көріп, табандарына желім жабысқандай сол жерден өлсе қозғалар емес. «Нан! Нан! Нан!» - деп таңдайлары тақылдап зар қағып жылап тұр.

Қойеке саған, сен оған қарайсың. Онсыз да өзегі үзілгелі тұрған сәбилер сұлдері тозып барады. Екі бала да сыйдыып,



сүйегіне ілінген қолдарын созып, тарбитып алақандарын жайған болады. Бір тірі жан ығы-жығы көп ішінен мыналар да жан иесі-ау, мұсылман баласы деп, аяугершілік жасайтын емес. Базарда дүниесі мен тамағын сатушыдан әлі кеткен өлмелі қайыршы, сұраушы әлденеше есе.

Біреуге-біреудің рақым назары түсе қояр түрі байқалмайды. Омалып, базардың шет-шетіне қоныс тепкен, қос тіккен, алым-жұлым киімді, тілемсек күн кешкен, бағзы бір заманнан азып-тозып қоныс аударып келгендей түр-сиқы кеткен халық.

- Ей, Қылыш, екі бала әлгі нан сатқан кейуананың қасынан кетпей қыңқылдап, дауыстап жылауға көшкенде, маңдайынан бұршақ-бұршақ терің тогіліп жан-жағына алақтап қарағаныңды ұмыттың ба?! Қоң етінді біреу кесіп алып жатқандай болғансың. Мен де сенің кеудеңдегі жаның болып шырқырағам сонда. Анаңның: «Қылышым, мына жалғызымды аштан өлтіріп алма! Біздің ата-баба мекенінде, ана топырақта қалғанымызды білесің. Бір кәрі болар. Өле қоймаспыз. Құдай несібесіз жан жаратпаған. Туған жердің топырағы да ырыс, өлтірмес. Не көрсек те бірге көрейік, ана - бесік, ата - мекенінде бірге бола берейік дегенге көнбедің. Жолдарың болсын! Заманың әлекандай болады. Мына жарығымның жүрегі талып бара жатса, ең болмаса бір үзім нан болар. Аз ғана ақшанды ышқырыңа тіктім, Асыл текті Шәрбатым, келінімнің тіршілікте соңында қалған жалғыз көзі. Одан қалды бір тұқымның өркен жаяр жалғыз бұтағы, тірі қалғаны да, үміт артары да осы ғой. Сол бауыр етім келінім қарашығы жарық дүниеден сөніп бара жатып:

- Ене, екі құлынымды сақтаңыз. Бұлар тірі болса, мен де, сіздер де тірісіздер, - деп еді. Үлкенінен айрылды. Енді мына жалғызды сақта. Кеудеңде жаның барда балаңды күт! Балам, бала - бал ғой, - дегені есіңе оралған. Шыбынын болып шырылдап анаң болып кеудеңді қаққамын сонда! Көзіңе мөлт-мөлт жас тұнып, өзегің күйіп, әке-шешені көз алдына келтір-

геніміз қайда? Мен көзіңе көрінбейтін алыста қалған жан, сен сағыныш оты жанған тән болып егіліп кеткенбіз. Жүрегіңе өт түскендей, сағыныш па, әлде күйініш пе, тұла бойыңды бір алау қыздырып шарпып өткені бар.

Осыдан кейін ғана селт етіп ұйқыдан шошып оянгандай, ойыңа анаңның айтқаны түсіп, ышқырыңа қолыңды апарғанын. Иә, оң қолың ышқырыңа жармасып, мына рақымсыз, қан жұтқан, адамдық, ізгілік атаулыдан жұрдай қаныпезер өмірден өзіңе беймәлім бір көзкөрмес атырапқа сініп жоғалғың келген. Түділіп кеткенсің. Мына қарабет тіршіліктен, азып тозған ортадан құрдымға батудан басқа басыңда ой қалмаған.

Осы сәтте ақ сақалы кеудесін жапқан, кезінде болып-толған, «сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпес» дегендей, көрікті, инабатты қалпын сақтаған кісі едәуір көтеріңкі дауыспен:

- Тегін қыз берем! Көркіне көз тоймас, әдемі сұлу қыз! - дегені дәл сенің қасыңнан саған айтқандай құлағыңа шалынған.

Сен анаңның жолға шығарып салып тұрып, алдымен немересің, сосын өзіңнің маңдайыңнан езіле ыстық лебін мейірімен қоса төгіп, шөп-шөп сүйгенін жаңа ғана қиялыңа қондырып елестеткенсің! «Қайран анашым-ай» - деген сөздерді ішіңнен сағыныш отына өртеніп тұрып айтқансың.

Саусақтарың ышқырынды жағалап, оң мықын тұсына кідірістеп қалған. Тапқансың. Ақша тігілген ышқырынды сипалап, көзге көрінбес ажал пышағынан араша жанашыр, озекек жалғар бірдененің өз бойыңда барына кәміл сеніп қуаныш құшағына кіргенсің.

- Тегін қыз беремін! Он бес жаста! Бұл әлемнің тірі пендесінің сұлуы! Тағы да сұлу әйел бар. Екеуі де бірінен-бірі өткен перінің қызындай көрікті, көз тоймас жандар! - деп үні үзілген қарт белі шойырылған жандай бүгіліп, қалжырады ма, ойсырап, отыра берген.

Сен жалт қарағансың. «Ей, опасыз өмір» деп ішіңнен егіліп, тебіренгенінді анық білем. Құлағың жазбай шалып тұр әлгі

сөздерді. Бірақ, ойың басқада. Асығыс кимылмен, басқа сырт көзден тасалап тұрып, ышқырдағы ақшанды алдың. Нан сатушы да ұзақ емес еді. Сенің ақшаңа төрт күлше берген. Екі күлшені орамалыңа оран, кеуде тұсына, жейденнің иісіне тыға салып, екі күлшені төртке бөліп жедіңдер. Соны сыртыңнан бақылап, барлық іс-әрекетіңді қалт жібермей, аңдып көріп тұрған қыз бен әйелді тегін ұсынушы қарт:

- Азамат, балаларың әбден жүдеп, арыған екен. Жіліктерінің майы да үзілген-ау! Бүгінге әлгі жеген нандары жетер. Тағы беріп аш өзегіне түсіріп алма. Қалған нанынды ертең бер, - деген. Сенің өз үлесіңді жемей, жаңа бергеніңді екі-ақ толғап жеп қойып, балаңның қолыңа жаутандап қарап тұрғанын байқаған ол.

- Не дейсіз? Мынаны да жегізсем деп едім.

- Асықпа. Оны кешке жегіз. Негізі, әлгі бергенің бүгінге жарайды, - деген ол.

Сен қарт кісінің ақылын тыңдап, әлі де қыңқылдап, кешеге дейін есімі Сталин атанып, ендігі жерде Әзіретәлі атанбақшы балаңа:

- Шыда! Ата не деп тұр. Бұл сенің кешкі сыбағаң, - дегенсің.

Қарт тарғылдау дауысын созып:

- Тегін қыз берем! Тегін қыз берем! Тегін қыз! - деп орнынан созаландап сүйретіле зордан тұрған.

Манадан көзің қарауытып кетіп, бірде өзіңе-өзің келгендей әлдене қап, аштыққа қасарысып беріспей тұрған сен, әлдеқалай зығырданың қайнады ма, ақсақалға:

- Қария, бұл не, базарға адам шығарғансыз ба? - дегенсің қарттың сөзінен денен үркіп.

- Е, қарағым, несін сұрайсың. Босқа өлгенше бір күн болса да, жарық дүниеде тіршілік етсін де! Кім біледі, әлде бір иманы бар, ізгілік иесі, наны бар пақыр кезіксе, демі таусылғанша, күн шуағын сүйе тұрса, - деп шалдың жаны күйіп қалтырап тұрып зорға айтты бұл сөздерді.

- Аға, мен, - деп тамағың құрғақсып, қылғына сөйлегенсін, өзіннің де демің үзілгелі тұрған сен, босқынмын. Қасымда мына тұрған балам, әне баласын жетелеген жолсерік, туысым бар. Ай бойы жаяулап құба жон асып, мына қалаға жеткеніміз осы. Қала - көп ортасы, ел іші, өндірісті жер деп күшімізді сарқып өле жеттік. Ал, мұнда...

- Сұрама, балам! Бұл адам адамның етін жеп жатқан, адам жұты келген нәубет! Мына жердің бетінде тірі пенде қалмай ма деп қорқам. деген сакалын тұтамдап күйінген қарт.

Қарттың мына сөзіне күйінген Қойеке қартқа қарап сөйлеп кетті.

- Қылыш бауырым, - деп өксігін өкпесіне жеткізген Қойеке тұншығып бара жатқандай, - Адамға жұт келген нәубет дей ме, мына қарт. Дұрыс! Тауып айтып тұр. Ол сұмдықты өзін көрдің. Басыңнан кештің. Халық жұт жеті ағайынды, айыр ағашпен сегіз, қыста ұрын ойнауға келген жаман күйеумен тоғыз деп бекер айтпаған. Соры қайнаған елге өткен күз ай бойы қара нөсер жауынын төкті. Оны көк мойын боп, толассыз жауын астында тоныңның етегі жерге жетердей созылғанын өзін де жақсы білесің. Оның үстіне карашаның ақша қары төгіп кеткені ше! Желтоқсанның басында, әлгі Тасмаңдайлар елді үркіте көшіріп, киіз үй қалашығын құрып жатқанда, атан түйе жүре алмайтын қалың қар атырапты тұмшалап та болды емес пе! Тоң жұтып, қар жамылған дала ысқырған боранын тосып қана қалған.

Не керек, өткен сұрапыл қыстың тоңы кісі бойы болып, қара жер аяз қысқанда қақырап айрылып кетті. Қара жерге кетпен, қайла, шот түгілі сүймен екі елі батпай тас боп бекіген еді-ау! Өзін куә, шегін тартқан ақ боран көз бермей, ақ толқын үскірік атқаны ше? Иә, қария бұл дүниеде қазір не болмай жатыр. Міне, өзіңіз адамды саудаға шығарып отырсыз.

Елдің сорына, жердің соры қосылды, - деп өзегі күйгендей үһілеген Қойеке тірі адамын саудаға салған елге осы қасіретті

күндерде өлгенін ақ жуып жерлеу мұң болғанын қайтерсің. Ө, ажал боп келген сұмдық өмір-ай! Сол бір азынап ақ бораны, күркіреп дауылы даланы тулақтай сілкіп басына котеріп, аспанды жаңғырықтырған күндердің бірінде еліне белгілі Бықан қария. Бақыбай бай дүниеден өткен еді-ау.

Киіз туырлық, түндікті көк қаңылтыр боп қаптап жез тырнақтай шенгелдеген мұз, қары аралас сіреу үйдің төбесінен жүріп кеткені қашан! Сол құрсауды бүгінгі тірі қалғандар ұмыта қоймас.

Бір үйден екінші үйге бірін-бірі қол ұстасып, жетелеп, сүріне-қабына дірдектеп жеткен киіз қаланың Құрамысов көшесі тұрғындары Бықан үйіне жиналған. Өзіңнің әке-шешен бар, елдің бас котерері, үлкендері түгел! Киіз есікті зордың күшімен мұз бен қардан аршып кірген.

Ой, дүние-ай, десеңші! Бықан жарықтық ұзыннан түсіп текемет үстіне мамығын салдырып, жамылғы көрпесінің сыртынан тонын жапқызып қымтанып жатыпты. Кемірімен екеуі ғана. Қолындағы үйленбеген баласы Қаратүзгендегі бірді-екілі үй туыстарына қарттың ауыр халін, әл үстінде екендігін хабарлауға кегіпті. Қалжыраған, әлі кеткен кемпір байғұс та қар басып, мұз тұмшалаған үйден шығар дәрмен жоқ. Боранмен бірге зарлап сырттан жәрдем шақырып, бақыра-бақыра дауысы қарлығып, үйі бігіп әлі таусылып құлапты. Шал соңғы тынымсыз боранның үшінші күні кешінде жан тапсырған. Бұл сұмдықты да әлдеқалай қаңғалақтап жүріп менің білгенім. Есік алдына шыға келгем. «Өлдік қой! Арам қаттық қой! Аллам-ау, көрсетейін дегенің осы ма еді. Көгермегір Тасмандай! Көгерме! Қар мен мұзда жонға қамап, аштан арам өлтірдің-ау!» - деген жан дауыс естілді. Абырой болғанда үйімнің Бықан үйінің ығында болғанын айтсаңшы.

Адам ойына келмейтін осындай қайғылы - қасіретті жағдайда ел қадірлісі кешегі кекірігі майға шіріген бай, айтулы қария Бықан өтті өмірден. Ендігі міндет - оны жерлеу, арулау. Үйдің

сиқы мынау. Көк мұз, ақ қар басып алған. Өзіңнің, - деп, әңгімеге құлақ түрген қартқа өлеусіреп қарап әкең ғана отырғандардан тіл қатып: - Қойеке, тұр! Біздің баланы шақыр. Баска күші бар кім бар. Біз бірдене етіп дәрет алдырармыз. Осылай жата ма. Жиналыңдар! Бықанды құтты орнына жеткізіндер, - деді, түрі әлем-тапырық өзгеріп. - Әлгі шаһар басшысы Тасмаңдай қайда? Соны табыңдар! - деді дауысы әлгіден де бұзылып, әлі-қуаты таусылғандай.

Көп кешікпей қасында Шәкірі бар Тасмаңдай өзі де жетті.

- Бұл не отырыс? Өлгенмен бірге өлеміз бе? - деп ақыра келген ол бізге тағы үш-төрт жігіт қосып беріп, Бықаңнын қабірін қазуға бұйырған.

- Ол күнді еске ала көрме, - деп сөзін созған Қойеке - Қызыл шұнақ аяз. Бетті қарып күйдіріп барады. Дала үскірік. Азынаған айғырдай суықтан тұтанған өрт бет қаратпай құтырынып алған.

Тасмаңдай айтты - болды. Оның бұйрығы бойынша осы қалашық сыртындағы Қарашоқының етегінен қорым ашатын болдық. Ата-баба қорымы дегенді ауызға алмандар деген. Өліп-галып оның сілтеген жеріне де жеттік-ау!

Қабыр қазу ма! Қарды аршуын аршыдық. Ал, жер! Жер көкболат боп қатып жатыр. Мың салған сүймен бір елі жер теспейді. Жігіттердің әл-қуаты жоқ па, жер қатты ма, іс өнбеді, баяғы тепсе темір үзетін қауқар жоқ. Салымыз суға кетіп сол күні кештетіп, бірімізге-біріміз белбеу ұстатып, өлдік-талдық деп ықтай-ықтай қайтып жеттік ауылға. Жағдайды естіген Тасмаңдай:

- Әйда, Бақыбай өлді екен деп елді қыра алмаймын. Ертең осы күйінде, өзінің мына сеңсең, жылы тонын кигізіп ауылдың сыртына, қар қорғанының арғы бетіне шығарып, көктем шыққанша аманат қоямыз. Аманат дегенді білесіңдер ме? Көктемде жер жібіп, қар ерігенде қабірін қазып, ақ жуып, арулап көлеміз. Бұл нағыз буржой еді. Боржойша өлді! Сөз тәмам! - деп тарс еткізіп аспанға мылтығын атқан. Ол дегенін істетті,

- деген Қойеке көзі ұясынан шығып - Жұрт білмейтін сұмдық коп қой! Менің де білмейтінім каншама! Осы откен қыста Кәләшөкен көшесінен канша адамның аштан, суықтан қырылғанын кім есепке алды. Ал, Құрамысов көшесі үйінің көбі қаңырап бос қалды. Бәрінің барған жері - кебінсіз, киімшең аманат жатқан Бықанның қасы.

- Масқара! Масқара-ай! - деп көзінен жас төгілген Қойеке бір барғанымда көргенім. Бықанның сүйегіне дейін, түгін қалдырмай ит пе, қасқыр ма кеміріп жеп кетіпті. Сенсең тоны да пәре-пәре - осыны айтып отырғанда безгек тигендей денесі діріл қакқан ол, жерден мал, елден береке кеткенде, далада жыртқыш, көктен құзғын қаптап кетеді екен, - деп егіліп, тоң басқасын ба, мал түгіл тышқаны таусылған атыраптағы ит-құс тірі жанды андуға шығады екен. Елең етіп қар астынан әлдеқалай шыға қалған бейсеубет мал, не адам баласы көзге шалынса баспалап аңдып тұрған көкжалдар азуға басып ала қашады. Тасмаңдайдың әмірі кімдерді қалтыратпады. Кімдерді айдауына жүргізіп, айтқанына көндірмеді. Аштық ажал болса, ол тажал болды. Көрініп келді.

Айдарлы құмының Қаршоқысының бауырына екі қағар көше етіп тіккізген үйлердің ең шеткісі, осы өзің мен өзім тай құлындай тебісіп өскен бауырын өзімізбен құрбы Шелекбайдікі еді-ау!

Жасынан мол етекте, бейғам, қак-соқпен ісі жоқ аңқау жаратылған оның бір кісідей қаруы да бар еді. Қара нөсердің кезінде себіліп жүріп, қыстың райынан және Тасмаңдайдың қаһарынан шошыған ел «сақтықта қорлық жоқ» деп үйінің қасына екі-үш түйе сексеуіл шырпысын, томар түсірмей ме?!

Бірнеше күн басылмай жауған қара нөсер кезінде, сексеуілдің томарын киіз үйінің босағасына кіргізіп алады. Артынан төгіп берген қар басып бара жатқан соң, қалған шырпысын да үйіне кіргізіпті, - сөз арасында өз ойын Қылышқа мақұлдатып, - Өзіңе белгілі ақ боран бұрқ-сарқ қайнап, тажалдай өкіріп, ай бойы соғып, киіз үйлер қаласын басып кеткені қайда! Үй-үйдің ара-

сы қосылып, бейне бір қардан қорған соғылғандай, қар көшкіні үйлердің үстімен жүріп кеткен сол күндерде, құдіреттің күші ғой, даладан қорек таба алмай ашыққан қояндар қар басқан ауылға паналайды кеп.

Ел шетіндегі сонау бір жылымық сексеуіл томары, шырпы сүйретілген соқпақпен Шелекбайдың үйін таппай ма?! Қайтсін. өліп бара жатқан жан иесі қояндар бірте-бірте шаңырағына дейін қар басқан, аздап саңлау қалған есіктен кіріп, кейін адамдары аштан опат болған Шелекбайдың иесіз үйінің шаңырағынан түсіп, сексеуіл шырпысынан қорек тауып жүреді, деген Қойеке осы тұста қатты-қатты жөтеліп, жаны езілді ме, көзінде жасы мөлдіреп, бейтаныс қарт пен Қылышбекке: «Бұл сұмдыққа не дерсің? Айнала қар, көк мұз. Осы бір аядай ғана үйден тапқан бір топ қоян шырпы қикымынан нәр алып шаңырақтан шұбырып шығып, шұбырып түсіп жүреді. Күнде жүрген ізден жым-соқпақ пайда болады. Олар бұл үйдің төрінде омалып жатқан қимылсыз адамдардың өздеріне зиянсыз екеніне әбден бойы үйренгені соншалық, төңірегін қоныс, жатын орнына айналдырып алады. Кетері де, келері де бір-ақ жол. Құдіреттің бұйрығына не дауа. Әлгі қояндар тобыры кейде шағылдар басқан бауырдағы қар астында жатқан қарау қалың тал, жиделі қокысты да бір тінтіп басын, жел қаққан бұталарды кеміріп қайтады екен. Кәнігі мінезі ме, әдет пе, онысы талғажауы болса керек. Олар жүрген таптаурын ізде шаңырақ арқылы жосылып, сүрлеу тартпай ма! Шелекбайдың үйі бейне бір ішіне түскенге керегесі көрінгені болмаса, әдейі қоян ұстауға соғылған ұра тәрізді болып кеткен. Сұмдықтың көкесі соңында жатыпты. Ақ қар, көк мұз басқан даладан тіске басар ештеңе таппаған дала жыртқышы қасқырдың да ендігі аңдитыны осы адам иісі, түтін иісі шыққан ауыл болмай ма? Ың-жың, ауылдың желкесіне келіп ұлып жатқаны.

Әбден ашығып, көзіне көрінгенге тап беруден басқа амалы жоқ. Қасқырлар тобырының да іздегені алдынан шыққан.



Түнде ғана жауып өткен қарда ізі шұбырған қояндар соқпағы кездесе кетпей ме!

Ежелден тірі жандыны азуға басатын қызыл көздерге жосылған із сілекейін шұбыртып, Шелекбайдың үйін паналаған бір үйір қоянның төбесінен бір-ақ түсіреді. Одан арғысы белгілі емес пе...

Қысқасы тірі қоянды тауысқан қасқырлар үйдегі қимылсыз жатқан әулетті де жалмап бітіреді» - деді.

- Ой, не болып кетті өзі, - деп алара қараған қартпен бірге Қылышбек шошына қалған бойын жиып, қозғалақтап кетті. Қазір де сондағыдай төбе құйқасына дейін шымырлап, жон арқасынан тері төгілді.

- Не болғанын түсіндің бе?

- Түсінгенім, қояндарды бөрілер жеп бітірді. Сосын?

- Сосын ба, сосын аштан өлген Шелекбайдың өзінен бастап, екі баласын, әйелін де жеп қойды.

- Тоқташы, - деп дауыстап кеткен Қылышбек. - Не дедің?

- Несіне тәптіштей берейін. Кәләшөкен көшесінің шетіндегі Шелекбайдың үй-іші аш қасқырлардың тамағы болды. Шелекбайдың үй-ішін қасқырлар жеп болғанын қайдан білдіңдер? - деген Қылышбекке, өртеніп бара жатқандай боп өре тұрған Қойеке:

- Арада қанша күн өткенін кім білген, асарын асап, жейтінін жеп болған, енді қайта ашыға бастаған жыртқыштар сыртқа шығайын десе, жан-жағы бітеу. Іштен үңгіп іргені қанша қазғанмен қалың қар, қабат-қабат қатқан қатты тоңды ойып тесіп шыға алмайды. Төбедегі жалғыз тесік шаңыраққа атылып қанша секірсе де өрелері жетпейді. Бөріге де жан керек. Ұлымай ма әндетіп. Аш қасқырдың дауысы мұндай ащы, әрі зарлы, зор болар ма! Және біреу емес, өздері әлденеше, ұялы немелер емес пе! Тірі жанның құлағын тұндырып қар жамылып, мұз жастаңған, онсыз да қасірет пен қайғының адам баласы бұрын-со-

нды көзі көріп, құлағы естімеген сұмдықтың ордасы болған байтақ даланы күңіренітіп жібереді.

Алғашқы күндері мына үрейлі дауыстың қайдан шығып жатқанын бірден ажырата алмаған ауыл адамдары қозғала қоймайды. Қасқырлар ұлуын тоқтатпайды. Жанды жеген үрейлі дауыстың жақын жерден шығып жатқанына бірте-бірте көзі жеткен Тасмаңдай мен Шәкір оның Шелекбайдың үйінің шаңырағынан шығатынын анықтайды. Тау боп басып қалған қарды күрт-күрт басып бірінші жеткен Шәкір:

- Тасеке, бері кел! Ойбай, бері - деп айқай салады.

- Не? Не боп қалды, - деген оған.

- Қасқыр! Өзі бірнешеу!

- Қасқыр! Сокпа! - деп сенбеген оған.

- Бері шығыңыз, көріңіз, эне! - деп Тасмаңдайды қолқалағандай боп шақырады.

Көзі атыздай боп, әрі шошып, әрі таңырқаған Тасмаңдай дереу мылтығын суырып, каракөленке төменде, үйдің төрінде адам дауысын естіп топтала қалған қасқырдың бірін атып салады. Қаны бұрқырап қаң етіп ұшып түскен қасқырға әбден ашыққан басқалары жабыла кетіп, көзді ашып-жұмғанша жұлма-жұлмасын шығарып талап жеп жібереді. Тірі қалған басқаларын атып жыққан Тасмаңдай:

- Мынадайды да кордік, ә! - деп тістеніп, бірінші рет бетінің қаны қашып, Шәкірге:

- Шелекбайдың үйі емес пе осы? Өзі қайда? Бала-шағасы қайда? Түс ішке. Біл! - деп тапсырма берді де, одан әрі шыдай алмады ма, әлде не болғанын іші сезді ме, қайқандай басып кетіп отырды.

- Ей, Қылыш! Сен ол сұмдықтың басы-қасында болған жоқсың. Мына көз оны да корді. Онсыз да қан жылаған жүрегінді шошытып несін айта берейін. Шықпаған жан төзе береді екен, көз көре береді екен. Шәкір де сұлдерін сүйреп

шықты қасқырлар мекені болған үйден. Тапқаны - Шелекбайдың бала-шағасының киім-кешегі ғана.

- Сүйектері ше?

- Несін сұрайсың? Бірін-бірі адам көзінше талап түтіп жеп жатқан жыртқыштар нені қояды?

Айдарлы құмындағы киіз үй қалашықты мекендеген елдің үрейін ұшырған осы оқиға жарық дүниеде қалай тірі қаламыз деген уайым бұлтын одан әрі қоюлата түсті сонда...

## ӨРТЕНГЕН ӨМІР

Койекенің көзімен көргенін Қылыш та құлағымен естіген. Міне, сол тағы жаңғырып, тажал бейнесімен көзіне қайта еле-степ отыр. Қаны қарайып, өткеніне лағнет айтты. Күйзеліп қалды.

- Жаным, кеудемде бармысың? О, қу жүрек, тық-тық соғасын, ә? Соқ! Соқ! - деп өртенге жаздаған Қылыш. - Санам өлме, жалықпа! Жаз! Жаз! Жадың өлмесін. Өшпестей етіп жаз, - деп ішінен егілді. Оның көргені мен естігені таусылар емес. Қасірет қанша шексіз, қағусыз болса, оны басынан өткерген пенде зары мен шері құсасы да өлшеусіз екен...

Арып-ашып, күш қуаты азайған халықтың бір-бірімен қатынасы үзілгелі де талай күндер өткен. Біреудің хал-жайын біреу біліп болмайтын қыс қаһарына ұрынып, азық-түлігі таусылған елді көзге көрінбес жау - рақымсыз аштық біржола басып алған. Соншама елді бір тарының қауызына сыйғызып, ақ дегені - алғыс, кара дегені - қарғыс Тасмаңдай. Шәкірдің де адымы қысқарған. «Енді қайттік? Мына қиын жағдайдан шығатын көмек беретін үкіметке қалай жетеміз?» - деген уайым оларға енді ғана келген. Олар Шелекбайдың үйіне түскен, ұрадағы қасқырдай аласұрып, қорғансыз елді апатқа ұрындырғандарын енді ғана пайымдағандай болды.

Қанша аласұрғанмен қолдарынан келер ештеңе де жоқ еді. Аудан, облыс, қала алыс. Жол кесілген. Әл-қуат, жүріп - тұрар күш-көлік біткен. Жұт, аштық тірі жанға аранын аша тыр жала-наш ұмтылды.

Таңның атысы - күннің батысы: «Бәлшебектер халықты бақытқа бастап келеді. Аз күнгі өткінші қиындыққа төзейік! Ертең-ақ ақ жарылқап күн шығады. Шыдаңдар! Е-е, төзім, шыдам түбі

- бакыт! Ақ патша мен боржойларды талқандаған Лenen, Ста-  
лен бастаған Қызыл Әрмия барша халықты ұлы бакытқа жет-  
кізеді» - Тасмаңдайдың жағы талғанша айтатыны осы. Әр үйді  
жағалап жарапазан айтқан кісідей безіп жүргені.

Бірақ. Тасмаңдай мен Шәкір осындай жылы-жылы үгіт-на-  
сихат, жақсы сөздер айтты екен деп түзеліп жатқан жағдай жоқ.  
Олардың сөзі де, өзі де өтіп бара жатқан керуенге шабаланып  
үрген итгі еске түсіріп өте берді азабы асқан күндер. Тәнірдің  
пендесіне жазасы ма, күн санап Айдарлы құмындағы Тасмаң-  
дайлар орнатқан киіз үйлер «қалашығындағы» тіршілік өмір  
опка батқан жанның халін кеше берді. Қол ұшын берер, жұт  
пен аштықтың рақымсыз шеңгеліне түскен бейкүнә жандарға  
араша, көмек көзі де сарқылып біткен еді.

Өздері Кәләшөкenniң кіші әктәбірі - Қызыл төңкеріс атап кет-  
кен құлақ естіп - көз көрер жерді дүр сілкіндірген «жаңа өмір» оты  
бірте-бірте әр ошақта өшіп, көзге көрінбейтін, тіктесіп алысып,  
белдеспейтін аштық атты апат құшағына мольнан қарман алып,  
жілік майы таусылған тіршілікті құлатып бара жағты.

Бірте-бірте тажал бөп тірі жанды аямай аш өзегіне бүктеп  
тыққан жұт пен аштық өзінің тежеусіз билігін жүргізіп, кең бай-  
тақ сахараның көпшілікке беймәлім шалғай бір бұрышында, тәж  
киіп таққа мініп, рақымсыз әмірін жүргізе берді. Ол әмір  
қүдіретінің арқасында аз күнде өз аяғымен тік басып жүретін  
жан иесі де саусақпен санарлық қалған.

Мына сүлдерін сүйретіп, ел қарасы, көп дүрмек, қала шеті-  
не жеткен төртеу сол дүйім елден ұшқындай шашырап шық-  
қан жан иелері ғана еді...

...Кенет дүниені қараңғылық басып, көз алдындағының бәрі  
шыркөбелек айналып кеткені. Дегбірі кеткен. Дауылдан жапы-  
рылған бұтадай, онсыз да өзінің бауырына жабысып қалтыл-  
дап құлап кеткелі тұрған баласына жармасып, қалбақ қағып,  
қарманып қалғаны. Абырөй болғанда құламай, теңселіп ба-  
рып өзіне-өзі келген.

Басы айналып, көзі қарауытқан екен. Аш өзегі өртеніп кетті. Әлі таусылып, баласын бауырына басып отыра қалды. Едәуірден кейін өзіне-өзі қайта келіп, әлгіде мұқият орамалына орап тосіне тыққан күлшенің бірін қолына алды. Шетінен бір тістеп шайнап еді, аржағы аранын ашып жұлып бара жатты... Қылышбек сонда зәре-құты қалмай шошынған.

Өзіретәлісіне қараған. Қалғып кетіпті. Өзегін жалғаған бір жапырақ нан бойына қуат берген тәрізді. Қойсеке де, баласы да неше күнгі азапты жолдан шалдығып, ашығып жүдеп кеп аузына тиген болмашы нәремге лезде балқып, мүлги қалыпты. Қолындағы күлшенің шетінен тағы бір тістеді де, көзі бақырайып отырып қалды.

Қазір, осы сәтте бүкіл адамдық тіршілік өмірінде көрмеген, сезінбеген көрініске куә болып отыр. Арбалып қалды. Ойы он сакқа жүгірді. Өзін-өзі қозғап, өзінің дәл осы мезетте тірі отырғанына да күмәні боп кеткені. Әлде бір қиял-ғажайып дүниеледе отыр ма? Бұл не? Қайта қозғалды. Тірі. Алдындағы баласын бауырына тартты. Бәрі өңі. Демек, ақыл-есі де дұрыс, бәрі орнында. Бірақ, осыншалық қыбыр еткізбей, тынысына дейін буып, тапжылтпай қойған не құдірет?

Енді ғана көрді. Қарсы алдында жаңа шығып келе жатқан күндей қозі от шашқан перизат бұған мөлдіреп қарап қалған. Жаңа туып, әлемнің жарығына сүйсіне, қызыға құшырлана қараған жас ботаның мөп-мөлдір, пәк кара көзі тұнып тұр. Қарашығы жуылған қарақат па дерсің.

Айдың сынығындай боп қиылған қара қасы кең маңдайын жарқыратып ашып жіберген. Сүйріктей созыла түсіп, бетіне сұлулық дарытқан пісте мұрны да, жұп-жұқа ерні, оймақтай аузы да қолмен салған сурет дегізеді. Қара көзін тұмшалап, төгіле сүзілген ұзын кірпіктері бүкіл болмысы, бітімі оны жаңа ғана пейіштен шыққан үрдің қызы дегізіп тұр.

Тек, оның осы көрікті жүзінен басқаға тілмен айтылмаған мұң-қасірет, аяусыз езгілеген алапат табы айқын көрінген. Ерні ғана

болмашы жыбырлап, үнін жасырып бірдене дегендей болды. Онысы, үнін жұтып, демі үзіліп бара жатқандай әсер етті.

Мына ғажап сұмдығы мен сыры беймәлім көрініске арбалған бұл аузындағы тістеген нанын да шайнай алмай бағжиып отырып қалды.

Перизаттың мына қалпы, мына отырыс, мына қарасы топшысына оқ тиіп, айдын көлден көтерілуге дәрмені таусылған аққудың көгілдіріне ұқсап кеткен. Өмір көзінде тұнып, шынымен-ақ мені қиын қасірет отына тастағаның ба деп үзіліп бара жатқан сияқты. Тілсіз, үнсіз жаудыраған көз, кірпігін де қағар емес.

Бірсыпырадан кейін ғана қыз өз тірлігінен хабар берген. Тілсіз, үнсіз алақанын жайған.

Сонда, иә, сонда, сенің шыбының шыркырап еді-ау, Қылыш! Сенің төс сүйегіңді тақылдатып жүрегіңнің ұрғанын, кеуденді жарып шығып кетуге бар күшін салғанын білесің бе? Бүйтіп саған тіршілік берген, қан жүгірткен жүрек болмай, пәниден озайын дегенсің! Бірақ... Жарық өмірді кім қиған. Бар болғаны асыл сезімнің мына өмір атты тылсымдағы не қымбатың өртеніп, күйіп, алау боп жүре бергені сонда...

«Не көріп отырмын?! О, күдіреті күшті Құдай, өзің жаратқан тіршілігіңді осыншама қор етіп, осыншалық талақ етіп, зұлмат тепкісіне салғаның ба?

Ей, өмір, сен ұшқын ба едің, жалт етіп секіріп ұшып сөнетін? Періштеге де қайыр сұратқан заман-ай! - деген сөзді санап, сыбырлап ішіңнен, деміңмен ғана айтқансың. Одан әрі өзіңді еркіннен тыс күш билеп, табиғатыңда, қаныңда бар өлмейтін ізгілік, аяугершілік лап етіп, рақым шырағы болып жаньп қолыңды создырған.

- Мә! Мә! Сен жеші! Сен! - дегеніңде, оның нанды қолына қалай алғаны, жанары қалай жанғаны, сөнгелі тұрған шырақтың қалай қайта тұтанғаны - бәрі-бәрі лап-лап әлі де санаңнан өшер емес. Өзің өмірден өшпей сол суретті, отты сөндіре алар ма екенсің, сірә?

Сонда сен мына өмірді, тіршілік сырын білуде адам бойындағы екі көз бен сананың қызметіне үңілгенсің. Өлгі өзегі үзілгелі тұрған аш көзбен махаббат шырағын жаққан ғашықтар көзін қатар қойып салыстырғансың.

Екеуі де ішіп-жеп барады. Екеуі де өмірге қызыға сөніп-жанып, сөніп-жанып қарайды. Бірінде ыстық жүрек, екіншісінде құлқын әмір етіп, бірі «сүй!» десе, екіншісі «іш, же!», «өлме!» деп бұйырады.

Екеуінде де, бірақ, ішкі әлемің үздіктіріп қуат-күшін, ләззат еркін билеген ынтазар ақ ниет батылдық күшіне жетер, дітін орындатар тек, о жар, қауқар жоқ.

Солайда бар ынтазарын күш-қуатын көзге ғана жинаған. Содан да иықтан басқан дәрменсіздік езіп отыр. Сана ғана ояу. Сана шіркіннің сондағы ұшқан құстай шалқып, әлемді шарлап, қайдағы ұмыт дүниені еске түсіріп кеткен-ай!

Ауыл жайлауда. Жұлдызды түн. Ай сәулесі сүттей боп төбеден құйылып тұр. Әй, әсіресе, сол түнгі даланың жұпар иісі аңқыған таза ауасы-ай бал болып тандайды жұлып... тамсандырып...

Алтыбақан қызған шак. Шәрбат екеуің аспанда тербеліп тұрсын. Ән де шырқалып үзілер емес. Әбден әуелеп биіктеп алған, тербелесің кеп. Ай астында табысқан тілсіз, үнсіз ұғысқан кара көздер тек от шашады. Ол алау боп лапылдап, кең байтақ далаға жайылып бара жатқандай қиялды алып қашады. Санаң да жанып, жүрегіңе жетеді.

Алтыбақан арқаны сені асқақтатып, тылсым тыныштығы рақат саясына көтеріп, көкке лақтырады. Бұл дүниенің бар ләззәтін, қызығын бөліске салардай кара көздері-ай сондағы! «Шәрбатым, іңкәрім!» деп соқса бір жүрек; «Қылышым, сүйікті құмарым», - деп үздіге тіл катады екіншісі. Бұл сөздер жария болып, ауыздан шыға алмай, жүрек құрышында қамалып, тұншығып аласұрады.

Әне, алтыбақан ай астында асқақтап әлі шайқалуда. Жан



сөнбей, ән сөнер емес. Алтыбақан махаббат бесігі боп тербеле берсе, Ай нұры аймалап төгіле берсе, арман, ақ тілек ағыс боп толқи берсе!..

Неткен керемет! Жарқыраған ай мен кара көздің шағылысқанын да көреді екен ынтыққан пенде. Қайталанбас сүт боп тұнған ай сәулесіне Шәрбаттың күлкі толған көзі шағылысқаны!

Дүние тілмен айтып жеткізе алмас шуаққа шомылып кеткен еді сонда!

- Иә, мұның рас, сондай сәт болған...

- Жаңа сен өзіңнен өзін денеңе шок тигендей селк етіп үрке қалдың. Сірә, алғашқы махаббатың Шәрбатыңның бейнесі көзіңе елестеп кетті ме. Әлде мына қыздың кара көзі қасірет жеген жаныңа нұр шашты ма, тыныс-демің үзілердей тесіліп қарап қалдың. Неге екенін өзін ғана білесің, әлгі ләззат тулаған ойың тұсалып, әрі өрбімеді. Санаң тұманытып, көзіңді қайта-қайта сүрте бердің. Неге сөйттің? Қиялыңнан ойыңа шымырлатып төге салғаны не?

Аздан соң жан-жағыңды тінте қарап, жаныңа махаббат отын жаққан Шәрбатыңды іздедің. Бірақ, сенің алдыңда кара көзінен мөлт-мөлт меруерттей жасы төгілген Шәрбаттан бөлекше басқа жан иесі, сұлу періште отырды. Екі көз бірі - Шәрбат, бірі... Қатар иықтаса қалған. Жүрегің тағы сонау айлы түндегі алтыбакандағыдай езіліп жүре берген. Көз адам жанының айнасы екен-ау дегенсің... Өртеніп барып қоламтаға айналғансың! Өзіңнен өзін қоңырсып күйіп, бықсып сөнген көмірге айналғансың... Неге?.. Неге? Ой, қайта ойланшы...

...Босқындар мен қайыршылар мекені болған қала базары қасіреттің ғана емес, өлімнің де ордасы екен. Бүгін бар адам, ертең жөк. Аштық көзге көрінбейтін қасапшыдай басын шауып жатыр... Есесіне олардың орнын басқалар басып, жаңадан толығып қалады...

- Ей, жігітім, - деп үн қатты бір күні анадағы келісті тегін қыз беремін дейтін ақсақал. Мына балаларыңды қаладағы приютқа

тапсырыңдар. Өлтіріп аласыңдар. Бұларды үкімет өзі бағады, оқытады, өлтірмейді, - деді.

- Ол қай жерде? - деп сұрады Қойеке. - Адам баласына камкорлық жасайтын жанашырдың табыла кеткеніне сене қоймаймын. Бұтадай қалтырап тұрған балаларға караған қарт:

- Табамыз, - деп өзі бастап приотына ертіп барған. - Өмірді Құлай береді. Тірі болса бір жерден шығар, - деген қарт сонда көңілінде бір күдігі бар жандай.

Приот дегені - аш-жалаңаш, дәрменсіз, туған-туыс, ет жақын, әке-шеше, әйтеуір, қолдан өлтірмес, көзімізше өлгенін көрмейікші деп, өз еріктерімен өлім халіндегі балаларын тапсырып жатқан, үкіметтің бала қабылдайтын жері екен. Мұнда да жағдай жетісіп жатпаса да, арнайы ашыққан балаларды бағып-қағатын орын деп Батырхан мен Әзіретәліні өткізген Қылыш пен Қойекенің де арқасы босап қалған. «Жалғызым ғой, жалғыз көзімнің қарашығы. Өлтіріп ала көрме! Көзіңнен таса қылма!» - деп жылап қалған анасының зар дауысы Қылыштың құлағынан сонда көп күндер бойы кетпей қойды. Жүрегі қан жылады. Қолынан келер қайран жоқ. Лажсыздық жеңді...

Бұларды көргеннен қайырымды ізгі жан пейілін танытқан келісті қарт кәмпескеге ілігіп, мал-мүлкі тәркіленіп, жер аударылған, өз сөзімен айтқанда, кезінде болып-толған, байлығы тасып-төгілген кісі екен.

- Өмірге өкпем жоқ. Барында батып та, жатып та іштім. Не киейін дегенім жоқ. Жеті атамнан үлпершегін май басқан, қыдыр дарып, бақ қонған, жүйрік мініп, қыран ұстап, кез келген тойда олжа алған тектінің ұрпағы едім. «Тас түссе талайыңнан» деген. Мына заманда бар болғаным үшін Тәңірім қорлық көруге жазған болса қайтем. Өкінішім жоқ. Өйткені тірі жан иесіне тізем батып, не тілім, не таяғым тиген емес. Әлгі біреуді қанады, езді деген бекер сөз. Қанша дәулетім, малым болса, кедей-кепшік деп бұл күнде жалған мадақ, өтірік қол-

пашпен есін шығарып жүргендердің қолында болды. Расы, сол көп малдың иесі атанғаным болмаса, сол малдың есебін де бағып-қағатындар өздері білетін. Жыл сайынғы базарға сату, сойыс, басқадай жұмсауды да солар басқаратын. Бірақ адалдық пен шындық тәңірі билеген оларда маған деген иненін жасуындай қиянат, әлдеқалай пенделік те болмаушы еді-ау. Оларды да, мені де адалдық тәңірі билейтін.

Екі-ақ тілегім бар: Біріншісі - Алла жат жерде сүйегімді қалдырмай, ата-бабам жатқан жерден мәңгілік топырақ бұйыртса, екіншісі - көзімнің ағы мен қарасы еді мына Ақсұлу. Осы жалғызым көз алдымда жүрегі аштықтан үзіліп өлмесе, осының көзінен жарық күннің нұры ұшқанын көрмей өтсем, бұл өмірде ешбір арманым қалмас еді, - деген қарттың көңілі босады ма, үні дірілдеп кетті.

- Ей, Қылыш, қарттың мына сөзінен кейін өзіңнің не ойлағаныңды, есіне нелер түскенін ұмытқан жоқсың ба?

- Неге ұмытайын! Ойыма не оралса, осы қазір айтылып отырғандай соның бәрі өзің болып, мәңгі өшпес бейне болып санамда қалды емес пе?! Ондай зұлматты тіріде ұмытармысың!

Бейтаныс тағдыр кездестірген қарттың әлгі сөзі менің де жарақат жерімнің қанын судай ағызып кетті. Екі-ақ тілегі бар. Екеуі де, Қойеке, екеуіміздің шер-шеменіміз боп жүрек түбіне шөгіп, қатып қонды.

- Шіркін, дүние-ай, қандай опасыз едің, - деп күйзелді Қойеке. - Ата-баба шәуіттеп мал өсіріп, төріне қыдыр әлейкүмісеәлемге арнап ақ ордасын күмбірлетіп, іргесі тиген жерінің бетіне ақ май ақтарылып төгіліп, ырысы тасыған туған жердің қылшығы қалмаған тулақтай тақыр болғанын да көрдік-ау! Қайда кетті? Қайда сол байлық? Кім жұтып қойды? Тажал боп жалмап, жалмауыз боп қопарған сұмдыққа неге жапырыла бердік! Бір Тасмандайдың тарс-тұрс таңқылдаққан шолақ мылтығынан қорықтық па!

Оу, дүние-ай, десеңші! Бір замандарда Қоканы ма, қоқайы

ма, қалмағы ма, шүршіті ме, көзі көк, аузы-басын түк басқан әзірейліні де көксүңгісін көлденең ұстап қарыс жерін бастырмаған бабалар ерлігі қайда? Бүгін кімнің табанының астында қалды?

- Әй, Қойеке, ойланып сөйле! Әрі тереңге бара берме! Оны қазбаламай-ақ, Тасмандайдың жалғыз емесін білмеуші ме едің! Көк мылтығын асынып, зеңбірегін сүйретіп, қып-қызыл ту көтерген, сен тәуеп еткен ақ туды дар-дар жыртып отқа жаққан қалың қол тұрды оның артында. Сенің, Алаш тіккен орданды шаңырағын ортасына түсіріп, уық, керегесін бырт-бырт сындырып өртеп, енді ақ ордасын қайта көтермесін деп бақаныңды да тақымына басып кеткен жоқ па?! Нең қалды? Басыңды кесіп әкетті. Денең, бассыз денең қалды. Енді міне бүгінгі көргенінді бұдан былай да көре бересің. Бәрін көз көреді. Бәріне куә тек көз болады. Сондағы Коктөбенің бауырында болған қанды оқиғаны ұмытқан жоқ шығарсың. Әй, тірі жанның есінен кете қоймас ол.

Ауыл Айнакөлдiң шалғынды жағасында отырған еді-ау. Соның алдында ғана Қытайға қашқан ақтың әскері ауылды улаған-шулаған етіп, алдымен итті, сонан кейін Смайыл әпенденің есегін атып, айбатын асырып келгені. Рақымсыздар-ай, ауылдың тірі адамын қотанға қаздай тізілтіп, мылтықтың аузына қамаған жоқ па. Аспанға дүркін-дүркін оқ атып, елдің зәресін ұшырған. Соның артынша:

- Қане, қашқан ақтың әскеріне ат, азық-түлік берген кімдер? Екі қадам алға шық! - иығы мен белін айқыш-ұйқыш былғары белдікпен шаңдып, қылыш, мылтық асынған. басына темір телпек киген, көзі тұздай дәу сарының айқай салғаны. Тірі жан аузын аша алмады. Жан тырнақ ұшында. Әлгі қайта ақырып:

- Мен не деп тұрмын сендерге, - деген. Дәл осы жерде емес пе. Тасмандайдың қызыл тулы әскердің орта тұсынан, қолын шекесіне қойып, атып шығып:

- Ат, азық-түлік берген мына дәу, - деп Шелекбайдың әкесін

көрсететіні. Әлгі тұз көз үш-төрт солдаттына бұйырып, шалды тоқтыдай домалатып сүйреп шығарған жоқ па ортаға.

- Сөйле! - деп ақырды тұз көз.

- Н... н... не... не дейін, - деп сасқан шалға:

- Ақтарға ат, азық-түлік бердің бе?

- Қолымнан бергем жоқ. Тартып алды.

- Алдама, өзін бердің.

- Құдай біледі, расым. Күштеп тартып әкетті.

- Қанша ат, қанша азық-түлік бердің?

- Он ат! Оны да өзім бергенім жоқ.

- Сенен басқа тағы кімдер берді?

- Білмеймін.

- Білесің. Тез атын ата!

- ?

- Жолдас Досовский естідің бе? Мынау не деп тұр?

- Жолдас полковник, естіп тұрмын. Бұл шындық айтпайды.

Жасырып тұр.

- Шынын айтпаса, қазір өз қолыңмен атып таста.

Осы бұйрықты естіген Досовский, азан шақырып ата-анасының қойған аты Мұхаммедсадық бұл күнде Тасмандай атанған бауырың, беті шімірікпестен әлгі бейкүнә шалды, өзінің кіндіктес әкесін, алды-артына да қараған да жоқ, көптің алдында қоян атқандай шімірікпестен басып салды. Осы қарулы әскер келер алдында ғана, бесін намазын оқып, мол ақ көйлек, ақ дамбалымен тұрған қарт кісі «Алла!» деп шалқасынан құлап түсті.

Тапия талтүсте көз алдында болған мына сұмдыққа ел күңіреніп кетті. Дауыс салып жылау қайда! Әркім ішінен булығып егілді. Жылау-сықтау, басқа қолынан не келген?

Қарулы қызыл отряд сол күні өрістегі жылқыны шұғыл қудырып алдырған. Мататып шетінен қондысы мен жүйрігін таңдап мініп, дегеніне жетті. Аттанып кетерінде манағы басына темір телпек киген тұз көз дәу:

- Жолдас Досовский! - деп Тасмандайды алдына шақырып, - бүгіннен бастап сен мына елдің бастығысың! Жабайы елді төңкеріс тәртібіне келтіресің! Сенің сөзің - сөз, билігің - билік деген.

- Құп! Айтқаныңыз екі бөлмайды. жолдас полковник! Мен бұл жерге төңкерістің қызыл туын тігем. Бәлшебек үкіметін орнатам. Ресейдегі тәртіпті мұнда да нығайтып, ақ патшаның құйыршықтарын, боржойларды талқандаймын. Қазір көріп тұрсыз, осы да өмір ме? Мәдениет бар ма? Жок? Орнатамын оны! Кедейдің көзін ашамын. Бұрын байлар билесе мен бұларды, - деп аз тұтығып, - мен бұларды мынаумен. деп мықыпындағы мылтығын ұстаған.

- Жаса! Жаса! Тасмандай Досовский! - деген аттанып бара жатып атының басымен алысқан тұзкөз. Тасмандайдың мәртебесін көтеріп, аспанға оқ атқан әскер кернейлетіп шаба жөнелгені де көз алдымда.

- Иә, есімде. Әй, жарымес, қара жүректілік-ай! Соның арты не бөлды. Көрдік кой көресіні. Шимандай ел тинамдай болып қаңырап жұрты қалды. Мыңғырып симайтын малдың ізі де өшті.

Дауыстап:

- Айтпашы, қағазға түсіре бер! Иманым қасым болды. Жаным түршігіп, көрген сұмдығым қайта тіріліп, тажал басын көтеріп кетті ғой. Қойеке де. Қылыш та құлақтарын басып, төмен қарап қалды.

- Иә. Иә...

Тағдыр айдап, тозақтың қылуы көпірінен өтіп келе жатып, ойда-жокта ұшырасқан келісті қарт бір күні:

- Жігіттер, «мынның түсін танығанша, бірдің атын біл!» - деген елдің баласымыз. Сендердің есімдеріңді білдім. Менің

аты-жөнiмдi сұрамаңдар. Өзiм айтайын. Есiмiм - Байдалы. Қазақ халқы ырымшыл ғой ежелден, - деп күле түсiп, ойын жалғаған ол, - әйтеуiр өзiм бiлетiн екi қазақтың бiрiнiң аты, есiмiн айтамын - батыр. бай. береке, ерлiкке қатысты атауға жақын тұрады. Онымен бәрi бiрдей бай, батыр, би, бек, төре болып жатқан жоқ. Әйтеуiр, сонда да, дәтке қуат ойына алған әлгi береке дарығыр сөздердiң бiрiн қосып ат қоя бередi. Сол байлықтан не көрдiк. Оның да арты мынандай зорлық, қорлық болды. Батырлық, ерлiк, мақтан жайына қалды.

Сондай ырымшыл әке мына жiгiттiң де атын Қылыш, Қылышбек қойыпты. Алғашқысы дұшпанын қиып түсетiн откiрлiктi аңғартса, екiншi бөлiгi би, бектiктi аңсап тұр. Әкесiнiң аты да, - деп суырыла сөйлеп отырған қарт басын салбыратып ойға шомып алды да, - мына бiздi Көкбөрiнiң тұқымы дейтiн аңыз да бар, заман ыңғайына бұрылғаны ма, әлгi Көкбөрiнi ағартып, ақ қасқыр деп те атапты, - Оарт кеңкiлдеп күлiп кеттi. Оның кекесiнi ме, қорланғаны ма, кiмдi мұқатып, кiмдi жәбiрлеп отырғаны белгiсiз, мысқыл боп та кеткен. Өз сакалын тұтамадап түбiмен жұлып алатындай шеңгелiн толтыра уыстап, жан-жағына түнере қарап:

- Сен екеуiң қазiр алғашқы кездескенiмнен көп жақсарып, едәуiр диланып қалдыңдар. Екi баланы да дер кезiнде, дұрыс жерге тапсырдыңдар. Егер, - ол қырылдаңқырап зорая түсетiн дауысын көтерiңкiреп, - бұл жаңа үкiмет қазақ сахарасын тiрi жан иесiнен босатып, әлденеше ғасырлық тарихы бар халықты жойып, тұқым тұғиянын құртып жiберемiн демесе, - деп екi козi боталап жан-жағына ұзақ қарап алып, - оздерi ел-жұртқа жарнамалап қабылдап бағуға, оқытуға тәрбиесiне алған, көзiн өмiрге жаңа ашқан, күнәсiз сәбилердi өлтiрмейдi. Уайымдамаңдар, балаларың ертең-ақ жiгiт болады, өседi.

Осы төнiректе, әйткенмен менi басқа бiр астыртын ой қинайды. Әке-шеше, бауырынан, туған-туыс, ана топырақ иесiнен сәби шағында ажыраған олардың қатыгез, тасбауыр, мейiрiмсiз

боп өспесіне кім кепіл. Шіркіндер, жасқаншақ шеркөкірек болмағай еді. «Ей, сенің қылышыңнан тамған қанды көріп тұрмын ғой. Мен саған қалай сенем? Өз қаныммен өзімді жумақсың ба?» - деген Кенесары ханның сөзі осы тұста ойыма орала береді. Сол жері, иә сол жері жанымды жегі боп жеп жатыр, - деген қарт өз денесін қозғап, күштеп көтеріп, - мен қазір мына аштық тажалдың коршенгеліне түскен елді көргенде, күніне мың өлем. Дүниеде өзіңе көзден асқан жаудың жоғын білгенім осы. Көз сорлы жарық дүниенің жақсы-жаман сырын паш етіп, жүрек дейтін нәзік сұңғылаға бәрін жеткізіп тұрады екен. Ал ми бойынан қуаты, күші сарқыла бастаған денеден көз бен жүрек жеткізген тақсыретке қарсы күресер қуатты дәрмен таппай езіле береді екен, езіле береді екен. Іш қазандай қайнайды, қолдан келер дәрмен жоқ. Содан да екі көзіме назалымын. Сонау кара тобыр, ұбақ-шұбақ қос, күрке тігіп, бықсыған көк түтіп аласұрған шаң астында өзегі өртеніп өліп жатқандардың халін көріндерші. Бірақ, сендер онда бармандар. Мен-ақ көргенімді, білгенімді айтайын.

- Жігіттер, бірақ мен жарықтық жарқын өмірдің бетіне кара күйе де жаға алмаймын. Бұл күнгі халықтың басынан өтіп жатқан апатқа өмір кінәлі емес. Өмірдің бағасын білмейтіндер кінәлі, - қарт қабағы түсіп, түсі бұзылып, - бақташысы ұйықтап қалған отарға, иә, отарға шапқан қасқыр не істеуші еді. Бұл да сол. Әділет деген күзетші, адалдық деген қазы тақтан тайды. Оның орнына қызыл қырғын аштығы мен қиянатын ертіп аша тұяқ қалдырмаған әпербақан жарсоғар мықтылар келді. Оған қарсы тұрар ақыл, кемеңгерлік баяғыда қамауға алынып, көз көрмес, құлақ естімес жар астына көмілген.

Бұл өмірге кім келіп, кім кетпеді! Тіршілікте жақсы мен жаман қатар өмір кеше береді. Жаман қай кезде жақсының қасиет-қадірін түсінген. Ақылсызға бәрі бір. Әлгі «соқыр тауыққа бәрі бидай» дегенді халық сондайда айтқан. Асылы, естерінде болсын, жамандықтың халыққа, жалпы бұқараға көрсетер



қиянат сұмдығы қашанда сол халықтың ақылгөй жетекшісі болғандарды жоюдан басталады. Тым ұзақ тарихқа бармай-ақ, өткен ғасырда қазақ елінің тәуелсіз ел мемлекет болуы жолында ақ патшамен арыстандай айқасқан Кенесары хан бастаған жанкешті көтерілісті ғана еске алайықшы. Халқы үшін шыбын жанын шүберекке түйіп арпалысқан Кене ханды жаулары қалай құлатты - ол көтерген тәуелсіздік туы да солай құлады.

Қазірде, иә, қазірде сол Кене ханның қолынан құлап түскен туды қайта көтеріп, күні кеше он сегізінші жылдың желтоқсанында, мына Орынбор шаһарында сияз өткізіп, қазақ мәмләкәтін құрмақшы болып, оны Алашорда атағандар қандай күй кешуде. Өне солар ұлтымыздың ақылы, ар, намысы, қайраты, көктегі күні мен айы! Сол ақылы кемел, оқыған, білімдар топ, ел қамын ойлағандар мұраты орындалды ма?! Жоқ! - қарттың дауысы қатты шығып кетті. - Зорлықшыл билік олардың арман-мұратын іске асыруға жол бермеді. Әлгі Алашорда тікпек болған ұлы гимараттың керегесі керілмей, шаңырағы көтерілмей қаусап құлады. Ал сол ұлы мұратты, халықтың не ықылым замандар армандаған тәуелсіздігі ұранын көтергендер қазір қуғын-сүргін, астыртын бақылауда жүр. Өйткені олар мына аштық, жалаңаштық зұлмат сұрапылын басынан кешіп отырған халықтың жаны, қуат-күш рухы. Ендеше, егер мені мына сұңғыла жүрек алдамаса, мына билік сол оқыған, білімді зиялыларды жойып, жоқ етуге ұмтылары хақ. Өйткені олар халықтың рухани бастаушылары! Е-е, көресіні бассыз, рухани жетекшісіз қалғанда көреміз. Ойпырмай, сұмдық сонда болмағай. Мына бүгінгі апаттың беталысы солай мегзейді. Қазақ еліне ұлы жетімдік, меңіреу қараңғылық, шамшырақсыз күн келмегей. Содан қорқам! Содан. Жүріңдер! - деп, ашу буды ма, буыны сықырлап атып тұрған қарт жілігі сынғандай жалп етіп орнына қайта отыра кетті.

- Байкекем-ай, Байкекем, әулие ме едіңіз! Сүйегіңіз де, жаныңыз да пәк киелі абызым-ай, - деп сен оның тізесін құшқан-

сын, Қылышбек! Сол сөздерді айтқаныңда кеудене сыймай тулаған жүрегіңнің дүрсілі мені де безгектей сілкілеген.

Сен де аштан, індеттен өліп, қыргын тауып жатқан кара тобырлардың не жеп, немен күн өткізіп, ақтық демін үзіп жатқанын білуші едің. Көргенсін! Ол қайда барып, қайда жан сақтауды білмей, жұдырықтай бастың шарадай болған күндері еді ғой.

Сенің тәнің түгілі иманың күйіп кетер естен кетпес мына оқиға көз алдында болған. Мұны оқиға деп те айтуға болмас. Сұмдық қой, сұмдық!

Өздеріңнің баспана деп жатып жүрген итжатағы сияқты ықтырмаларыңа таяу үстіне шомыт жапқан бір күркеше бар емес пе еді. Сонда тілерсегі майысып, сүйегі терісіне ілінген, көзі шүңірейіп, жак сүйегі арса-арса, ертең-бүгін құлап түседі-ау деген, тіпті жас шамасын да біліп болмас халге келген әйел баласымен бірге жатып шығып жүрген... Сол бейбақ ананың басынан өтті-ау, осы сұмдық!

Көзбен көргенді айту түгілі еске алудың жан түршіктірген азабы-ай! Еске түскенде өмірге мына жалған тіршілікке келудің өзі қасірет пе деп шошынбасқа не шара! Сол ауызбен айта алмас жан шошыған көрініске куә болдың ғой сен! Мына сен! Әлгі бейбақ ананың қолы қалт-қалт. Алдында шалқасынан жатқан бала. Аштықтан қозғаларға әлі жоқ. Көзі жұмулы ананың қолындағы пышақ жарқ етіп, кірпігі ғана қимылдап жатқан баланың алқымын орыз өтті. «Токта!» - деп айтып қана қалдың. Бірақ, кеш еді. Болары болып... кетті!

Көргенге жаның күйіктен өртеніп, шыр-пырың шығып, жылауға қозіңнен жас таппай күйінгеніңе жадың мен куәмін. Сонда сен қасіретті көрген көзіңді ойып тастағың келіп, өмірі мұндай күйзеліп көрмеген жаның шырқырап, екі бетіңді осықылап қан жұттың.

Бұрын-соңды болмаған тірі адам баласы басында болар-ау деп қиялдаудың өзі мүмкін емес қылмысты сұмдықты көрген-

де дүниенің астан-кестіні шыққан. Сен есіңнен тандың. Көз алдың кып-қызыл кан! Жай кан емес, сәбидің он екіде бір гүлі ашылмаған жазықсыз сәбидің, алмас пышақтың жүзінен атқылаған қаны! Сен құлап түскенсің...

Өгіздей өкіріп, өкпе-бауырын аузыңа тығылып қыстығып жылап жатып Тасмаңдайдың Қарашоқысында қалған әке-шешенді есіңе алдың.

Тағы да мына жанды жеп, жүректі шошытқан сұмдықтан соң, қасқыр азу қайғылы сұрапыл санаңда қайта теріліп көз алдыңнан өтіп жағты. Бір сұмдықты бір сұмдық оятты-ау сонда.

Иә, ол айтулы ел үріккен жыл! Бұған дейін ұйыған сүттей елге ойда-жоқта төбеден түскендей жау кеп қалды ма, аяқ астында астан-кестені шықты. Әкеңнің қайда барып, қайдан келгені өзіне де, басқаға да беймәлім. Әйтеуір алыстан, сапардан орала сап өзінің тілін алатын бір тайпа елді бір түннің елен-алаңында үркіте көшірген. Бұл әрекеті тұсында қатар отырған кейін “Аллаһулап!” ұран тастап ақ сойылын көтеріп, садағынан жебе ұшырған, ежелден намыс отына өртеніп туған, құдандалы құйрық-бауыр жесіп, төсекте басы, төскейде малы қосылған рудың бас көтерерлеріне онаша ғана сырын білдірген. Басқаға сыр ашып, тіс жармаған.

Түптеп түсінгенге мұнысы - ақ патшаның бақайшығына дейін қаруланған әскері зеңбірегін сүйретіп, көк мылтығын асынып соңына жарық алып түскенде, жалт беріп қоныс аударып, туган жерінің байтағынан қорғаныш пана тауып, жалтара ұрыс салып, жауын талай ойда-жоқта қансыратқан Кенесары ханның қолданған айла тәсілі еді.

Сол қазақтың қайсар соңғы ханы Кенесары бастағандай бес қаруы бойында жаракты қолы болмаса да, мына ақ пен қызыл болып екіге жарылған дүлей күштің бірінің қапыда тақымына түсіп, жемсауында қалмас үшін бас сауғалап, арпалыс екі талай өмірдің ыстық-суығы басылғанша, жау көзден аулақ кең өлкенің бір қиян шетіне қоныс аудара тұруды жөн көрген. Кімнің

ақылы, қандай ой жетеледі, өл жағы бір Құдайдан басқаға беймәлім болатын. Сондағы тапқан қонысы - Айдарлы құмы.

Айдарлы құм атына заты сай қазақ есімді ұлттың шетсіз-шексіз кең байтағының Бетпақ дала атанған шөл-шөлейтіннің құлан жорытпас май пұшпағы еді ғой. Арса-арса, биік-биік нар шағыл, сусыма құм бауыры жыныс тоғай, өзек-өзек, қалың ну, неше түрлі шөп атасы біткен жер шүлені болатын.

Сарқырап ағып жатқан бұлағы мен өзені болмаса да, басқа жау шапты азан-қазан өмір ортасынан жырақтағы бөлек құмның кез келген шұқырына отыра қап қолмен көсіп-көсіп жібергенде, мөлдіреп суы қайнап шыға келетінін жақсы білетін екең жан сауғаға сол жерді таңдаған.

Әлгі ғасырлар адамның табаны тимеген, аң, құсы жыртылып айрылады дейтін ертегінің қонысы бөлек құм, расында да итарқасы қиян көзден таса, шөл даланың шетіндегі қалтарыс жер. Бір ауылдың ғана емес, жаны қысылса, бір аймақтағы елдің бірер жыл жан сауғалап, қанды қылыш, оқтан сақтайтын сауытындай осы шыған шетке бөгде біреудің қадам басуы да екі талай көрінген. О шеті мен бұ шетіне күн қалғып жететін осы құйқалы қорыс шұбар екі жойқын күш ақ пен қызылдың майданы жүріп жатқан қилы заманда туған еліңнің қонысы болған.

Жалпы қашқылықты, қуғылықты заманда жан саны болмаса, мал санын кім есепке алған. Ол бақа басымен, тұрымтай тұсымен деп жан шіркіннің бір тарының қауызына сиған күндер. Бір тайпа ел осылай алыстан көксенгір болып көрінетін шөл ортасындағы шағылдың ортасындағы құмның жықпылына сіңіп күн кешіп жатты.

- Қылыш-ау, сұрапыл күннің қайсы бір қасіретін айтып тауысармын. Менің білетінім, жадымда өшпей қалғаны, жадыңнан мәңгілік өшпейтіні де, екең өзін тыңдайтын, өзіне қарасты ауылдың естияр адамын алдына жинап: «Менің өздеріңе айта білгенім осы. Бұдан былай бай, кедей болып жіктелмендер. Бір ауыл, бір тұқым екіге жарылмаңдар. Бұл менің өткендегі

сапарда Омбы, Орынбор сияқты ішкі қалалардағы дос, білікті адамдардан естіп, санама түйгенім. Ендігі токетер шешімім де осы.

Сонау жеті атадан бері қазанында қаспағы күймей, ырысы тасып, дәулеті, малы мыңғырып келе жатқан шаңырақтың соңғы иесі едім, - деген әкең жаркылдап күліп, неге екенін кім білген мәз болып, әлде ішін күйдірген ыза буды ма, аз кідіріп, сөзін қайта созып, - алдарыңда мындаған жылқы, мың-мың қой, бес жүздің үстінде түйе бар. Осы малды қаншама жылдар бағып-қағып келе жатқан мына өздеріне қылдай бөліп беремін. Бөліске салам. Бұл шешімге бірде-біреуің араласпа! Не айтсам, соны орындауды біліңдер. Артық сөз болмасын. Көлденең сөз қосқашың менің жауымсың. Менің не істесем де, әбден ойла-нып қапы жібермейтін дағдым. Бетімнен қақпаңдар! - деген.

Сонда өмірі ойда жоқ, құлақ естіп көз көрмеген өзін-өзі талан-таражға салған жат әрекет естіген жұртты дүр сілкіндірген.

- Атамаңыз!

- Талан-тараж ғой мынау!

- Сұмдық шақырмаңыз Қыдырға!

- Қыдырға сойыл көтеру...

- Мал құлағы саңырау!

- Біздің не мұқтажымыз бар еді?

- Сізге біткен мал, бізге біткен мал емес пе еді?!

- Уа, бұл не? Өзіміз бақтық, өсірдік! Шетінен ұстап міндік, сойдық, іштік, жедік саттық! - деп жұрт шулап кеткен.

- Тоқтатыңдар сөзді! Даурықпаңдар! - деп әкең ақырып дауыс көтерген. Қолында тізім. Өзінің малшы, қосшыларының атын атап кеткен. - Бәрің де туыссын. Бір кісіден тарадық. Жеті атаға жеткеміз жоқ. Менің не ойлап, мұндай шешімге баруымның себебің сұрамаңдар. Мен малымды өздеріне бөліп бердім, тараттым. Бұл әлдеқалай шығарып салма, атөтті айтыла салған жаңсақ ой емес. Әбден ойланып, толғанып, ақылмен қорытылған, енді қайтып өзгермейтін ақтық шешім.

- Жамағаттарым, мен өзіме, отбасыма, бала-шағама басқа-

ларыңмен бірдей, не артық, не кем емес тиісті сыбағамды, үлесімді алып қалдым. Оны да бүгіннен бастап мына Қылыш бастаған балаларым бөліп алып, жеке бағады. Келешек, заман қандай, заң қандай болады. Оны болжау қиын. Тілегім - бұл шешімге сөз қоспаңдар! Еншілеріңе тиген малдарыңды иеленіп, өзімдікі деп, нақты іске кірісіңдер. Тарандар! - деген.

Міне, осылайша бір кісінің меншігі болып келген көп мал Айдарлы құмында үлеске түсіп таратылып берілген. Басқа біреудің әмірі, зорлығымен емес, әкеңнің өзі таратып берген...

Осы бір төтен ойда жоқ қабылданған әке шешіміне бір ауыл құлақ қақпай көнген. Арқа-жарқа, шат-шадыман, бейкүнә, аста-төк күндер еді бұл. Бір адамның қабағына кір жұқпай шуақ құшқан, әркім өз шаруасын күйттеп, Айдарлы құмының сағым толқыған атырабында бейбіт күн өтіп жатты.

...Бұлтсыз аспаннан талтүсте ауылға жай түсті. Жүзге жуық актың әскері қаңбақтай ұшып кеп, сау етіп ауылды басып алды.

Кесапат заманның дабылы ма көкке үстін-үстін атылған мылтық кеудемде жаным бар деген пендені қыбыр еткізбей қойды. Тірі жанды аяғынан тік тұрғызды.

Иығында жалтылдаған алтын погоны, үсті-басын шимайлап айыл-тартпасын мықтап тартқан, қылышы мен мылтығы қан-жығасын қажаған жасыл көз дәу сары шанқылдап сөйлеп тұр.

Ауыл адамында үрей жоқ. Оның алдына ойда - қырда мал соңында, шет ауылдардағы бала-шаға, үлкен-кіші демей, барлық жан иесін айдап, қуып келіп жатыр. Ортада жазықты жандай, көздері жаудыраған үрейлі жандар.

Ауыл сыртында кең даланың шаңын аспанға шығарған жылқылар үйірі топ-топ қуылып кеп, иіріліп жатыр. Азынап, кісінеген, үйірге таласқан сәуірлік тебіскен жылқы дауысы бір бөлек. Жасыл көз дәу сарының қасына шағын денелі, қамшы сабындай қысқа бойлы татар жігіті шығып, оның сөзін тәржімелеп:

- Тыңдаңдар! - деп жінішке дауысын созып, - полковник мырза, дереу жүз кісіге арнайы үй тігіліп, тамақ дайындалсын.

Елдің басшылары кім? Ортаға шықсын деп бұйырады, - деді кірпігін жыпылықтата қағып. Көп демін ішінен алып тұр.

Сабаз-ай, сонда алдында олім, қатер бар демеген сенің әкең ажал алдына қасқайып, тайсалмай шықты-ау! Қолын әнтек иіліп кеудесіне қойып:

- Құп, мырза, не бұйырсаңыз да айтқаныңыз екі болмайды, - деп, манадан бас еркінен айрылып пенде болып тұрған жігіттерді босаттырып, шақырылмаған қонақтардың жағдайын жасауға шұғыл тапсырма берген. Сәл өз бойындағы қобалжуын басып, жасыл көзінен жылан уы төгілген погонды дәуге тіке қарап:

- Сіздер көріп тұрғанымыздай сақадай сай дайындықтан өткен, қарулы әскер екенсіздер. Жол болсын. Қай үкіметтен? - деп тіке сауал тастаған. Бұйыра беріңіз. Бізден не қажет? - деген.

- Бұл жаңа патша адмирал Колчактың әскері, - деп сәңк еткен оған әкең Бибол басын изеген де қойған.

Шақырылмаған қонақтар үйлерге бөлінген. Полковник арнайы тігілген үйде. Жан түршігерлік, күтілмеген сұмдық артында жатыпты. Ересек адамды қыбыр еткізбей уысында ұстаған жаракты әскер иірілген жылқыдан жарамды семіз аттарды ұстатып бірден жол дайындығына кіріскен. Ауыз ашып, тіл қатуға жол жоқ. Аспанға атылған мылтық адамға кезеледі. Әлдеқалай бұйрықты қалт жіберген адамды атып тастайтыны, ит-құсқа жемге тасталатыны жарияланды. Ауылға соғыс тәртібі енгізілді. Шыбын жаным бар деген пенде аузын аша алмады. Қасқыр қуған қояндай болды.

Міне, тажал басы жасыл көз полковник, қасында тілмашы бар сенің үйіңе кіріп шыққан.

- Осыншама елді, қыруар малды билігіне көндіріп, айдауына жүргізген бұл елдің иесі кім? Және осындай қала, дуан, орталықтан шалғай, жырақтағы тірі адам баласы аяқ басып жетіп келе алмайтын құм шөлге неге тығылған? Мұнысы жаңа өкіметтен бой тасалап жасырынған қашқындық. - Осы қылмысың

үшін сені сотсыз, тергеусіз атып тастаймын! - деп әкеңе мылтығын кезенген жасыл көзі шатынаған полковник. Оған не деп жатқанын кім түсінген. Татар тілмәштің сөзінен кейін ол райынан қайтқан жасыл көз әкеңнен зұлым назарын аударып Ақзейнепке қадала қарап қалған. Жалғыз қарындасыңның рақымсыз қандауырдай оқты көздің астында шыр-пыры шыққан. Сол сәтте, қыздың сұңғыла нәзік жаны бір сұмдық катердің өз басына төнгенін анық сезген. Бірақ, жылан арбаған торғайдай қорғансыз жанның қолынан не келер?!

Қай заманда да зұлымдыққа тоқтау болған емес. Әсіресе, өзінің өлетінін білетін жыртқыш аянбайды. Ол қашанда артында ештеңе қалдырмай қаусатып кетуге ұмтылады. Сондай-ақ, басынан бағы тайған, тақ иесі де өзінен қалатынды аяусыз апатқа, өртке береді.

Айдарлы құмында отырған бейбіт елге де осындай жекпе-жекте жеңіліп, арып-ашып ашығып, ат-көлігі жүрмей, беті ауған жакка босып қашқан ақ әскерінің бір шағын тобы жеткен. Жай келмеді, әлденіп күш-қуатына келгенше шағын елге бүйідей тиді. Бұл жерде оларға әй дейтін әже, қой дейтін қожа да жоқ еді.

Ауыл сыртына ақ үй тіктіріп жатып алған жасыл көз дәу сол күні арнайы қарулы топ жіберіп Ақзейнепті алдырды. Әкеңнің үйінен бастап, бір ауылдағы тірі жанды сыртқа шығармай «дала абақты» ұйымдастырды. Ақзейнепті оңаша апарған ақ үй азап, зорлық, тұтқын орнына айналды.

Бибол мен анаңның зар үні мына байтақ далада қыстығып қиналған өксік кара дауыл, көз жасы шелектеп құйған нөсердей болған. Шықпаған жанның азабын, қайғысын жалған дүниеде кім таразылап өлшепті. Ондайда арашаға кім бара алған...

Қайран дүние-ай, Ақзейнеп десе Ақзейнеп еді-ау, Қылыш, сенің сол жалғыз қарындасың, бауырың!

- Е-е, көзін мөлдіремесін. Солай жан шіркіннің еркіннен шығып, босап кететіні болады. Мейлің, көзіңнің жасын төксең төгіп, жүрегіндегі құсанды ақтарсаң ақтарып алшы бір. Менің



де тіршілігімде сол ессіз жыртқыштықты басынан кешірген елімнің көрген қорлығы зердеме оралса, нендей күйге түскенімді білмей қалатыным бар. Сонда мына өмір өмір емес, адам адам емес, дүниені жайлаған жыртқыш елестеп кетеді.

Бірақ, күдірет менің пешенеме сондай сұмдықтардың куәсі болуды, өздігімнен көрген-білгенімді басқаға жария етуді жазбаған болса, не лажым бар! Тағдырыма тәнті болып қала берем де. Мен бұл жерде тек сенің азабыңның куәсі, сен үшін аз да болса қызмет, қол ұшын беру міндетін атқарушымын. Сенің жаның боп, сезімің боп қана сөйлеушімін. Сенің көзің боп көріп, куәгерің боп көрінем.

Тек сенің тағдырыңа, басыңнан өткенге куәлік етпеске, сенің Құдай жаратқан жан иесінде ешкімнің талайына тап болмаған қасіретінді есіне түсіріп, ұмытқаныңды жанкешті ұрпағыңа әлгі қат-қат том етіп жинап тарих дейтін кәрінің қолына тапсыруыңа көмекші болмасқа ешбір лажым жоқ. Бұл сөз болғандар, мен коргеннің, сен көргеннің, бір ұрпақ басынан кешкеннің мыңнан бірі ғана! Бәрін тізе берсем, айта берсем, тірі жан өмірден түңілер! Ол үшін бір Тәңірден кешірім сұраймын. Бәрін тәптіштеп айта беруге әл-қуатым да жетпес. Тек, Қылыш, сенің жазықсыз көрген қорлығың, шеккен шексіз зәбірін үшін ғана бірге күйемін. Қайталаймын, мына сен үшін, сенің ақ көңіл, дарқан батыр жаратылған бабаларыңның аруағы, ата-анаң рухы үшін! Тәптіштеп кеттім бе?

Сенің жалғыз қарындасың Ақзейнеп тағдырына, оның көрген қорлығын айтуға дәтім шыдамай сырғақтап кеттім. Иә, ол Ақзейнеп десе, Ақзейнеп еді. Адамзат баласында аңыздар, ертегілер, хисса, дастандар жырлаған не сұлулар өтпеді. Оларды кім санап тауысар!

Бұл да ай десе аузы, күн десе көзі бар дейтін ертегінің кейіпкеріндей көрікті жан еді. Аққудың өзі ме дер еді көрген көз! Қап-қара қарақат қарашық, қиылған қас, оймақтай үлбіреген қызыл ерін, шеңгеліңе сыйғандай қыпша бел, мылтықтың

сүмбесіндей түп-түзу тоқ балтыр, мың бұралған ақ қайындай дене - бәрі-бәрін Тәңір өзі ғана қолмен құя салған көрікті перизат еді-ау! Шіркіннің күлкісі! Жаңа ғана бұлттан шығып нұрын шашқан күндей бір нәзік еркелік шашар еді.

Осы бір ауыл, қысқасы бір рулы ел ардақ тұтып әлпештеп алақанға салып аялаған қадірлі, қимас жан тағдыр қыспағына тап болды. Дүлей ниет, арамза пейіл, жыртқыш нәпсі арандай аузын ашып ұмтылып кетті оған. Айдарлы құмы сынсып өксігін баса алмай қалтырады. Сонда бетінен қағатын күш жоғына әбден көзі жеткен жабайы жыртқыштың көзіне қан толып ұмтылған.

Бір сұмдықтың боларын, оның өзіне ажал оғы боп тиерін жасыл көз дәудің қадала қараған жылан көзінен сезген Ақзейнеп қаншама рет шапанын жамылып түзге шыққан кісі боп, шағыл асып, құмға сіңіп кетуге жанталасқан. Бірақ, ауылды жан-жағынан қоршап сақ күзетке алған жау топ бейсеубет тірі жанды сыртқа аяқ бастырмағанына тірі жан куә.

Күн батар зауал шақ. Мылтық асынған ессіз топ күніміз не болар екен деп ұядағы қанатсыз балапандай боп отырған сенін үйіңе сау етіп кіргенде ей, Қылыш, өзін де барсың, әке-шешенде ес қалмаған. Қарулы топ тілге келмей, өре түрегелген өздерінді ауыздарыңды тығындап, байлап тастаған. Ақзейнепті алып кетгі-ау!

Ақзейнептің «Аһ!» деген ащы дауысы ғана шыққан. Аузы тығындалған қыздың үнін шығармай дедектетіп сүйреп кеткен. Бізасы мен кегі жанын өртеп мына өмірден тек өлім тілеген дәрмені таусылған қыздың көзінен мөлт-мөлт қанды жас төгіліп кете барды.

О, құдіреті күшті Тәңір! Бұл не қасірет еді! Ормандай шулап күніренген елден ошаң етіп тірі жан арашаға шыға алсайшы. Бәрі матаулы. Бәрі кезелген мылтық, оқ аузында, әлем тымтырыс. Әлгідегі Ақзейнептің аһ ұрған соңғы дауысымен қоса өшіп тынған.

Көзге көрінбес терең тұңғиық адам бойындағы қайсарлық-

ты, адалдықты адамдық пәрменді жыртқыштық боп келіп, ұнтап-жаншып жұтып жіберген тәрізді. Бәрі зым-зия... Жыртқыш мылқау қара күш балғын денені тікендей жырттып, дүлей рақымсыздық оңаша ақ боз үйде аласұрып тосқан көкжалдың алдына әкеліп бір-ақ құлатты.

Жарқыраған күн Айдарлы құмының нар шағыл биіктерінен енді ғана әрі асып құлағалы қалған. Артымда не болып жатыр дей ме, созалаңдап қасірет пен қайғы жұтқалы жатқан байтақты қимағандай қыли көзбен артына қарайтын сияқты. Батып кете алмай, алтындай балқып сусыған қызыл құм төбелердің биігін бауырына басып қалған. Әрі қарай асып кетсе ше... асып кетсе болар озбырлықты көре алмайтыны қинай ма, беті қара қошқыл тартып күйген бояуы қалындай түскен.

Жасыл көз сары дәу тажалдай зәр шашып, қызды сүйреп келгендерге зілдене қарауы мұң екен олар мысық көрген тынқандай зып беріп жоғалған. Олар шыға жөнелгенде есікке ұмтылған Ақзейнепке жасыл көз аюдай атылды. Бас салып құшағына жұмарлай қысты. Албастыдай ірі дене қарымы шыбықтай бұралған нәзік қызды бірден бұріп тастады.

Аузы тығындаулы қыздың бүркіт ілген қояндай шырылдауға да үні шыкпады. Жер аударылып кеп үстіне құлап барады. Лузындағы орамалды тілдің күшімен түсірді бір кез. Тіліне:

- Жалынамын мырза! Босатыңыз мені! Аяңыз! - деген ғана сөз оралды.

Бүкіл болмысы әлемнің жарық күні болып күлген дала аруы жыртқыштың бір көргенде-ақ басын айналдырып жіберген. Қазір оңаша, қағусыз жыртқыштың қолына тиген. Оның зұлым арам нәпсісі қозып, қыздың зар сөзін құлағына да ілген жоқ. Жүрегі тайдай тулап аузына келді. Адамдық ар, сана, ұяттан безген тежеусіз зұлымдық қанды тағына отырған. Бар ойына оралғаны: «Мұндай да адамзат баласы болады екен-ау. Жабайылардан да осындай, көз тоймас сұлу, періште туады екен? Шіркін, дүние-ай, біздің халықтан туса ма, жер шарын арала-

тар, әлем көзін таңырқағар ғажап сурет қой мынау! О, ғажап әлем» - деп үздігіп кеп:

- Утоли мою жажду! - деді де, жыртқыш құшақпен қызды бауырына сүйрей тартты. Әй-шәйге қарамады. Алып тас құйы дене аққудың көгілдірін бауырына баса жанши құлады...

Ақзейнеп тұншығып, демі таусылып бара жатты. Түн түндігі жабылып, қара жер болған аспан түн-түнек боп төңкеріліп үстіне құлай берді. Екі қолы албастыдай ұмтылған жыртқыштың ұйысқан бұйра шашына жармасып, ашылған аузы кеңірдегіне жабысты кеп. Аянбады. Бойындағы бар күш-қуатын салды. Ыза мен кек буған алмастай өткір күрек тіске іліккен майлы жұтқыншақ күтір-күтір жыртылып, қан араласып қыздың аузына келді. Аямай барын салып қыршып-қыршып жіберді.

Осы бір өмір мен өлім аяқасқан сәтте қыз өзінің қандай күшқайрат тапқанын білген жоқ. Ақтық демі, ары үшін сұрапыл кек буып кеткен...

Тарс етіп өзіне қарсы атылған мылтық дауысын естіді ме, естімеді ме - Аһ! - деп шалқалап құлаған қыз түн-түнекке шым батып кетті. Оқ жасыл көз дәудің оң қолындағы мылтықтан атылып, қыз жүрегін тесіп өтті. Ол тілге келместен өмірден соңғы сөз орнына бір ғана күрсініп, аһ ұрып құйрықты жұлдыздай ағып өте шықты. Қызды атып үлгерген жасыл көз полковник қаны атқылап, жосып шапшып аққан кеңірдегін уысына толтыра дәрмені таусыла шөкелеп отырып қалған. Лық-лық аққан қанмен бірге оның да тынысы тарылып көзі бұлдырап бара жатты...

Одан кейін не болғанын озің жақсы білесің, Қылыш! Айдарлы құмында Ақзейнеп белгісі, Ақзейнеп бейіті әлі тұр. Ол халықтың жадында ұмытылмас бейне ғой. Бұдан кейін арада бірнеше күн бе, ай ма уақыт өткенде ел тағдыры қызылдарға берілгенін тағы жақсы білесің.

- Е, құйма құлақ, тарланым-ай, рахмет саған. Сенің зерденде бәрі сақталған екен. Біз тесік құлақ пендеміз. Көбі есте сақ-

тала бермейді. Қанша озбырлық, киянат көрсек те, кейде болмашы бір жақсылық нышаны тасасында ұмыт қалдырамыз. Е. қойшы, соны дейтін кешірімпаздығымыз да, қарымтасы қайтпайтын дүние болған соң, тәйірі соны дей салатын көнбістігіміз де бар. - деді Қылыш өзімен-өзі сөйлесіп.

Ақтардан әлгідей азар көрген сол Айдарлы құмындағы елге солардың ізінше келіп, алай-түлей еткен қызылдарды неге айтпасақ! Бірі қашып, бірі қуып шимандай елді шикандай қансыратты. Алдыңғылары әлгідей естен тандырған қанжоса білгенін істеп, атып-шауып кетсе, екіншісі «бәріне қожа біз» деп билеп-төстеп әнгір таяғын ойната келді.

Тағы да сол баяғы о жар, әлімжетті тәсіл. Үйір алған сәуріктей, елді алдына салып қуа келді. Мұнда да шашау шығару жоқ, бәрін бір тесікке қамады.

- Билік - кедейдікі! Халықты ықылым замандар сүліктей сорған байлар, алпауыттар, билер үстемдігі құлатылды. Адамды адам қанау жойылды. Ерлер мен әйелдер құқы тең! Дін үстемдігіне жол жоқ! - деген қысқа-қысқа тұжырым шарлады даланы.

Кен байтақ далада қызыл тулар өрттей желбіреді. Асқақ әндер шырқалды. Кейін көзіміз жеткені - Айдарлы құмындағы елге қызыл тулы әскерді өзіміздің Мұхамедсадық бастап, жол көрсетіп ертіп келіпті. Ақтың әскері адасып, беті ауған жаққа босып келе жатып, өлмеске өлі балық - біздің елге тап болса, бұ жолы қызылдарды өзіміздің тумамыз жол бастап ертіп келген. Тай құлындай қатар өсіп, бір төсекте жатып, бір ананың төсін еміп, өскен бауырын адам танымастай жат боп өзгеріп келді. Бұл жолы қылыш асынып, мылтық тағынып, айқыш-ұйқыш былғары белбеу байланып, басына шалқасынан қайырған шаш қойып, аспаннан қарай келді. Оны өзің де көрдің.

Қалың әскер. Бір жеті дүмеп, жаңа тәртіпті, жаңа үкімет билігін, ұлы мақсаттарды уағыздап бекітті.

- Ей, қасиетті жанның жады мен зердесі атанған қимасым. Саған өткеннің бәрі бүгінгідей: ағы - ақ, қарасы - қара. Сайрап жатыр. Бірақ, сен білгеннің бәрі, тіпті мен көргеннің өзі бүгінгі ұрпаққа, келешек қауымға мәлім емес. Мен басымнан кешкен қасіретті, мына өмірде не сұмдықтар болғанын жаңа ұрпақ білсін, қателікті, озбырлықты қайталамасын, өмірде шықпаған жан төзген қиянатты көрмесін, - деген ниетпен өзіңді осынша сырласуға, сөзге шакырған едім.

— Сенің мен ұмытқан, тозған жүйкенің санасынан өшкен сәттерді есіме салғаныңа алғысым ғана емес, жанымды өзіне садаға етуге де бармын. Ол бір мен емес, барша халқымның басынан өткен нәубет.

— Бірді айтып, бірге кетем. Ал, барлық бәле, тауқымет менің басыма жер астында, шахтада тас артқан тәшкені аударып, тас таситын тар табан теміржолын қопарып алып, кен тасу жұмысы біреу сағатқа тоқтап қалудан келген жоқ па?!

- Рас. Бірақ, ол әшейін желеу. Сені қалайда өзін еңбек етіп жүрген ортадан шеттету сылтауы болатын. Өйткені, сен текті тұқымның, байдың баласысың. Сен бұл қоғамның жауысың. Сендейлер өмір сүрмеуі керек. Бар гәп сонда. Болмаса бір тәшкенің ауып түскенінен шахта жұмысына, оның өніміне ойсыраған зиян келген жоқ.

- Солай ма! Оны мен қайдан білейін. Бір түнде ұстады да қамады. Бетінде қан жоқ, сөл жоқ, адамгершілік, аягершілік дегенді білмейтін қаныпезер тергеушіге тап болдым. Сол адал мен арамды, ақ пен қараны айырмайтын көзі ойнақтаған шайтанкөз менің түбіме жетті.

- Иә, ол өз дегенін істеді. Бірақ, сен де «нар баласы бақырмайды» дейтін ата баласы екеніңді танытып, мәрттігіңе бағып, оның бірде-бір сауалына жауап бермей кеттің. Ол сенің ісіңді өтірікті шындай етіп, болмағанды болдырып бітірді де сотқа жолдап құтылды...

- Құдіреттің күшіне таң қалмасқа болған ба, - деген Қойеке

аппіак сакал-мұрты орнында бар ма, жоқ па деген кісіше қайта-қайта сипаланып, әлде не ойына түскендей жан-жағын тінте карап алып, бүкіл атырапты тілімен жалаған өрттен әлдекалай жанбай бір түп көде аман қалады. Сен де сол көдесің, Қылыш! Өз басым сені мына өмірде тірі көремін деп ойлаған емеспін, - қарт кемсең қағып. - Апырай, адам шіркін итжанды болатын ба еді. Сенің өлмей бұл күнге жеткеніңе таңым бар.

Екі көзі таңулы, қолдары артына қайрылып, тыр жаланаш өлі-тірісі белгісіз халде тас еденде жатқан Қылышты Қойеке айтпай таныды. Аяққаптай түк-түк кеудесін айқара ашқан қалпы бір рахат құшағында жатқандай сұлап түскен. Аң-тан. Осы не көріп тұрмын деген кісіше тоқтап, сәлден соң: «Бауырым-ау, шынымен өліп қалғансың ба?!» - деп бар дауысымен бақыра, құшағын жая ұмтыла берген мұның қаныпезер тергеуші аузын басып, үнін шығармай, кеңірдегін қысып ұстап қалды. Тұншықтырып барады. Қасындағы екінші біреуі жұдырығын түйіп, өз ернін тістелеп, үнінді шығарма деген емеурін танытты. Онсызда үні шықпай қалған Қойекенін дәрмені бітіп барады.

- Бұл да жауыз. Жауыздар бірінің сөзін бірі сөйлейді. Қазір анаған барғанда бұның не деп бақырарын кім білген. Дыбысы шықпасын. Аузын тығындаңдар, - деген шайтанкөз атанған бас тергеушінің бұйрығы орындалып, аузы мақтаға толтырылған. Мына жерде үнім шықпақ түгілі, демімді зорға алдым. «Көр! Тіл алмасаң сенің де көретінің осы» - дегенді мына жерде көрсеткен серігіне айдаушы: «Алып жүр!» - деп әмір етті. Белгілі жауап алатын жерге айдап келді. Бетінде қан жоқ, сол жоқ бірі столда, екіншісі тік түрегеп тұрған екі тергеуші ортаға алды. Стол үстінде қос наған, білектей-білектей шұбатылып резинка қамшылар жатыр. Екі тергеуші де қанын ішіне тартып, түлеген жыландай сұрланып алған. Столдағысы ақырып:

- Сойле, - деді.

- Не... Нені?

- Қылышбек тас толы тәшкені қалай аударды? Шахтада сондай зиянкестік жасап, теміржолды кирату үшін күні бұрын кандай дайындықтар жүргізді.

- Ешқандайда.

- Сонда не, жер астындағы шахтадағы теміржол өзі тулады ма? Әлде руда артылған тәшке тулады ма?

- Екеуі де тулаған жоқ.

- Онда тәшке неге құлайды? Теміржол неге бүлінеді? Оларға жан бітті ме?

- Білмеймін.

- Әй, жігітім, сен қикаңдама! Білесің. Білуге тиіссің. Сен қылмыскердің қасындасың.

- Бізге сыры белгісіз оқыс ағаттық болған шығар.

- Сол сыры белгісіз оқыс ағаттықты айтасың. Айт.

- Меніңше, ауыр тас артылған тәшкенің табаны жолдан тайын кетті. Біздің тасып жатқанымыз тас емес пе! Сол тастан жол үстіне тас түсіп, зырлап келе жатқан доңғалақты қағып...

- Әй, сені біз жаны таза момын адал ма десек, жауыздықты, зиянкестікті ақтағың келеді екен ғой. Мынаған бір-екіні асатып жіберші, - деген шайтанкөз орындығына шалқая отырды.

Манадан шағатын жыландай қақиып тұрған тергеушінің көмекшісі лып еткізіп қолына резинка қамшыны қалай алса, көз ілеспес жылдамдықпен жонарқамнан солай соғып-соғып өтті. Аузымды ашып, дауысымды шығаруға да үлгермедім.

- Қане, енді сөйлеші, - деді шайтанкөз.

Арқам у сепкендей дуылдап, жоным тұтасып ашып қоя берді. Демімді ала алмай бір сәт тұншығып қалдым. Үнім қашып, мең-зең боп басым айналып, козім қарауытып кеткені.

- Әй, не болды саған, сойле, - деді табанының астын тепкілеп, енді көретінін мында дегендей тергеуші тікшиіп. Әлі өзіме-өзім келе алмай отырмын. Өзіме-өзім келдім-ау бір кезде.

- Сойле, - деп тағы ақырды.



- Немді сөйлейін, ештеңе білмесем, ойымнан шығарып өтірік айтуым керек пе? - дедім жаным күйген мен.

- Білетініңді айт деп отырмын. - деді тергеуші.

- Сонда сабап, таяқтап айтқызу керек пе?

- Енді қайту керек? Айтқанға көніп, дұрыс жауап бермегеннің көретін күні сол! Сені әлдилеп отыратын уақыт жоқ. Қане, сөйле!

- Не сөйлейін. Ештеңеге түсінбесем, ештеңе білмесем нені сөз етуім керек? - деп, қарсы жауапқа қоштім.

- Тәшке неге өз-өзінен тулап, күніне мыңдаған тонна кен тасып, іргесін енді қалап жатқан жас мемлекетке қыруар пайда беріп жатқан шахтаның астындағы темір жолын қопарып бүктеп тастайды? Оған не себеп болды? Соны айтасың!

- Бір оқыс болды.

- Сол оқысты қасыңдағы бірге жүрген жауыз қастандықпен жасады деп, неге ғана «болғанды болды» деп ағыңнан жарылып айтпайсың?

- Ойбай, бауырым-ау, ондай қастандық болмаса - болды деп өтірік айтуым керек пе? Қалай жалған сөйлейін?

- Қызық адамсың. Оқиганың болғаны рас. Сол болғанды болды дегенде не деуің керек? Өзің темір жолды бүлдірушінің қасында боласың. Сойте тұра зиянкесті анау-мынау оқыс деп бұлдыратып қорғап қалғың келеді. Ол болмайды. Онда сен өзің сол қастандықты жасаушының өзі болып шығасың. Сондықтан өз басыңды, жаныңды сақта. Шыныңды айт!

- Сонда, иә, сонда Қылыш қастандық жасады деуім керек пе?

- Енді, - тергеуші күмілжіп, - өзіңе тиімдісі адалдық емес пе, соны айт!

- Сіздіңше, зиянкестік жасады деуім керек-ау, сірә.

- Болғанды болды, зиянкестік жасады деу ақиқат жолы. Ол солай. - тергеуші ыңыраңа қарады.

- Жоқ, мен өтірікті, тіпті әлдеқалай біреуге ойдан шығарып жала жабуды білмейтін адаммын.

- Ей, мынау адаммын дейді-ей! Сен адамсың ба? Сен адам бейнесіндегі бейбақсың! Бейбақсың! Бейбақ дегенді білемісің өзі? Білсең айт! Түсіндір! Ол кім? - тергеуші шаптығып, орнынан атып тұрды.

- Білмеймін.

- Өй, осы сенің осы өмірде білетінің бар ма? - қасындағы жаналғышына шатынай қарап, - мынаған үйретерің әлі көп екен. Бұл тіпті бейбақ дегеннің не екенін де білмейді екен. Көрсетші көзіне, - анау шайтанкөздің даяр тұрған сойылсоғары ма қолына резинка дойырын алып атып тұрды да бас жоқ, көз жоқ сокқының астына ала берді. Жыландай ысқырған білектей резинка қамшы тиген денем от болып көзімнің оты жарқ-жұрқ ойнап кетті.

- Болды! Сәл есін жисын, - деген шайтанкөз етпеттей құлаған мені аяғының ұшымен түртіп, - енді білген боларсың бейбақ дегеннің не екенін. Бейбақтың көретін күні осы. Апар, сүйреп таста! Тас еденде жатсын! От шарпыған денесі салқындасын, - деді барқырай дауыстап.

Анау тіл білетін ит сияқты, тіл қатпаған қалпы шала есім қалған мені желкемен алып, сүйрей жөнелді. Сол тас қабырға, едені мұз сасыған сызханада неше күн жатқанымды білмеймін. Арада әлденеше күн өткенде тағы тергеуге әкелді. Баяғы өзіме таныс шайтанкөз алақ-жулақ ала көзінен заһар төге:

- Көрсет мынаған, - деп айқай салды. Аза бойым тік тұрған мен нені көрсетеді, кімге бұйрық беріп отырғанына түсінгенім жоқ.

Сөйткенше қарсы алдымдағы есік ашылып өзіме таныс бейне кіріп келе берді. Ол да түк білмейтіндей бетіме аң-таң қарап:

- Е-е, бейбақ..., - деп кідіре тоқтады да, - бұл не... бірдеңе айта ма? - деді.

- Ей, бейбақ, саған тіл біткен шығар. Дайындал, қазір көресің. Сайрайсың, сосын, - деді де, - мынаның жанашырына, зиянкес қарабетке не істейтініңді көрсет! Бұлар көзі көрмесе - деп

дәмге түйіліп қалған жандай қайта-қайта жұтынып, - айтқаныңа көне ме? Зордың күші батпаса тілге келе ме? Сонда ғана сайрайды. - деді әр сөзін салмақпен айтып.

- Ә. солай ма еді. көрмегені, қазір, - деген жаналғыш аш иттің азуындай сақылдап кеп бүйірімнен бір теуіп, сүйреген қалпы қараңғы көрдей болмеге алып кірді. Жарқ еткізіп шам жақты. «О, ардан безген зұлымдық, саған не деуге болар! Сенің әмірің жүріп, айтқаның болып тұр-ау» демеске шарам жоқ еді. Көз алдымда тыр жалаңаш Қылышбек жатыр, жай жатқан жоқ, екі аяғы, екі қолы төрт жаққа керулі жатыр. Оның үстіне қарай итеріп кеп жібергені. Абырой болғанда құламай тәлтіректеп қабырғаға сүйеніп қалдым. Осы сәт сақ етіп екі иығымнан алып қышқыш па, тістеуік пе қапсыра қысып сүйенген қабырғаға жапсырып тастады. Үйдің қабырғасымен қабырға болып, қақидым да қалдым. Тірі пенде көрмейтінді көріп, қиянаттын азабын тартады екен. Зорлық, зомбылық деген сол әне! Шайтанкөздің рақымнан безген жаналғышы асығыс ойындағысын орындауға кірісіп кетті.

- Көзіңді ашып бері қарап тұр. Көр, не болатынын, - деді үні өкпе тесердей боп маған қараған жаналғыш.

Әйтеуір кеудесінде жаны бар, алып төсі көтеріліп-басылып, дем алып жатқан үстіне аяқ жағына қарай бетін бұра жалп етіп отыра кеткен жауыз қолына ту жылқының құйрығындай жіңішке сым ба, әлденені алып, байлауда жатқан оның ең осал жері әбүйіріне шеңгелдей қол салды. Тез-ақ үрпісіне әлгі қылдай қаттылықты жүгіртіп-жүгіртіп алды.

- Ей, жауыз, шындықты айтасың ба? Қылмысыңды мойындайсың ба? Жас үкіметке қарсы жасаған қастандығыңды айтасың ба? - деп оның құлағына айқай салды. Қол-аяғы керулі жанның, аузы тығындаулы ма, сымдай тартылып бұралған дене дір-дір, қалт-қалт, тек бұлшық еттер ғана ойнады. Дыбыс жоқ. Адамның ең осал, аса нәзік мүшесіне қадалған ине әлі де әлгі көріністі қайталап жатты. Сұмдық-ай, мұндай азап-

ты тірі адам баласы басынан кешті ме екен?! Қылышбектің денесінен тер моншақтай су болып төгілді. Қозғалуға, дыбыстауға, өлдім деуге дәрмені жоқ. Тек, үрпісінен бұрк етіп қан ғана ағып жатты. «Ә, бейбағым, енді тілің шығады, сөйлейсің!» - деп өз ісіне рақаттанған қаныпезер орнынан тұрып:

- Міне, көр, бейбақ деген осы! Егер өзіне қойған сауалға біз ойлағандай жауап бермесең, көретінің осы! - деді.

Міне, Қылышты көрген сайын осы сұмдық есіме түседі. Көзіме елестейді. Сонда сүйегіме дейін өртеніп кете жаздаймын.

Содан бері қанша өмірді тілсіз, құлақсыз меніреу, миғұла атанып өткізіп келесің.

Сенің қандай мәрт жан екенінді, онаша жалғыз кең далаңда өзіңмен-өзің қалғанда, сонау, иә, сон-а-ау, бұл күнде тек мен арқылы ғана ойыңа түскен, санаңда еміс-еміс сақталған тозақ, итжеккендегі тағдыры бір достарыңның арасында отырғандай сайрап-сайрап алатыныңды мына мен, жадың, зердең боп қана білем.

Тамаша дүние! Ғажап жаратылысты тән иесісің! Жүрегің езіліп, бүкіл жан - тәнің еріп, балқып, бүгін міне, немерелеріңнің қасында рақат құшағында отырып та, аузыңды ашпайтын шыдамдылығың, мәрттігің тәнті етеді мені. Тіршілік иесінде сенің шыдамдылығың, төзімділігің, ұстамдылығың мені сенімен мәңгілік тұтастырып, барша сыртқы дүние біле бермейтін қасірет құпияларын бөлісуге мәжбүр етті. Өмір атты ұлы ғаламда болып жатқан, болып кеткен не құпияның, не сырдың бүгешегесіне дейін қаз-қалпында сақтау өз үлесіме тигеніне Тәңір алдында ризамын. Сол үшін мен өз тағдырыма тәнтімін. Мені сол үшін де ұлы Тәңір зерде, жан жады етіп жаратты. Ендеше, кашанда ағымнан жарылу, тек болғанды еске алу ғана борышым болмақ. Бір ғана ауыр жері - өмірдің жаны, тіршілік дейтін әлемді ілгері бастырушы ақыл иесі адамның әділет пен пәктік тағынан тайып, зұлымдықтың отына май құятыны қинайды.

Билік басындағылардың, бірінен-бірі дәрежесі биіктердің өзара іштей қырқысып кететіні, тақ пен бақ алдында күрдай

жорғалайтыны, шені, лауазымы жоғарыларға жалтақтап, жағынып ар - иманын, ізгілік атаулыны тәрк етіп зұлымдық пен зорлықтың жолына түсіп кететіні - азғындықтың батагөйіне айналатыны қасірет емес пе?!

Міне, әділет пен шындықтың жеңіліс тауып, зұлымдықтың үстемдікке жетіп жататыны содан. Соның бәріне куәмін мен. Көк аспан мен жер бесіктен мен үшін ештеңе қажет емес. Байлық, дәреже, мына адам баласы, жалпы тіршілік үшін не керектің бірде-бірін пайдаланбаймын.

Бірақ, өздерін күн, түн, одан ай, жылдар құрап өмірлерінді санап, аз-көбін қанша тыныс тіршіліктерің барын белгілеп жүрген уақыттарыңа куә екенім рас. Оны қай пенде түсініп, мына өмірге уақытша, бір мезгілге, не қас-қағым сәтке қонаққа келген жан иесі екенмін. мұны өмір игілігіне, ізгілік, пәктік, адалдық патшалығына, адамзат дейтін ақыл пайғамбарына адал қызмет етуге жұмсайын деп жүр? Бақ пен тақ қолына тиген күні көк аспан мен қара жер арасын бір аузына қаратуға, айтқанына көндіріп, айдауына жүргізуге, әлемнің Құдайы болуға ұмтылады.

Бірақ, Тәңір алдында, ақыл пайғамбары алдында сол адамзат қасиетін мойындататын Шындық сот құратынын білмей, дүниені өртеп бағады. Сен шіркейсің адамзат ұғымы алдында. Сол көптің бірі сенің жазықсыз шырылдаған шіркей үнің қандай ащы, өзі зарлы еді. Сенің сол жазықсыз, кінәсіз шырылдаған жан дауысың әлем кеңістігінен әлденеше ғасырлар бойы өшіп кете қояр ма екен. Сен мәртсің. Мәрттік - күш атасы. Мәрттік ақыл қорғаны! Табандылық мұратқа жеткізеді. Әділдік, шындық үшін күрес - өмір үшін күрес! Жеңіс түбі сенде!

Тозған жүйке, азап, қасірет жеген сұлдер қажымасын, жаз, жаза бер! Ұмытқаныңды есіне түсірем. Әлгі ұрпақ үшін тағылым деген жалбарынған ойың үшін бәрін қабылдауға болар...

- Иә, өткеніңе қайта оралайын. Өзіңе белгілі сенің басыңды кесетін көптен күткен қаралы соты да болды. Бірақ, көп тер-

геп, сенің айыбыңды сарапқа салып жатпады ол. Үптік дей ме. Биікте отырған үшеу ортадағы басына тәж кигеніне жалтақ-жалтақ қарасып, бас изесіп алды да, мемлекеттік айыптаушы дегеніне сөз берді.

Оның да сөзі қысқа болды. Бұрынғы жазып алғаны ма, баяғыдан бері жаттап айтып жүрген өлеңіндей бір кездегі шайтанкөз тергеушінің ойдан құрастырған жалған айыбын шұбыртып өтті. Саған соңғы сөз берді. Сонда:

- Қадірлі сот алқасы! Бұл айтылғанның бәрі жалған, жала! Мен кінәсіз, жазықсыз жауапқа тартылдым. - деп зар қақтың.

- Отыр, елу сегізінші статья бекерге қойылмайды. Сенің жасаған қылмысыңды бармағың басып, басқа емес оз әкен, туған әкең бекіткен. Ұлы көсемді мазақ етіп, жаман балаң есімін қойдың! Қазақстанды ұлы мемлекеттен бөліп әкетуге анттасқан шет елге сатылған арам ниетті топқа қосылдың! Осы мақсаттағы Қожабергенов сияқты халық жауларымен астыртын ауыз жаласып байланыста болдың. Халық шаруашылығын өркендету ісіне қасакана жаулық қастандық пиғылда шахтада зиянкестік жасадың! Осы қылмыстардың бұлтартпайтын дәлелдермен, әкең бастаған куәлердің сөзімен қылмыс үстінде ұстағандар жасаған актімен бекітілген. Отанға жасаған опасыздығың үшін он жыл жаза! - деп үкім етті. Сонда сен шырылдап:

- Ұлық сот! Ұлық сот! Мен акпын! Жазықсызбын! - деп жылап құлап түскенсің. Бірақ, сенің жан даусыңды ешкім естімеді. Шала жансар тірі жаныңды соңына ит қосып айдап кеткен...

- Иә, тағдырымның ірі денелі, басына тәж киген, көзі байлаудағы шынжырлы иттей алак-жұлақ, мені жеп жіберетіндей боп қараған сұсты кісінің аузынан он жыл кесік боп шыққанын естіген менің екі құлағым ысқырып шулап, одан кейін есімді жия алмай етпеттеп құлағам. Көзімнен ағып жатқан жас па, қан ба, біліп жатқан мен жоқ. Басымда өзіме түсініксіз жалғыз сауал: «Жазығым не?».

Адам баласына, әсіресе мына мені жазалап, осынша азапқа салған үкіметке зәредей зияным тисе, өз обалым өзіме! Ендеше мен неге мұншалық қорлық көруім керек. Жонымнан жарып тығып, болмаған қылмысқа әкемді куә етіп, ойда-жоктан бәле құрап, он жыл қамау, айдауға жіберуі ақылыма сыймай қойды. Зорлық! Қиянат! Қана, шерменділіктен жынды боп кете жаздадым.

Әкем жарықтықтың алыс қалалардағы достарына барып келе салып, заман бағытын сараптап, жылдар бойы шәуіттеп жинаған малы түгілі, төріндегі асылын да мүлкіне дейін ел боп отырған, малы-жанын бағып күн көріп, рақат қызығына ортақтасқан ағайын, туыс, малшы-қосшыларға қылдай бөліп бергенін көзіммен көргем. Сонда әкем: «Балам, жаңа үкімет келді. Халықты бай, кедей деп екі тапқа, түсініп ал, топ емес, тапқа бөліп билейді екен», дегеніне түсінбей:

- Тап деген не? - деп сұрағанымда әкем:

- Тап дегенді Ақан мен Жақан, - сен оларды қайдан білер едің деп ойлана қалған ол - Байтұрсынов, Дулатов есімді ойшылдар, туғанынан табаны тілініп, өмірін байлардың есігінде, мал соңында өткізіп, немесе қалаларда зауыт, фабрикада қара жұмыс істеп, қожайындардың дәулетін маңдай тері, бұлшық еті, күш-қуатымен қобсәйтіп, өздері құл боп келгендер мен оларды қанап, қанын сорған үстемдерді жіктеу деп түсіндірді.

- Мәселен, осында он ба, жүз бе, бүкіл елде одан да көп малшы-қосшы бар емес пе. Міне, солар езілген тап. Мына мен, мына сен солар бағып жүрген малдың иесі езуші, қанаушы тап. Мына жаңа үкімет сол езілген, қаналған таптың жоғын жоқтап, мұнын қорғайды. Солайда сен бай баласы бұдан былай үкімет үкіміне қарсы ауыз ашушы, наразылық айтушы болма! Тұқым тұғияның зәуәтінді тамырымен жұлып құртып жоқ етеді, деген. Сол әкем сөзі есіме түсіп бордай тозған, жазықсыз жана көрген өміріме налып жыладым кеп. Бір Құдайға жыладым. Күйіпгем кеп. Өзімнің кінәсіз кінә, жазықсыз жаза

тартқаныма бір Құдай, аруак куә! Бірақ, сол Құдай есімді, аруак есімді құдіреттерді кім куәға тарта алар!

...Есік-терезесі темірмен торланған вагонға айдап кеп отырғызғаны қазіргідей есімде. Ішіне тізеден келтіріп бидайдың ба, әлде шөптің бе сабаны, ұнтағын төсеп тастапты. Шірік иісі мүнкиді. Шамасы біз сияқты жандардың тасымалын басынан кешкен орын сияқты. Салдыр-гүлдір біз кірген темір есік тарс жабылды. Тас қараны жұтып жүре берген. Санам ояу, ақылым астан-кестен, қиял құшағын ашты. Сор қуған шыбын жан енді өзін оңаша есеп беруге отырғызды.

Буын-буынымнан күш кетіп, бүкіл жүйе-жүйкем босап, сүйегім езіліп, тұл денем көзіме жас боп құйылып жүре берді. Тәңірім-ау, бұл үкімет маған не дейді? Менен не талап етеді? Мына менің бойымда осы жаңа үкімет қызығатын не қалды? Мен нені тығып, немді жасырдым? Сан-сакка жүгірген ойым жауап таппай сандалады.

Осы үкіметтің сөзін сөйлегенім, саясат, үгіт-насихатын жүргізгенім емес пе, өз белімнен шыққан көзімнің екі қарашығындай екі балама көсемдерінің есімдерін бергенім.

Мал-мүлік дегенді қалай алам десе алды. Ыңқ еткем жоқ. «Ашық» деді - жүрегім қарайып ашықтым. «Өл» деді - өлдім. «Тозып кет» деді - тозып кеттім. «Ойбай жетті бұларың, бұдан әрі болмайды екен бірігіңдер, бір жерден, бір орталықтан табыл! Бір аяқтан ас ішіп, бір көрпеден бас шығар» - деді. Бас тарттым ба?

Ақыры өлер халде отбасымда тірі қалған жалғызымды қолынан жетелеп, әке-шешемді де тастап, басым ауған жаққа қаңғырып кеттім. Қазір ормандай тұқымның соңында қалған жалғыз шырағы ұлымның қайда екенін, өлі-тірісін білем бе?!

Көзіме көк шыбын үймелеп, өлер халге жетіп, тірідей көрге, жер астына, шахтаға түстім. Бұл өмірден күткенім сол ма еді? Ендігі күнім не болады? Қайда келдім? Қандай күйге тап болдым? Жүрегім, өкіпем аузыма тығылып қыстықтым кеп. Сөйтпш жатып, әбден қажып ұйықтап кетіпшім.



Бір кезде оянып, көзімді ашсам, бақытсыз пенделер мінген вагон салдырып ағып жүріп келеді. Токтамайды-ау! Токтамайды. Жан-жағым өзім сияқты бақытсыздар. Бәрінде де өң жоқ, түс жоқ, сақал, мұрт, шаш өскен, тірі мүрде. Арыған, тозған, жүдеу жандар. Бір-біріне қарап өлеусірей, дәрменсіз халі жайында сөз айтуға да шамасы жоқтай. Шүңірейген, нұры тайған жанарлар...

- Ей, соншама мені жоғалтып жаңа тапқандай неге тесілесің, ә? - қауға сақал қара дауысын көтеріп, тіктелін отырды.

- Тап басып, тауып айттың! Сені қашан кездестіретер екем деп өмешем үзіле сағыныш тұтқынына түскелі қашан?! - деп шикіл сары орта жастағы кісі оған іле жауап қатты. Еңсесін көтеріп күлген болды.

- Онда Құдай тілегінді берді. Міне, тозаққа апаратын жүйрік темір тұлпардың үстінде, сол жерге қашан жетем деп ұшып келесің? Өзіңнің де тілеуің қабыл болғыш, ақ тілеулі екенсің, кезіктің міне, кел, бауырым, тағдырымыз бір, аш құшағыңды, құшырланып бір сүйісейік. - деп әлгі қара сақал қозғала берді.

- Әй, байқа, сағынышың аш өшегіңе түсіп кетпесін.

- Сол сезімді өлтіріп алмасын деп, мынадай қауіпсіз жерде жолықтырып жатқан жоқ па! Кел, кел бері, таян, - деп шикіл сары да қопандаған болды.

- Міне, міне, ендігі сөздің торесі басын жаңа көтеріп келеді. Тозақ отында күнәмізді еске алайық онда, - деді де қарасақал - мен белгілі халық жауымын. Жау болғанда да мына қазақ деген елге тәуелсіздік, дербестік тілеген сормандаймын. Өз еліме бостандық тілегенім үшін, сол елге жау атандым. Әлгі «халық жауы» дегеніңіз сол. Сен де сол жаусың ба?

- Дәл өзі! - анау қарқ-қарқ күліп.

- Онда жанатын тозағымыз бір екен. Жаңағы өмешен үзіліп сағынғаныңа енді сендім.

Темір торлы вагон іші күңіреніп кетті. Бәрінің үні шер-шемен боп күйінген тебіреніске толып кеуделерге бір-ақ лықсыды.

- Бұл адамдық арманға, әділетке, бостандыққа салған қыл бұрау. Осы тамұқ қыспағында бағзы біреулер тұншығып буынып өліп кетсе, кейбірі үміт жібіне жармасып, жарық дүниенің тамылжыған сәулесіне жетер, жетпесе... тамұқ отына тамызық боп кетеді... Қара сақалдың сөзі салдыр-гүлдір болат жолда жұлдыздай зулаған отарбаның дауысына көміліп естілмей кетті.

Вагон ішін зіл қара түнек басты... Қанша күн жүргенін де білмеймін, күннің есебінен де жаңылдым. Межелі жеріне жетті ме, бір күндері кеп тоқтады. Апыр-топыр түсіріп жатты. Үйреншікті көрініс. Бұрынғыдай көк мылтықты, арсылдаған жетегінде иттері бар қарулы топ қарсы алды.

Қандай қатыгездік, қаталдық еді. Қас-қағым, әлдеқалай дәретке бара жатып, кідіре қалғанды мылтықтың дүмімен аямай ұрып кеп жібереді. Мұрттай ұшырады. Өлгі бейбақ, аяғынан тұрып жүріп кеткенше ол таяқ үсті-үстіне жалғасып жатқаны. Біржола есенгіретіп, қалжыратып тастау, бізді айдаушы топтың қарулы топтың басты мұраты тәрізді.

Ұзақ жол бойы талай қорлық тепкі, түйгішті көріп «уһ!» - деп, өліп-тіріліп есік терезесі темір торлы қызыл тозақтан да жерге табанымыз тиді-ау! Біздің сорымызға түннің тас қараңғы бір мезгілі. Ештеңе көрінбейді. Қандай жерге, қайда келгенімізді де айтпай, айдап жөнелді. Бір жаққа қашып кетеді дей ме, жан-жағымыздан мылтық кезегендер қойдай иіріп, тықсырып келеді. Қараңғы көрдей түн қалың ну орманды қақ жарып салған тас жол. Бірінің етегінен бірі ұстағандай тізіліп келе жатқан бейбақыт мүсәпірлер үнін де шығармай баяу жылжиды. Өл-қуаты онсыз да азайған жандарды түн-түнегін басына көтерген иттер арсылы да сүйегін шағып мазалап келеді.

Жеті қабат түн болып түнерген аспанда жылт етіп жұлдыз жанбайды. Сұлдерді басқан батпан салмақ жаншып барады.

Кенет алдыңғы жақтан у-шу айқай, көп иттің абалағаны түн-түнекті басына көтергені естілді. Қолдарында жарқ-жүрқ бір сөніп, бір жанған шам көтерген айдаушы топ иіріле тоқтап, біреуі:

- Взять! Взять! - деп айқайлап қалды. Сол, сол-ак, Құдай көр деген соң көздің көрмейтіні, еріксіз жанның төзбейтіні жоқ екен, сүрініп құлады ма, әлде шаршап, қалжырап құлады ма, айдалып келе жатқан сорлының бірі құлаған орнынан тұра алмай тырбандап жатыр. Аш қасқырдай атылған екі ит әлгіні дырылдатып сүйрей жөнелді. Көзді ашып-жұмғандай болған жоқ үстіндегі кір сінді шомыт киімін дал-дал жырттып, қара санынан қауып, қанын судай ағызды. Сорлы жан дауысы шығып, жанұшырап, жығылған орнынан атып тұрды. Сонда ғана:

- Перестань! Жетті! - деген дауысты естіген жыртқыш иттер де қыңсылап, құйрықтарын тақымына қысып еркелей тоқтады.

- Алға! Алға! - деген әмірлі үн еріксіз топты ілгері бастап жүріп кеткен.

Зәре-құт қалмады. Тірі адамды мылтықпен айдап, елсіз, күнсіз айдалада меңіреу орман ішінде итке талатқанды кім көрген. Есі бар адамның қиялына келетін сурет пе! «Ей, бақытсыз адамдар, сендердің ендігі көретінің осы. Тағдырыңның қандай қыспаққа түскенін көр! Бейіл бола бер, аяғыңды шалыс бассаң көрге, тозаққа құлайсың!» - деп зұлмат қатыгездік көрініс өне бойымды мұз боп қарып тілгілеп өтті...

Түксиген орман. Қайдан келіп, қайда тап болғанымды білмеймін. Ит тұмсығы өтпейтін қалың жыныс. Тұншығып барам. Бар өмірім кең сахара, көк жиегін сағым сүйген мұхиттай толқыған далада өткен маған мына орманның әрбір ағашы темір тор боп көрінді. Ауа жетпейтін сияқты. Жан-жағым қамау.

Тек алақандай төбемде ғана көк аспан оймақтай боп көрінеді. Тұншығып кеттім. Әбден тарығып, неше күн жылаған басым есімді жиып: «Нартәуекел! Бір Құдайдың басыма салғанын көрейін. Шыдадым, енді не болса да... Туған жерден, ата-баба жатқан жерден бір уыс топырақ бұйырса...»

Осы сөздер кеңсірігімді удай ашытып, таусылмайтын көз жасым төгіле бергенде:

- Ей, сен неткен борық жаратылған жан едің?! Көтер ба-

сынды! Көтер еңсенді! - деген өктем дауыс жалт қаратты. Таңданған жұрттың: «Көрсек көз тойған, кең маңдайың қызығып күн сүйген» дейтін, әдемі аққұба жүзіне нұр тұнған, қоңыр көзінде мейірім от шашқан, дөңгелек бетті, қоңқақ мұрынды зор денелі жігіт қалың қабағын түйіп:

- Болды! Токтат егілуді! Жалғыз сенбісің. Бұл - темір бұғау, қызыл қырғын миллиондарды торына түсірді. Бұл азаптан сені енді болаттай беріктік, шыдамды ақыл алып шығады. «Басқа түскен баспақшыл» деген атаңның уыпты сөзі қайда? Жетті! Егер өмірді, туған топырағыңды, ата-анаңды, ең соңғы қасиетті еліңді сүйсен тоқтат езілуді! - деген ол үніне жігер жинап. - Егер зұлымдығы бойына сыймай, жыртқыштай атылған жауына қасқайып қарсы шауып, жекпе-жекте талай дұшпанының басын қанжығасына байлаған текті бабалар рухын сыйласаң, тегіңе тартсаң, бекін! Бу белінді! Ал, борық туған қоян жан шала пенде болсаң..»

Мына қаһарлы сөз сүйегімнен өтті. Көзімнен ағып тұрған жастың қайда ұшып кеткенін де білмей қалдым. Орнымнан атып тұрыппын. Әкемді көргендей, әкемнің алдында тұрғандай оған қос қолымды ұсынып жалбарына қарадым.

- Менің атым - Асыл. Мен де өзіңдеймін. Жазықсыз жаза көрген қоптің бірімін. Ендігі жерде, дәм-тұзымыз бір жерден бұйырар болса, мынандай езіліп жылай бергенінді көрмейтін болайын. Жалғыз сен емессің. Жалпы халықтың басына келген нәубет бұл. Көппен көрген ұлы той! Тікте сүйегіңді! Иығыңды көтер! - деп тоқтау айтты.

Сол Асыл менімен қатар келе жатқан «әлгі сұмдықты көрдің ғой» дегендей қолымды ұстап, қатты қысты. Іш қазандай қайнайды, қолдан келер дәрмен жоқ. Сәл қит етсек, көретініміз әлгі, итке талату. Көк мылтық асынған баскесерлердің бақытсыз жандарға көрсеткен қыры екені де ақиқат.

Көзімнің қиығымен ғана қарап, әлгі ит талаған бақытсыз жанды іздедім. Айнала тас қараңғы. Қорықтым ба, тірі жанды шошытқан жауыздықтан үрей бұды ма, денемде діріл пайда болып,

өзімді-өзім зорға ұстап келем. «Әй, итке де, батырға да бір өлім. Мәңгі тіршілік иесі жоқ. Не болса - о болсын. мына итін жетелеп, қатарымда мылтығын кезенін келе жатқан сұмырайдың мылтығын тартып алып, жекпе-жекке атыла шыққан батырлардай сойқанды салсам ба екен?» - деген өй әурелеп келеді.

«Ойың - ақымақтың ісі. Әрекетің сәтті болса, мына жауыздардың біреуін, тіпті жолың болып кетсе, мына өздерінді айдап келе жатқандардың бәрін жоярсың. Онымен барлық жауыз біткен жойылып таусылмайды. Ол көп! Көп болғанда да бір мемлекетті ашса алақаныңда, жұмса жұдырығына сыйғызған зұлмат күш. Ол мына аяғын басып келе жатқан төрт құбылалы жер шарының пәле-е-енбай бөлігін астын үстіне шығарған дүлей. Қазір оның тісі аксиып атылған қабандай түріне қарсы келер күш жоқ! Адаспа! Асылдың айтқаны жөн! Өлсең жөнімен өл!» - дейді бір сұңғыла ой жанымды өртеп...

Жарылқаушы Тәңірдің біздің пешенемізге жазған ендігі бейбіт мекені - төбеде көрінетін алақандай ғана аспан, жыныс тоғай іші болды. Айнала қамау. Кәсібіміз сол орманнан ағаш кесу. Құралымыз - ара. Екі адамға ұзындығы кісібойы, тісі тас кесетін алмас балық қарын ара. Қиылған ағашты бұтап, тазартып шырлайтын өткір балтасы тағы бар. Оларды да қылпытып өткірлеп алатын озіңнің бейбақыт достарың!

Жұмыс уақыты - таңның атысы, күннің батысы. Күнделік беретіні өлмес ауқат. Тамақтың әлсіздігі ме, күн санап жүдеп қалжырап барамын. Оның үстіне мынадай қаратұлей қамау, дүниенің шет-шегін көзден жасырған ит тұмсығы өтпейді дейтін түнекті кім көрген. Құдайдың көкте жарқырап көрінетін күні де ұрының қанжығасында байланғандай сығалап сәуле шашқан болады. Тіршілік тынысын тұмшалаған, еңсені басқан түн түнек қара орман.

Құдай-ау, мына біз жердің қай түкпірінде жүрміз. Ел қайда? Есіл қайда? Мына тілсіз орман, ну қай жерде! Сананы сарсан еткен көп сауал миды шайқайды.

Маған жаны ашыды ма, әлде өзінің ізгі ниет адамдық қасиеті ме. Асыл мені бауырына тартып, серігіне алған. Не жұмысқа болса да ыңғайы, күші бар азамат ағаш кесуге де әбжілдігін көрсетті.

- Аптықпа! Әліңе қара! Бұл бір күнде біте қоятын жұмыс емес. Ауаныңмен жүр. Тірі болсақ, он жыл көретін азабың бұл! Бұдан кесімді мерзімнің бітпей, өлмесең құтылыс жоқ. Шыдам деген патша бар. Ендігі арқа сүйер жан серігің - сол! Құдайға соған жалын! - деп шегелеп ақыл айтқан.

Қамау! Тас қамау! Ойлап кетсем, дүние қараңғы түнек болып кетеді. Тергеу кезіндегі шайтанкөз тергеушінің болат қабы елестейді көзіме. Алай-түлейім шығады. Өскен, туған қалам, шалқар көлім. көк аспанында қыраны қалықтаған байтақ тауларым оралады ойыма.

Жастық шағым. көк құрақтай қатар құрбы, әке-шеше, ауылдасым. туыс, дос-жаран өзегімді өртеген сағынышым. жалғызым Әзіретәлім көз алдыма келеді. Жаным қан жылайды. Ішімнен таусылып, күн санап жұқарып, жүдеп біттім.

Күнделік жоспар деген бар. Әр адам жиырма ағаш кесу керек. Әрине, жіңішке ағаш кесу, құшақ жетпейтін ағаш кесуден әлдеқайда жеңіл. Тоғайда тірі жан иесі сияқты оның да өркенінің бәрі бірдей емес. Бірі алыптай ірі, кейісі жіңішке. Несібеңе бөлінген жердегі тік тұрған дінді кесуге тиіссің. Күндегі таусылмайтын сол қиқалау...

Күн санап қуатым кеми берді. Ауа райының жылымық сары күнге ұласқан шағы. Жанды жеген үскірік, тыныс бұған, сүйек кескен суық аяз сынған күндер.

Ашаршылық қысқан жылдарда, аз күн шахтада істегенім болмаса, өмірі мұндай ауыр жұмыс істеп көрмеген, бұла өскен басым бірте-бірте әлсірей бердім. Асылдың қарулы қолы сүйреп тартқан араның бір басын ұстауға да шамам келмей қалжыраймын. Сыртымыздан көз жазбай аңдып қарап тұратын надзиратель деген бар. Күнделік жоспардың орындалысын тексеріп, қабылдап алатын да сол. Соның назарына іліктім.

Бойы аласа, жердің құртындай домаланған, жетелеген итінен сәл ғана биік, бетін түк басқан жас жігіт. Сол ысқырығын шалып, жер тепкілеп жаныма жетіп келді. Сөйткенше тағы бірнеше надзиратель жеткен.

- Наказать симулянта! - деп айқай салды бақа.

Сол сол-ақ екен үшеу, төртеуі жабылып, тыр жалаңаш шешіндіріп, бұрын дайындап қойған ба, кендір арқанмен жуан ағашқа таңа бастады. Аузымды ашуға да шамамды келтірмеді. Мықтап байлап, таңып:

- Не пожалеть врага народа! - деп бірі зілді дауыстады. Мұндайда араша қайда! Әркімнің өз жаны тәтті. Ешкім жақ ашпады. Арада көп уақыт өткен жоқ. Мазам кете бастады. Орман іші ың-жың. Қаным тасыды ма, құлағым шуылдады ма, не болғанын білгем жоқ. Сойтсем, менің бұған дейінгі көрген азабым мынаның көжесіне қатық та болмайды екен. Азаптың әкесі арандай аузын ашып қалың орманның ішіне бізбен бірге тығылып жатыпты.

Қол-аяғы байлаулы жанның шырқыраған дауысын кім естір, кімім бар бұл жерде арашаға келер.

Ал, мынадай азапты Құдай тірі жанның басына бермесін. Жалаңаш денем дуылдап жөнелді. Жайшылықта әлдеқалай әндетіп, бетке, мойынға, ашық жеріңе қонғанын өлтіріп, қағып ұшыратын орманның ұзын аяқ, әрқайсысы бармақтай сары масасы жабылды-ай кеп! Қозғалар, қорғанар шама қайда! Ой кеп, ду-дуымды шығарып, жалаңаш денемді бүлкілдетіп қанымды сорды-ай кеп армансыз. Аздан кейін денем үйренді ме, ештеңе сезбеуге айналдым. Әдепкідегі денемнің дуылдап қышығаны басылғандай болды. Қаным таусылып бара ма, жалаңаш денем сезінуден қалды ма, көз алдым бұлдырап, төңірегімді көруден қалып бара жағтым. Сөйтсем қаны азайған денем күп болып ісіп, өзім тұлыпқа айнала бастаппын.

Мынандай қорлау мен адамды азаптаудың адамзат баласы біле бермейтін маскара түрін көріп, шыдай алмаған Асыл:

- Адамның баласы ғой, мал емес. Ең болмаса қол-аяғын босатындаршы, қарманып қорғансын, - десе:

- Жұмысты өндіріп істейтін болады.

- Арам қаны кетеді.

- Қаны тазарған адамның жаны тазарады.

- Жалқаулық та денедегі кесел. Оны соратын сүліктің бір түрі маса, - деп орманды басына көтеріп күледі жазалаушылар оған. Мынандай қорлауға шыдай алмаған Асыл:

- Қазір өледі мынау! Қаны да таусылды. Масалардың бүйідей-бүйідей боп, әбден тойғандарының жарылып өліп жатқанын көрсендерші. Айуан емес, адам баласы, аяңдар! - деп әй-шәйге қарамай мені таңған арқанды қиып-қиып жіберіпті. Асылдың мына дүлей өжеттігіне таңдана қараған жазалаушылар да ләм демепті. Мен бұл сәтте есімнен адаса бастағам.

Бұл бұл ма, жан қинаудың әкесі кейінде екен. Күп болып тұлыпқа айналып, ісініп долырған, қаны қашқан дене дуылдап кеп қышыды-ай енді. Жанды қояр емес. Мың ине боп қадалып, жалаңаш денеге жабылған масаның уы қайта қозды ма, жанымды көзіме көрсетті. Өзімді-өзім жұла бастадым. Байлаудан босаған екі қолым денемде ойнады. Өз терімді өзім тырнақтың еркіне бердім. Басқа не лаж бар. Лезде қан жосам шықты. Сасқанымнан от жағып, қаси-қаси терісі жырттылып қаны шапшыған денемді шоққа қақтадым. Аз да болса дуылдап қышығаны басылғандай болғанмен, қандауыр боп қадалған маса найзаларын сүйегіме жеткізген бе, оттан кетсем-ақ қайта коза жөнеледі. Сол сәттегі, сол күндердегі қиналу мен ақылдың жан сақтар лаж таппай шырылдағанын тілмен айтып жеткізу мүмкін емес. Көкке ұшып, жерге түсем. Қанбақ боп домаланып, қурай боп сынам. Өзімді-өзім жыртқыштай жұлып жеп қойғым да келеді. Қу жанның тәттісі-ай!.. Шайтанкөз тергеушінің тырнақтың көбесіне, адамның ең нәзік жанды жері үрпіне ине тығып қансыратқаны, бір сәттік пе, мынаның қасын-



да түк еместей боп кетті. Адам жанының азапқа көнбістігін сонда көрдім...

Өздері қолдан жасап, жан төзбес азапқа салып қойған жазалаушылар жұмыстан қалдырмайды. Басына найза ма, пышак па қондырған мылтықтарын кезеніп, алдына салып айдап шығады. Жаны бар адам еді деп аяу, мүсіркеу жоқ. Менің өлердей мүшкіл халімді жақсы білетін Асыл бір күні:

- Қылыш! - деп аз-кем бетіме қарап отырды да, - шыда! Не болса да көніп бақ! Рухқа сиын! Сен өзіннің кім екеніңді біл! Тегіңді жасытпа! - деді.

- Иә, - деп жанымды қоярға жер таппай отырған қалпымда сұраулы қарадым.

- Сен жай пенде емессің! Атақты Көкбөрінің ұрпағысың, - оның ойын боліп:

- Көкбөрің не? Ол да адам ба? - дедім.

- Адам! Адам болғанда қандай! Құдай жаратқан жан иесінде одан озған төзімді, батыр, кекті жаратылған уытты жан болды ма екен, сірә да! Мына опасыз өмір одан басқаны білмейді! Білмейді, - деп дауыстап катуланып кетті ол.

- Кекті! Батыр! Уытты, төзімді! - оның әр сөзін қайталап, ызадан булығып бетіне таңдана қарадым, қолым тырнай-тырнай қотыр болған денемнен босамай.

- Береке тапқыр-ау, сен оны білмейтін бе едің! Мәссаған! Міне, міне, - деп жерден жеті қоян тапқандай аяқ асты жайраң қағып, - мына өмірге кімдер келіп, кімдер кетпеген. Күн сайын өзіміз қиып, бұтақтап, өзенге ағызып жатқан бөренелер сияқты талай дүрлер өмір ағысында қалқып өткен. Соның бірі, бірегейі де осы екеуіміздің түп атамыз - Көкбөрі!

Өткен дәуірлерде де, дәл осы бүгінгідей адамзат бірін-бірі жаулап, қырып-жойып, әлді-әлсізді жаншып дегеніне жеткен. Сондай бір шайқаста біздің бабаларымыз жауларынан жеңіліс табады. Жеңген жау бір тайпаны түгел қырып, мал-мүлкін олжалайды.

Дегеніне жетіп, ойындағысы болған жау шабылған елдің жұртында тірі жалғыз қалып бара жатқан ер баланы көріпті. Сонда әбден мейманасы тасыған жаудың көсемі:

- Өлтірмендер! Тірі қалсын! Бірақ, қол-аяғын шауып тастандар! Өлсе де қорлықпен өлсін, - деп үкім етіпті.

- Қол-аяғын шауып, - деп төбе күйкама дейін шымырлап, дуылдаған денемді қышына қасыған мен шыдай алмай сөзін бөлдім.

- Тыңда! - деді байсалды қалпын сақтаған Асыл:

- Үкім орындалады. Жас баланың екі қолы, екі аяғы шабылады.

Асылдың әр сөзіне жаным шығып, арты не болар екен деп ентелей түскен мен:

- Өлмегенде несі қалды оның енді? - деп қалдым.

- Шыда! Тыңда! - деп дауысын көтерген ол:

- Кеудесіңде шықпаған жаны ғана бар баланы рақымсыз жау, өзі де өлер деген оймен халқы қырғынға ұшыраған бос қалған жұртқа қалдырып кетеді.

- Апырай, ә, - дедім тағы шыдамым үзіліп.

- Аз сабыр сақта! Бұл ғасырлар бірден бірге айтылып, шырағы сөнбей, бүгінгі бізге жеткен шындық. Қозғаларға қол-аяғы жоқ, кеудесінде шықпаған жаны шырқыраған бала елі қырылған жұртта аңырап қала береді.

Арада қанша мезгіл өткенін кім білген. Тауларды күнірентіп, ормандарды сыңсытып жылатқан, шырылдаған дауыс даланы басына көтерген қол-аяқсыз балаға бөлтіріктері өлген бөрі келеді. Бірнеше күн бе, апта ма, мезгіл-мезгіл аймалап сорып еметін күшіктері апаттан ба, жауынан ба қырылған ана бөрінің желіні жарылардай боп сыздап жетіпті сонда.

- О, құдіреті күшті Құдай, бір өзіне осындайда жалбарынбағанда қашан, кімге жалбарынам, - деп жыртық шалбарынан тізесі көрінген Асыл тізерлеп отыра қалды да, - Құдіретіңнен айналайын, Құдірет, Көкбөрінің сонда рақымын түсірген

өзіңсің! Өзің! - деп дауысы естілер-естілмес күбірлеп бетін си-  
пады.

- Иә! - деймін дегбірім түгесіліп, енді не болар екен деп үздігіп  
мен.

- Қол-аяғы жоқ, тек аузы ғана жылаумен ашылған баланың  
үстіне түскен ана бөрі талтайып кеп емшегін тосыпты. Неше  
күн ему көрмей сыздаған емшек аузына тиген аш бала да сыз-  
даған емшекті солпылдатып сора беріпті, сора беріпті...

Біз қасқырларды дала тағысы жыртқыштар дейміз-ау! Жыр-  
тқыштарда да мейірім, жанашырлық болады екен. Сол жыртқ-  
ыш бөрі, ана бөрінің емшегін емген, домаланған жан иесі өлмей  
тірі қалады. Асыраушысы бөрі. Бірте-бірте өлмеген жан кемел-  
деніп өседі. Бірақ, аяғы жоқ жүрмейді, қолы жоқ ештеңе ұстай  
алмайды. Сөйлейтін тілі ғана бар. Өлмеген жан бөрі тірлік ке-  
шеді, - деп ойына тағы не түсті, тағы не айтқалы отыр. Түнеріп  
отырып-отырып: «Біздің түбіміз - сол, содан тарадық, - деді де  
- сенің пірің, түпкі тегің сол Көкбөрі уызын емген жан! Бөрі  
мінез батырлық, мәрттік, кектілік, қайсарлық, не қасірет қиын-  
дыктан тайсалмайтын ерлік содан тамыр тартқан, - ол бойын  
жинап, шалқая қарап, - эне, өжеттік, мәңгілік өлмейтін өмір!» -  
деді.

- Мұныңыз...

- Күмәнданба! Мен тарихты зерделеуге бар өмірімді сарп  
еткен кісімін. Бұл айтқаным - шындық! Нақты бұлтартпайтын  
деректерге жүгінем. Ол көсіле сөйлеп біздің жыл санауымыз-  
дан қаншама ғасырлар бұрын тастан қашап өлмес-өшпес мұра  
қалдырды олар. Өзі сөйлеп, сол өткен дәуірден тіл қатқан ес-  
керткіштер бар.

Қазірде сол екі қол, екі аяғы жоқ, шалқасынан жатқан мүге-  
дек шалажансар баланың үстіне түсіп емізіп тұрған тас мүсін  
бөріні ешкім жоққа шығара алмайды. Қиял деп де айта алмай-  
мыз. Өлдеқалай еріккеннің ермегі үшін жасалған деуге қарсы  
дәлел жоқ. Сол тарихи жәдігердің кейде жыр болып, естелік

болып, шежіре болып таста жазылып қалған нұсқасын оқысаң өмірге қайта туасың! Әне, нақты бұлтартпас деректер! Тарих ата сөзі! Ендеше, біз өлім дегенді білмейтін мәңгілік тектіліктің ұрпағымыз. Мейлі масаға талатсын, қанымызды сорсын, мейлі болат қапта азабына салсын, ұрпінді тессін, отқа жақсын, көкбөрі нәсіліне өлім жоқ! Олар мәңгілік өмірдің төл баласы! Оның ұрпағы дәуірдің мәңгілік өлмейтін әділет ұраншысы. Әлемге келешекте аты жайылған ұлы ел болатыны да сөзсіз! Шыда! Сол күнді тос. Қылышым! - деген.

Асыл менің көз алдымда тек қиялда, аңыздарда ғана өмір сүретін өмірде болды. болады-ау дейтін ұғымдардан әлдеқайда алшақ жатқан шындық әлеміне үш қайнаса сорпасы қосылмайтын қиял ғажайып болмыстарды тірі, осы қазір көз көргендей етіп жайып салды. Сол тұста өзі де сан құбылып, не қилы жанкешті азапты дәл қазірде басынан кешіп отырғандай, немесе сол қиян-кескі сұрапылдың тағы да қайталануын дәлмедәл күткендей бейнеге сан түсті. Бірде терлеп-тепшіп су боп ағып, бірде отқа қақталған темірдей балқып, қас-қағымда мұз боп қатып сұрлана қалады. Адам жанының осыншалық төзім мен теперішке түсіп, төс пен балғаның арасына түскен темірдей жаншылып, лезде болаттай қатайып, балқымадан құрышқа айналғанын кім көріпті.

- Ей, Қылыш батыр, - деп үніне өзгеше өкпек желдей ызғарлы. дүниені дүр сілкіндірер жасын жарқылын шақырған зор қуат жинап, - сен де менін көрген азабымның көбіне ортақ бопсың, - ол қашанда басынан тастамайтын ұстай-ұстай қолдың тері, майы сіңіп, қап-қара жылтыр былғарыға ұқсап кеткен биттің қабығындай жұп-жұқа телпегін сыпырып алды да, - Қара! Қарашы мына басқа! - басын пәлегінен жаңа ғана үзіп әкелген асқабақтай, жалтыратып алдыма тосты. - Көр! Осы өзі алдымен, мына сен көрген түрінде, адамның басына ұқсай ма екен. Әбден көріп ал. Бұдан кейін бұл басты «қайта көрсет» деп мың жалынсаң да көрсетпеймін. Анықтап қара! -

деді де шөңкедей басын тез көтеріп, әлгідегі кара қайыстай жұп-жұқа айнала жиегін созылмалы резеңкемен жөргемдеген телпекшені лып еткізіп төбесіне жауып алды.

Ақ құба жүзі суыған қорғасындай тоназып салқын тартты да, айбарлы кара көзін ұзын кірпігіне жасырып еңсесін көтеріп, иығына кезек шайқалып, жауырынын жазып шалқая көзге көрінбей келіп өзін айқасқа шақырған біреумен жекпе-жекке шығуға ұмтылған жандай екі жұдырығын түйіп құшағын кеңінен аша берді.

Алып дүние-ай, өмір-ай, аюды да алып соғатын мына кеудемді талай қынсылаған күшігендердің ұяласының табанына тапталтың-ау! Әттең! - ол әлгіден де биіктей түсіп, шоктығын тіктеп:

- Ал, сен айтшы, - оң саусағын самайына тигізіп, - мына қауақ бастан не көрдің? Не бар екен мына баста? - деді дауысы гүр-гүр шығып жүзі күреңітін кетті.

Мен әлгіде ғана алдыма төңкеріліп отқа күйген терідей қырыс-қырыс, ақтандақ-ақтандақ боп ойбылып-ойбылып қалған басты көзіме қайта елестетіп, «мұндайда адамға соншалық үлкен, бірақ ит жалағандай алабажақ, отқа қақтағандай тырысып, қырыстанып, сай-сайы шыққан бас біте береді екен, ә?» - деп ойланып қалдым. Оның сауалына жауап іздеп, оның басының қасында шақшадай басымды не дерімді білмей сипалана бергенімде:

- Е-е, азаматым, сен менің сауалыма жауап іздеп сабылмай-ақ қой, бұл баста сыр да, жыр да жетеді. Мен өзім-ақ, - деп сөзін бастап кетті. - Бұл адамзат тарихында не болмады. Джордано Бруно сияқты ғұламаларды да ғылымда теңдесі жоқ жаңалық ашқаны үшін топастар ғылым дегеннің не екенінен ешбір хабары жоқ түнек дүниенің билеушілері отқа жақты. Жоқ етті. Бірақ, онымен сонау көк аспанның көгінен төгілген күннің нұры қандай болса, жер бетінде жасыл әлемді жайнатып, бір Алланың әмірімен дүниені түрлендіріп жатса, одан кейінде сол бір

кезде топастар құрдымға батырған жаңалық, ғылым ілгері дамып адамзат игілігіне қызмет етуде, - Асыл манағыдай емес, екі бетіне қан жүгіріп, қара көзі шоктанып, көңілі жадырап сойлеп берді.

- Ал, мына бас жайына оралсақ, бұл жанды жеген, қиямет-қайым дейтін, тозақ дейтін от пен оқтың, азаптың куәсі. сол тірі жанды атымен-ақ шошытып, үрейін ұшырған сұмдықты көзі көріп, құйқасына дейін күйдіріп шашын жұлғызып, терісін арса-арса тілгілеп, не сұрапылға төзген құйма құрыш, кәдімгі алып зауыттарда балқытып, бірнеше дүркін қайта-қайта сүзгіден өткізіп, жеріне жеткізіп, суын тауып әбден анау-мынауға сынбайтын, тіпті оқ теспейтін болат қаттылыққа ие болған тірі құрышың да осы, - ол мына әңгіме тұсында бұрынғыдан қатуланып, ірі денесіп бекітіңкіреп қас-қабағы түйіліп, орнында нығыздала қозғалып, - адам баласы өз басынан қанша қиянат пен қиыншылықты кешсе де, оның зорлық, зомбылық екеніне көзі жетіп, оны туғызған себеп-салдарды толық зерделей алса, ешқашан өмірден түңілмек емес. Зорлық-зомбылық көруге өзі себепкер не кінәлі айыпты болса, ол не қиянатқа да тәнті болмақ. Ал, жазықсыз жәбір адамды әрқашан ақ жолға, күреске, қиянаттан шығатын жол іздеуге шақырады. Мен осы соңғы тағдырдың иесімін. Бар жазығым - ұлтымның ар-намысын, тарихын, өткенін, басынан кешкенін қаз-қалпында ешбір бұрмасыз хатқа түсіргенім. Туған халқының ғасырлар қойнында жатқан асыл қазынасы бір Құдай қанына сіңірген ерлік, батырлық, жомарттық, тағы басқадай өзге жұрттың тінті қанында да, сүйегінде де жоқ қасиеттерді бойына сіңірген, елі-жері үшін жанын пидә еткен ерлері туралы деректерді тарих сахнасына шығарғаным.

- Ей, кеудесінде жаны бар пенде, оны сен де біліп ал, миыңа тоқы! Біздің халқымыздың тарихы өте бай. Ол - ғасырлар бойы өзінің еркін өмірін басқаның құлдығында болмауды қанымен де, жанымен де қорғап, алысты, сол жолда не құрбандықтар-

ды бастан кешіріп келе жатқан, өмірі ерлікке толы жауынгер, батыр халық. Ұрпақтар өмірінде өшпес із қалдырған, біз үшін күні кеше деп айтылып келе жатқан халықтың басынан өткен қырғын - «актабан шұбырынды, алқакөл сұлама» қанды сойқанын нені көрсетеді. Бұл адамзат тарихында өшпес орны, ізі сайрап, мәңгілік туын көтерген бір ұлтты жер бетінен жойып жіберуге ұмтылған жыртқыштықты қайсар ерлік, батырлық күшпен жанпида күреспен жеңіп, тіршілігін сақтап қалған халық. Мен өз зерттеулерімде сол шындықты, мәңгілікке ұластырған халықтың тарихын, оны жүзеге асырушы ерлер өмірін халық зердесіне қайта тірілттім, - асыл демі таусылғандай шерлі көкірегін керіп, дем алды да - Құса ғой бұл, таусылмайтын құса! - деп кідірді. Кере қарыс маңдайын жалпақ алақанымен сипап отырып-отырып - жүректегі шерді айтпасаң шықпайды. Ол өзінше жатса сасып-бүксіп, басқа ағзаны шірітеді, бүкіл жан дүниенді бұзады. Солайда не айтып кет, не жазып кет. Мүмкін болғанынша ауыздан-ауызға, құлақтан-құлаққа жетсін. Елге тарасын, ұрпақтар жадына жазылсын. Міне, сол ел есінде қалатын, ұрпақтарды халық қасиеттеріне тәрбиелейтін, олардың бойында біз халықпыз деп мұқалмас қайрат мақтаныш сезімін оятатын, сол үрдіске үндейтін, бабаларындай болуға баулитын мұрагерлік дара мінездерді жариялау, әрине, қазіргі билеушілерге жақпады. Оларша жер бетінде бір ғана ұлы халық бар, бір ғана жауынгер ел бар, бір ғана халықтан не жақсы дәстүр, батырлық, тіпті ақындық, сөз өнері, ұлттық асқақ біліктілік тек сол ұлттан ғана бастау алады.

Басқа халық солардан үйреніп, күннің күн, айдың ай екенін, жердің жер екенін таныған оларда адамзаттық тарих жоқ, - дейді осы жерде шөңкедей екі иығы зорға көтеріп отырған басын қайта-қайта шайқаған ол, - бұл кате тұжырым. Басқа халықта да асқақ тарих бар. Ол былай болған, - деп шындықты айтқан мына басты, міне торға қамап тастады. Сол үшін мына басты қанша азапқа салды.

- Атағым дүрілдеп, аймақтан асып, дүниеге тарай бастады. Ұлт тарихын, оның өткендегі ерлік өмірін жан-жақты зерттеген еңбегіме деген ықылас бүкіл зиялы қауымды тәпті етіп, шындық, ақиқат жаңа қырынан танылып, өз бағасын алды. Бір ғажабы - билеуші құрылыстың өзі табынып, атак-даңқын адамзат алдында асырып отырған ұлтты әлемде теңдесі жоқ қаһарман, дара жаратылысты көсем халықтың ғылыми әлемі бір ауыздан мақұлдап, менің докторлық диссертациямды аса бағалы ғылымға қосылған жаңалық деп жатқанына қарамастан маған кері көзқарас қалыптасты.

- Ей, Қылыш батыр, бұл қанша тәптіштеп айтсам да, таусылмайтын және сен оп-оңай түсіне қоятын хикая емес. Оны бір сөзбен айтсам, сен ұлтыңды асыра мақтап, болмағанды болдырдың, сенің ұлтың ондай, қабілет, ерлікке лайық емес. Ол - тек ұлы халықтың арқасында ғана дүниеге көзін ашқан ел. Былайша айтқанда, кара тобыр. Сен солардың арасынан шыққан бұзақы, баскесер, ұры-қарыларды теңдесі жоқ батыр, данышпан, көсем еткің келеді. Сол арқылы кара тобыр халқыңды мадақтағын келеді. Сол үшін... Сол үшін... сен, - Асыл көзін бір нүктеге қадап отырып қалды. Күректтей алақанын мандайына басып, танауы қусырылып демігіп кетті. Мына отырысында қазір жарылып кетердей ыза-кек бұған түр бар.

Менің көз алдыма арса-арса су жыртып тілімдеген жыралардай оның басы қайта келді. Байқаймын, Асылдың ішінде бұрқ-сарқ бұрқасын жүріп жатыр. Содан да сырты мұз боп қатып, қанын жұтып отыр. Дәу құж-құж басындағы сімілтір кара телпегінің жиектелген резинкасынан тырнағының ұшымен жіберіп-тартып, шетіп-шерттіп, қатты обып ішіне ауа жұтты да:

- Иә-ә, бұл бастың тағдыры таусылмас әңгіме. Бастан өткенді басқа емес мына тілім-тілім ит жарғақ бастан өткенді айтайын ба? Оның, бірақ итқорлық екенін күні бұрын ескертем, оған өзің, өз тағдырың да куә. Шошыма! Бұл тағдыр мазағы дегеннің не екенін сонда түсінесің! Күні бұрын айтарым - ақиқат, шын-



дык деген құдіретті өлгірер Құдайдан басқа күш жоқ! Ол кіжініп кетті - кейбір доңыздар, иә, доңыздар, шындықты күрзімен ұрып өлтіремін, тарих доңғалағын кері шегіндіремін деп жүр! Олар, түптеп келгенде, ақиқаттың әділет сотының алдында ертен-ақ қарабет боп отырарын білер ме екен! Апат боп жанған өрттің сөнбеуіне сене ме?! Мәңгілік азап өрті жоқ! - ол жанжағынан қарманар бірдеңе іздегендей аласұрып, орнынан қопарыла тұрып, қайта отырды. - Ей, егер сол сұмдық дүниенің тасқайрақ диірменінің тұтқасын бес минутке ұстатса ма, шыркөбелек айналдырып лақтырып, күл-талқан етер ем! - ол сақылдай күліп, - міне, дана халқымның осындайда «іш қазандай қайнайды, қолдан келер дәрмен жоқ» дейтін кемеңгерлік сөзі есіме түсіп, ақылымды қайта табам. Шіркін-ай бір ғасырдың жүгін бұл дүниенің тауқыметін бір ауыз сөзбен түйіп, адамды не қилы қиыншылықтан алып шығып, болашақ атты пырақтың шылбырын ұстатып қоятын ойшыл халықты да түсінбейтін топастық, оның даналығын мойындамайтын зымиян надандық та болады екен-ау! Сол шындықты айтамын деп көмейден тіл суырылып, бастан құйқа тілінді.

Асыл манағы бір кездегі тас мүсіндей кейпінен қалыпты бейнесіне келіп, байсалды бапты әңгімесіне көшті.

- Мына өмірде Құдай жаратқан жан иесіне Күннің нұрынан асыл қасиет бар дегенге еш сенбе! Оның не қасиетін көзбен көріп, қолымен ұстағандар сенбейді. Мына аждаһа боп өмірді шеңгелінде шыңғыртқандар Алланың сол жан иесіне берген ұлы сыйынан да мақұрым етті емес пе! Менің күнәм да, кінәм да шындық үшін алысқаным. Сол үшін мені қырық күн тас қараңғы қамауда ұстады. Жарық дүниеге шыр етіп жанарының отын жаққан пендеге Күннің нұрынан ажырап қалудан асқан тозақты Тәңірім жазбасын. Аттай қырық күн! - Ол желкесін қасып, - соншама күннен кейін, әрине, мен оны кейін білдім, ол көзін оқала шаққандай сипалап кетті де - тас қараңғыдағы өмірді елестетші, не болар екенсің! Азап! Азап азап емес

- тозақ! - деді де, - мені сонда түпсіз терең тұңғыық па, әлем дейтін түсініктегі дүниеден қолыма ілігер. не мына денеме тиіп пәниде табаныма тұғыр, тәніме сүйеу болар түк таппай шым батып бара жаттым. Жоқ, бір белгісіз меңіреу шыңырау жұтып жөнелді. Көз алдымдағы жарқырап жанып тіршілікті ана мейірім, ана шапағатымен аялай бауырына емірене басқан. Күннің жарығы жалп етіп сөніп, қараңғылық басып алды. Қозғалып, қарманып, жан-жағым, өзім жатқан жербесікті тінткілеп, жанталасып кеттім. Қол-аяғым... иә, қол-аяғым су тиген қарақұрттай қозғалмай қалыпты. Кеудемде жаным барын жүрегімнің дүрсілдей соғысы ғана білдірді. Қозғалыс жоқ. Дәл сөл сәтте жүрегі бар, сол арқылы тұл денесіне қан жүгірген тас мүсін боп кеттім. Аузым тығындалған ба, мұрныммен ғана дем алам. Ей, дүние-ай, ойбайды салып, әлемге әнді бергендегі адамдық қасиетті қастерлейтін адамзатқа мұнымды мына зорлықпен көрген қорлығымды паш етіп, бар дауысыммен айқайлағым келді. Жанымды құрбандыққа шалып, ақтық демімді жұмсап, қарабет құрылыс жәбірлеуші тозақ қоғамның бет пердесін жыртқым келді. Бірақ, ол арман екен. Тек басымның ішінде, миымның ғана астан-кестең қиял шатпағы боп, түн-түнек құшағында үнім оше берді. Құлағым естиді. Тырс еткен дыбыс маған үлкен дүмпу, әлемдік жарылыс сияқты естіледі. Егер бейнелеп айтсам, кеудесінде жаны бар қозғалмайтын көрге түскен қара түнектегі қара таспын. Құдай жаратқан пенденің дәл өзіңдей сөйлейтін, өзіңдей күлетін, өзіңдей тіршілік ететін, ойлайтын, өмір туралы түсінігі бар, тіпті бала-шаға өсіріп, махабат сезімін басынан кешіп, Күннің нұрын сүйетін адамдардың, өзін адам санайтындардың мына қатыгездігі қазір жанымды ғана тірі сақтап, әдейі осындай азапқа салып қойды. Мені қайтсе де мойытып, айтқанына көндіріп, айдауына жүретін, мұрнын тесіп темір өткізген өгіздей етпек. Мен олардың ырқына көніп бүкіл еңбегімді жалған, мына қоғамдық құрылыстың беделін түсіру үшін, өз ұлтымның атағын шығару үшін,

болмағанды болды, жоқтан ерлік, батырлық туғызып, халықтың жаулары ұры-қары, мансапқорларды мадақтаған жалған тарихшымын деуім керек. Жок! Жок! Олай емес. Аспанда Құдай жаратқан күннің бары оның жалғыз екені қандай ақиқат болса, менің зерттеуімдегі шындық дәл сондай...

Әне, салдыр-гүлдір темір есік ашылды, әлгі мен армандап жатқан қол-аяғым байланып, тас боп қатып жатқан менің есігім... Құдіретім-ау, рас па, мені біреу іздеп келді ме?! Көзімді бақырайтып ашамын кеп. Көзіме түк көрінбейді. Сол түпсіз қараңғылық. Енді пайымдадым. Көзім таңулы екен. Қол-аяқ...

- Бұған тамақ беруге болмайды. Жағы қарысып жата берсін. Аудар бері! - деген өктем дауыс жетті құлағым! - Сал құйрығына әлгі уколды. - Денем шымыр етіп, тәніме ине қадалды. - Осы да қорек! Өлмейді, өлтірмейді иттің баласы, жатсын солай! Енді ме, енді мұның шыдамын үземін. Алдымда мөнтендетемін.. Көрейін қайсар жаратылған батырдың тұқымын. Ха-ха-ха!...

- Е. құдіреті күшті Құдай, осы ма еді көрсетерің! Әлде өзіңнің қаһарыңа ұшырадым ба? - аздап мойып көңілім босады. Бірақ, болғанға болаттай болу деген қағида бойыма тын қуат бітірді. Әлгілер шыға беріп, - Әй, осы мізбақпас мына қара көрде жатқалы неше күн? - деп сұрады бірінен-бірі.

- Қырық күн!

- Қырық күн?!

- Онда ертең жарыққа шығарып мұның қызығын көрейік, - деді бірі...

Ол күн менің есімнен мәңгі кетпес. Сенің жаналғышың шайтанкөз болса, тергеушіні айтамын, менің жаналғышым жыланкөз еді. Тесіліп қарағанда, аспандағы торғайды арбап түсіретін аждаһа жыланның көзіндей сығырайған көзінде біздей өткір от жанатын. Мен ол тесіле қарағанда кіршігімді қақпай бетіне қарсы тесіле қалатынмын. Дегенмен қолында оқтаулы мылтығы бар жауыз мені едәуірден соң жасытып жеңетін еді. Ішімде от жанып, шіркінді жұтып қойғым келер еді. Өттең...

Мені қапқа салып әкелді ме, арбамен сүйреп келді ме, дәл сол жері казір есімде жоқ.

- Аш, көзін! - деген жауыздың қаһарлы үні дәл қасымнан естілді де маңдай терімді сыпырып түсіргендей бір қимыл болды. Әлем жарқ ете қалды. О, құдірет, күннің сүт сәулесі! Сүт сәуле! Алдыма төгіліп, ақтарылып кетті. Кірпігімді қарып, жанарым ұялып, көз алдыма найзағайдан жасын ойнағандай қасқағым сәт дір-дір толқыды. Аппақ нұрға шомылып кеттім. «Алла Тағала сыйлаған күннің нұр сәулесі сені де көретін көзім. сезінетін санам әлі тірі екенсің-ау» деген ащы да сүйкімді ой жанымды аялап, жүре берді. Жүйке-жүйем босап, қаншама күндер азан бұғауында отырғанда босамаған жүйкем сөгіліп, көзімнен жауым алдында бұршақ-бұршақ жас төгілді. Егіліп кеттім.

- Тәйт! Тексіз немее! Жылама! Көрсетпе көзіңнің жасын! - деп жыланкөз айқай салды.

- Доңыздай бақырма! Мені жасытқан сен емес, күннің нұры! Нұрдан садаға кет! - деп шаңқ ете қалдым.

- Ә-ә-ә! Солай ма? Шашың да жабағы боп кеткен екен. Әй, - деп біреуді шақырды да:

- Мұны жер-көкке сыйғызбай жүрген басы ғой, басы! - қайда манағы, - деп қайта дауыстады. Әй-шәйға қаратқан жоқ, бұйра шашымды, өзі де едәуір өсіп, жуылмай киіз боп қалған екен, тұтамдай буып, бұрымдап жатқан көмекшісіне «іла анаған» деді. Сол сол-ақ екен шәнгеке ілінген мойыным созылып, жұлын тұтам үзілердей халде көкке асылып, аяғым жерден көтеріліп кетті. Адам баласының жаны да иттің жанындай қорлыққа көмбіс болар ма?! Сол халде шашымнан асылып қанша тұрғанымды білмеймін. Есімді жиғанда басымның шашсыз түбінен сөгіліп, терісінің жұлым-жұлым болғанын білдім, сонда неше күн азап шектім. Есебі есімде жоқ. Кеудеде шықпаған жаным шырқырайды. Шағынып, мұңымды айтар тірі жан жоқ. Төңірегім: «Сен жаусың! Сен Кеңес үкіметіне, бүгінгі құрылы-

болмағанды болды, жоқтан ерлік, батырлық туғызып, халықтың жаулары ұры-қары, мансапқорларды мадақтаған жалған тарихшымын деуім керек. Жоқ! Жоқ! Олай емес. Аспанда Құдай жаратқан күннің бары оның жалғыз екені қандай ақиқат болса, менің зерттеуімдегі шындық дәл сондай...

Әне, салдыр-гүлдір темір есік ашылды, әлгі мен армандап жатқан қол-аяғым байланып, тас боп қатып жатқан менің есігім... Құдіретім-ау, рас па, мені біреу іздеп келді ме?! Көзімді бақырайтып ашамын кеп. Көзіме түк көрінбейді. Сол түпсіз қаранғылық. Енді пайымдадым. Көзім таңулы екен. Қол-аяқ...

- Бұған тамақ беруге болмайды. Жағы қарысып жата берсін. Аудар бері! - деген өктем дауыс жетті құлағыма! - Сал құйрығына әлгі уколды. - Денем шымыр етіп, тәніме ине қадалды. - Осы да қорек! Өлмейді, өлтірмейді иттің баласы, жатсын солай! Енді ме, енді мұның шыдамын үземін. Алдымда мөңтеңдетемін.. Көрейін кайсар жаратылған батырдың тұқымын. Ха-ха-ха!...

- Е. құдіреті күшті Құдай, осы ма еді көрсетерің! Әлде өзіңнің қаһарына ұшырадым ба? - аздап мойып көңілім босады. Бірақ, болғанға болаттай болу деген қағида бойыма тын қуат бітірді. Әлгілер шыға беріп, - Әй, осы мізбақпас мына қара көрде жатқалы неше күн? - деп сұрады бірінен-бірі.

- Қырық күн!

- Қырық күн?!

- Онда ертең жарыққа шығарып мұның қызығын көрейік. - деді бірі...

Ол күн менің есімнен мәңгі кетпес. Сенің жаналғышың шайтанкөз болса, тергеушіні айтамын, менің жаналғышым жыланкөз еді. Тесіліп қарағанда, аспандағы торғайды арбап түсіретін аждаһа жыланның көзіндей сығырайған көзінде біздей өткір от жанатын. Мен ол тесіле қарағанда кірпігімді қақпай бетіне қарсы тесіле қалатынмын. Дегенмен қолында оқтаулы мылтығы бар жауыз мені едәуірден соң жасытып жеңетін еді. Ішімде от жанып, шіркінді жұтып қойғым келер еді. Өттен...

Мені қапқа салып әкелді ме, арбамен сүйреп келді ме, дәл сол жері қазір есімде жоқ.

- Аш, көзің! - деген жауыздың қаһарлы үні дәл қасымнан естілді де маңдай терімді сыпырып түсіргендей бір қимыл болды. Әлем жарқ ете қалды. О, күдірет, күннің сүт сәулесі! Сүт сәуле! Алдыма төгіліп, ақтарылып кетті. Кірпігімді қарып, жанарым ұялып, көз алдыма найзағайдан жасын ойнағандай қасқағым сәт дір-дір толқыды. Аппақ нұрға шомылып кеттім. «Алла Тағала сыйлаған күннің нұр сәулесі сені де көретін көзім, сезінетін санам әлі тірі екенсің-ау» деген ащы да сүйкімді ой жанымды аялап, жүре берді. Жүйке-жүйем босап, қаншама күндер азап бұғауында отырғанда босамаған жүйкем сөгіліп, көзімнен жауым алдында бұршақ-бұршақ жас төгілді. Егіліп кеттім.

- Тәйт! Тексіз немее! Жылама! Көрсетпе көзіңнің жасын! - деп жыланкөз айқай салды.

- Доңыздай бақырма! Мені жасытқан сен емес, күннің нұры! Нұрдан садаға кет! - деп шаңк ете қалдым.

- Ә-ә-ә! Сөлай ма? Шашың да жабағы боп кеткен екен. Әй, - деп біреуді шақырды да:

- Мұны жер-көкке сыйғызбай жүрген басы ғой, басы! - қайда манағы, - деп қайта дауыстады. Әй-шәйға қаратқан жоқ, бұйра шашымды, өзі де едәуір өсіп, жуылмай киіз боп қалған екен, тұтамдай буып, бұрымдан жатқан көмекшісіне «іла анаған» деді. Сол сол-ақ екен шәңгекке ілінген мойыным сөзылып, жұлын тұтам үзілдердей халде көкке асылып, аяғым жерден көтеріліп кетті. Адам баласының жаны да иттің жанындай қорлыққа көмбіс болар ма?! Сол халде шашымнан асылып қанша тұрғандымды білмеймін. Есімді жиғанда басымның шашсыз түбінен сөгіліп, терісінің жұлым-жұлым болғанын білдім, сонда неше күн азап шектім. Есебі есімде жоқ. Кеудеде шықпаған жаным шырқырайды. Шағынып, мұңымды айтар тірі жан жоқ. Төңірегім: «Сен жаусың! Сен Кенес үкіметіне, бүгінгі құрылы-

сқа қарсы пәдері жансың! Сен ескі феодалдық, хандық құрылысты уағыздаушы сұмырайсың! Сенің ендігі өмірің ит өмірі! Сен жалған ғалымсың! Сен халықты аздырушы, социалистік құрылысқа қарсы феодалдық-буржуазиялық қоғамды коксеуші арам ниетті жексұрынсың!» - деп шулап тұр. - Осы айтылғандарды өз аузыңмен айтып, өз қолыңмен жазып мойында. Сонда ғана мойныңа ілінген лағынет таңбасы алынады. Сонда ғана феодалдық-буржуазиялық қоғамның жалдамалы төбеті деген атақтан, онда да сот алдында ақталуың мүмкін, - дейді.

- Жоқ! Мен ақиқаттың, тарихи шындықтың ғана құлымын. Мен халқымның басынан өткен тарихи ақиқатты ғана ғылыми айналымға түсірдім. Мен бір ауыз жалған, өмірде болғанды бұрмалауға жол бергем жоқ. Оны ғылыми әлем мойындады.

- Ей, ессіз жалған ғалым, дүние жүзі халқы шындықты, адалдықтың жаршысы деп таныған, оның әр сөзін Тәңірдің сөзі деп ұққан бас газетте ел тарихын бұрмалаған сенің маскара әрекетінің қалай бағалағанын көр, міне! - деп сол басылымды алдыма жайып тастады. Көз жүгіртіп қарап өттім. Мынадай сұмдықты күтпеген жаным өртке түскендей, жүрегім аузыма тығылды...

- Ей, неменеге мұның бетіне қарап мөлііп отырсың! Ас аяғынан! Аузына өті құйылғанша тұрсын! - деген жыланкөздің әмірі қас-қағымда орындалды. Құрысын, ондай өмір! Бастың аяқ, аяқтың бас болғанын кім көрген! Содан да өлмей қалып, міне сенің алдында сайрап отырмын. Әрине, түптің түбінде жеңіс біздікі. Бірақ сол жеңісті, әділеттің, күннің нұры сүйген, асқақтап мәңгілікке желбіреген туын көреміз бе, жоқ па?! Ол күн қашан келеді. Қашпа күн, ай, жыл бар оған. Мәселе сонда. Бірақ, ондай жарқын күннің көзіңмен көреріңе, рақат қызығына кенелеріңе күмән жоқ! - деп бүкіл денесі шабыттан қозғалақтаған Асыл, - әрбір азаптың, нақақтан тартқан қиянаттың рақаты, қуанышы болатыны сөзсіз. Өйткені біздің адамзат, ақ ниетті адам баласы алдында, туған ел жер алдында зәредей

күнәміз де, кінәміз де жоқ. Жоқ! Біз періштеміз! Ал адалдықтың баламасы періштенің жазықсыз жаза тартуы мүмкін емес. Солайда. Қылышым, жасыма, түпкі негізгі жеңіс мына қолда, мына алақанда! О, Ұлы дүниені жаратушы Ақ тағала, ақ тілеулі пендене рақымыңды төкші!..

Ол солай деп толқып еді. Қазір сол ғажайып жан қайда екен? Тірі ме, өлі ме? Әлде әлі де тамұқта ма...

Асылдың мына сөзінен кейін көз алдыма жаңа дүние, бұрын-соңды ойлап көрмеген қиялымды, санамда болмаған әлем ашылды. Жаным жай тапты. Жүрегімде сенім шоғы жанды. Бүкіл денемнің қышығаны тарап, бойыма соны қуат келді. Ойда-жоқта қара жерден күш тапқан Антей батырдай алып болып жүре бердім. «Қол-аяғы жоқ тұлып, кеудесінде соғып жатқан тірі жүрегі бар жан иесінің ұрпағымын мен! Оны өлімнен біржола құрып кетуден сақтаған құдіреттің өзі. Тілсіз мақұлық, жыртқыш қаншық бөрінің ана болып емізіп, ойда-жоқта ажалдан арашалап алып қалғаны рас. Ендеше, не киындық кездесе де, шыдауым, арпалысып жеңуім керек!». Осы ой мені өмірге қайта әкелді.

- О, ұлы қасиетті жан сырым, жадым менің, осы айтылған болмыстың басы-қасындағы бір ғана куә өзіңсің. Жалғаны, жансағы жоқ.

- Бәрекелді-і! Ерім-ай, қайта тіріліп, оянып ағымнан жарылам! Өмірде адамзат есімді ұлы әлемді, тіршілікті күңіретін, жанды көзден қан ағызған қиянат, қасіретті көріп, оған куә болудан асқан қиыншылық жоқ ізгілікке! Ізгілік - тіршіліктің жаны. Оған да көрген-білгеніп жеріне жеткізіп айтып беру де оңай емес. Әлгіде Асыл айтқан сұмдық суретті елестетудің өзі азап. Әйткенмен ол... өмірде... болған...

Бармақтай-бармақтай ұрандасып азан-қазан шулаған ұзын аяқ сары масалар сенің тыр жалаңаш денеңе жабылып мыңине қадалып кеткен еді-ау! Қаныңды солқылдатып шыңыраудан шелекпен су тартқан қауғашыдай бүкшіе сорған. Денеңде



бір тал кірпіктей маса қадалмаған, маса қан сормаған бос жер қалмаған еді-ау сонда!

Құж-құж қаптаған маса! Жер-көктегісі шуласып сенің жалаңаш дененді тапты. Өбден тойып, үзілген жүзімдей домалап түсіп жатқаны қаншама! Кейбірі құныға жұтқан қанға шенбірек атып жарылып өліп те жатты. Жазықсыз жанның қанын сорған кішкене тажалдар да ара-арасында солай зауал шеккен. Бірақ, әрине бәрі емес...

Сенің көрген қорлығың әсіресе жалаңаш денеңе мың ине боп қадалып, тәніңді мың найза болып тесіп жатқандағы шырқыраған ыңырысқан жан дауысың құдіреттің де құлағынан кетпес. Қансорғыштар тұмсығынан денеңе тараған удан көрген азабын, қара бақайыңнан төбеңдегі бір тал шашыңа дейін дуылдап қышығанда жаныңды қояр жер таппай, отқа қақтанып, егер қолыңда от қапшық болса ішіне кіріп кететіндей болғанына куәмін. Бірақ, сен сеніміңді шыңдадың, содан да жазықсыз көрген азабың зауалсыз кетпеді.

- Қылыш, көкбөрінің ұрпағы мәңгі өмір сүреді. Бұл дүниенің қысасы о дүниеге кетпейді. Мына дүниені тұмшалаған кара тұман сейіледі. Жан-жағындағы тор үзіледі. Төбеңде күн, атырабыңда гүл жайнаған бақытты шақ та келеді. Соған жет! Өзіңді бекем, беліңді берік ұста! - деген Асыл тарихшының сөзі...

- Иә, иә, оның даналық сөзін неге ұмытайын. Соның сөзінен кейін маған мынадай ой келген. Әрине, оны жақсы білесің, бірақ білсең де аузы күйген үрлеп ішеді, білгеніңді басқаға жария ету сенде жоқ. Көбін үнсіз тек көріп қана тыңдаумен өтесің!

Сонау жылдардағы Тасмандайлардың қолымен атылып, мылтық болып келген үкімет енді өзі де, елді зорлық уысында ұстаудың қаһарлы тежеусіз құралына айналды. Адамды мал, тілсіз жануар орнында айдауына, айтқанына көндіріп, тілсіз мылқау, кеше, тек бұйрығын естуге құлағын, қалай, қайда жүруге көзін, жүріп-түруға аяғын ғана қалдырып өз дегеніне жетті.

Тірі малды сою үшін аяғын буып, бауыздамаушы ма еді. Сөйгасын жіліктеп бұзып, балталап шауып қазанға асатын. Бұ да сол! Кімді қай күні ұстап, соттап, қай күні атып, асып жоқ ету еркінде!

Міне, осыны Асыл тап басып, зердеме, санама жеткізді. Қол-аяғы жоқ тұлып та, тіршілік етіп, артына ұрпақ қалдырды. «О, Көкбөрі! Өлмес рухыңмен жебей көр!» - деп сыйындым, оның сөзінен кейін мен оны қуат тұтып. Белімді мәрттік белбеуімен шиелеп будым. Сонау бір азапты күннен кейін сойлемей тілсіз, естімей құлақсыз қалған қалшалығымды өзің ғана білесің, жан серігім. Жадым менің!

Содан бері қанша жыл не қасірет басымнан өтсе де, жағымды ашып сөйлемей, басқаның сөзін естіп отырсам да естімей келем. Ішімнен өртеніп, күйіп келем. Мен де бір қалың өрттің ортасында жанбай қалған жалғыз қайың сияқтымын. Мигұла атандым. Мейлі дей берсін. Менің де таңым атып, сайрайтын күнім келер...

Бірде Асыл:

- Сенің ашық аспандағы қырандай саңкылдаған даусыңды әлем еститін күн де алыс емес! Жүрегіңде не жатқаны белгілі. Аузыңды ашсаң азабың, көрген қорлығың зұлмат қанішкен дәуірдің қанішері шеңгелінен сорғалаған қаныңның тарихын шертеріңді білем. Шыда! Көкбөрі! Мәңгі соғатын жүрегіне, жадыға көргеніңді жаза бер деп, - сырын ақтарған, ақыл қуатымен таптаған. Оңашада ол мені Көкбөрі дейтіні мәңгі ұмытылмас.

Өзі де Асыл десе асыл еді. Өкесі Алмасты да мақтанышпен әңгімелеп қоятын. Расында, ол адамның мал орнында тіршілік еткен заманы еді. Ал мен қашан сайраймын? Асыл айтқан таң қашан атады? Сол күнді күткеніме де, міне...

## ТУЛАҒАН ЖҮРЕК

Мен адамзатты, ақылы кемел өркениет дүниені талқандап, құлдықтың жаңа дәуірін орнатпақ болған әлемдік аждаһа фашизмді күйретудің екі жылдық Ұлы Жеңіс тойы болатын күні келдім еліме. Бір күн артық-кемі жоқ он жыл тозақта отырдым. Өлмей жеттім.

Дүние шаттыққа, адам баласы қуанышка масайған күн еді ол. Миллиондарды жалмаған соғыстың аяқталған күні еді ол. Шексіз шаттық! Мен сол әйгілі жеңістің екі жылдығы тойы күні келдім.

Соғыс! Аждаһа! Адамның жаны шырқыраған, балғын өмірді ортеген, тіріні жалмаған қасап емес пе?! Адамды адам оққа байлап, жыртқыштық ақылды табанға басқан апат! Жер бетінде ғасырлар өмір сүріп келе жатқан адамзат бойын жайлаған ізгілік пен зұлымдықтың жекпе-жегі. Кескілескен ұлы майдан ол!

Сол галай боздақтарды жалмаған, не түрлі ғылым мен ақыл-ойдың ғажайып табысы болған ғимарат, зәулім сарайлар, қалалар, тарихи ескерткіштерді жермен жексен еткен тажал аждаһа, соғыс аяқталған күні еді.

Бұл соғыстан тірі қалған жанның шаттығы, қуанышы да шексіз еді. Бәрінің езуінде күлкі, аузында: «Ұлы Жеңіс мәңгі жаса!» - деген қасиетті сөз. Кеудесінде жаны бар адам Жеңіс күні ән салып, билемегені жоқ. Мен ғана мең-зең, құр сұлдерімді сүйреп келем. Неге?! Сыртым - бүтін, ішім - түтін. Ұлы Жеңіс емес пе? Сонда да жүрегімнің түбінде өзіме беймәлім бір зіл иығымнан батпан боп басып ошаң еткізер емес. Неге?..

Алыстан бір құдірет әлемі көзіме шалынғаны! Жанарымды жұлып барады. Бүкіл жан дүнием қайта түлегендей, қайта тұғандай болып кеткені. Көктөбе! Көзіме тұған жерім оттай ба-

сылды. Мен кеткелі он жыл өтіпті. Ол қандай жылдар! Дүние көп өзгерген. Мен сол он жылда басқаларға бөтен адам болып, бейтанысым көбейген пендемін. Байқаймын, маған тұған жерім, ауылым тосырқап қарайды. Көбі бөгде біреуді көргендей, көп назар аудармай өте шығады. Кенет, қасымнан өте берген біреудің дауысы өзегімді өртеп жетті құлағыма.

- Бауы-ыр-ем! Тірі ме едің? Көктен түстің бе, жерден шықтың ба? - деген ол бас-көз жоқ кеудесіне тартып құшағына ала берді. Шошына бойымды жиып, өзіме жармасқан жанға жалт қарағам. Қойеке!

Сондағы жанымның алабұртқаны-ай! Сүйегіме дейін еріп, жаным от боп, бауырым езіліп жүре берді. Құшағымды жаза алмадым. Ол да құшағын толтырып, аймалап сүйіп өліп барады. Көзімнен ағып жатқан жас па, қан ба - біліп жатқам жоқ. Егіліп қатты босағаным. Жаныммен егілдім. Жүрегім асыр-тасыр, аттай тулап, кеудеме сыймай кеткен. Мені де сағынған, бауырым дейтін бір тірі жан табылды-ау, әйтеуір. Бірталай кісі жиналып қапты төңірегімізге.

- Бұл кісі кім? - деген дауысқа солығын басып, көз жасын сұрткен Қойеке:

- Бұл өздеріңнің бауырларың - Қылышбек! Бибол әкемнен қалған жалғыз! Өзіретәлінің әкесі, - деп таныстырды. Біреулердің таңдайын қағып тамсанғаны, әлдекімнің «Е-е, сол екен ғой» дегені құлағыма жетті. Ішімді тарттым. Әлгі қайнап тұрған денеме мұз тигендей бір салқындық сезіндім. Қараптан-қарап тұрып қайта жасыдым.

Қойеке де аузы тынбай мені таныстырып, қуанышы қойнына сыймай жатыр. Мен бәрін естіп, не деп тұрғанын тыңдап, ойыма түйіп тұрмын. Бірақ, құлағы қалқиған меңіреу, тілсіз, құлақсыз жандай аузымды ашпадым.

Сонау тозақ отына жанған қиын күндерде Құдай алдында, Көкбөрінің рухы алдында қанымды масалар сорып азап талауына қалғанда: «Ей, Қылыш! Сен жан бостандығың, азамат-

тық, адамдық құқың тек жүрегінде ғана сақталған Құдайдың құлысың! Сені өлтіру, жоқ ету Құдайдың қолында! Сені азапта, тозақ та жеңе алмайды. Сен Құдайдан басқаға құл емессің. Жан тәуелсіздігі бәрін жеңеді. Мойыма! - деген дауыс жеткен құлағыма. Ол кімнің дауысы? Біліппін бе! Әйтеуір. Жарылқаушым боп жеткен үн!

Сонда мойымасқа, нендей азапқа түсем де берілмеспін деп ант ішкем. Сол антым жүрегімнің басында «Сабыр, сабыр, берік бол» - деп тұрғандай.

Қанша азапты жылдарды басымнан өткізіп, туған жеріме сағынып жетсем де, сабыр қазанында қайнаған жанымға езілуге, босауға жол бермедім. Сағыныш отына да шыдап, төзіп бақтым. Осыншама көптің ішінен өзіме етене, жаны, тілегі бір Қойеке қанша жанымен егіліп, бауырына басса да жібімедім. Бар қуат-күшімді жеңген, көзімнен көл болған жасым ғана төгіле берді. Байғұс Қойеке арада өткен оннан астам жыл ішінде басынан откенін, не қиындық, не жақсылық көргенін, өзінің мені сағынғанын айтып егіліп-ақ жатыр.

Мен болсам оның не дегенін естісем де естімеген бейнедемін. Құлағымды тосқаным болмаса, аузымды ашып бетіне селт етіп қарамадым. Оның не деп тұрғанын пайымдамаған ессіз, таскерең болып көріндім. Едәуірден кейін:

- Бауырым-ау, сен өзі таза сорлап калып па едің? Сенде тіл, құлақ жоқ па еді? - деп аң-таң болған ол мені қайта құшақтады. Тағы да дауысын шығарып, қасірет уын қайта жұтып егіліп жылап, солқылдады кеп.

Мен сонда да былқ етпедім. Құлақсыз, тілсіз менірейген қалпымды сақтап, оның бетіне жаутақтап қарай бердім. Тек көзімнен төгілген жасқа ғана ерік бердім.

- Азап, қорлық бейнет жеп тастаған екен-ау, - деп аяугершілік білдірген оған, мосқалдау біреу:

- Шіркін-ай, бір кезде екі иығына екі кісі мінгендей жауырынды жігіт еді. Жуадай солыпты ғой, - деді.

- Биекең жарықтыққа тартқан екен. Аумай қапты.

- Көзі анасымын деп тұр.

- Сұрапыл тозақ отынан күймей, өлмей жеткен жаны олжа, - деп Қойеке көпке басу айтқан. Ол: «Бұл көрген азапты Құдай басқа бермесін», - деді.

Көбін танымасам да, бірлі-жарым таныс ағайындардың қаумалаған ортасында өзім туған шаңырағымға да жеттім-ау! Жалғызым сүйінші сұраған біреудің дауысынан есін жия алмай есенгіреп кеп, бауырыма еніп кетті. Құшағымды толтырып, неше жыл азаптан сүйек боп қатқан төсіме жалғызымды басып өксігімді баса алсамшы. Еріп барам. Дыбысым да шығып кете жаздады. Тілім тандайымда ойнап: «Жалғызым! Жарығым! Күнім!» - деп кеудемде тозған коңыраудай күмбір қақты.

О, жалған дүние-ай! Естен кетпес азапты соншама тозақ оты жанған жылдардан кейін, жүрегінді жарып шыққан жалғыздыңды бауырыңа басып, аймалап, ыстық жүректің табын сезіну не деген бақыт еді!

О, опасы аз, қиыншылығы шаштан көп жайсаң өмір, дәл сол сәтте менің шерменде көнбіс жанымды кеудемнен ұшырып жіберсең, арманда кеттім демейтін де едім-ау!

Талып кетіп есімді жиғандай өз үйімде көзімді ашып, жан-жағымға тіңте қарадым. Әке-шешем орны үңірейіп тұр. Ойсырап, қаусап қалдым...

- Көп сөйлеп, өзінді қайталап кеткен жоқпын ба, жүрегімнің жан серігі? Жалықтырдым ба сені, қайран Жадым?

- Әй, әлі де жеткізіп айта алмай жатсың-ау! Сенің шырылдаған жан дауысынмен бірге тозақта, жат жерде өмір кешкен жан серігің неге жалықсын. Айта бер. Жазыла берсін. Ендігі жазу жадына емес, қағазға түсуде. Сені ұғатын, тыңдайтын, кемел қауым, қайсар ұрпақ келе жатыр. Айта бер.

- Иә, не десең де болаттай берік, көнбіс халықтың ұрпағы емеспін бе. Ел-жұртымның басынан өткенге үңіле-үңіле келіп жалғыз баламның өміріне тоқыраймын...

Сұрапыл соғыс отына ұрынып, өлмей тірі қалыпты. Қайда не қиындық көргенін сұрамаймын. Несіне сұрайын. Бәрі көзіме көрініп тұр. Оң жақ аяғын тізесінен төмен кестіріп, аяғының басына протез киіп келіпті.

Қазіргі кәсібі - қойшылық. Алдында бес жүз бе, әлде одан көп пе бір отар қой бар. Қоғамдікі. Оның өлім-жітімі, амандығына басты жауапкер - өзі. Малың төлдетіп болып, мына Ұлы Жеңіс тойынан кейін жайлауға көшкелі отыр екен. Көп күттірмеді, көшті. Өзімнің балалық, жігіттік шағым өткен айтулы көп бұлақтардың бірінің басына қонды.

Бұл күнде «Жетім шал» атанып үй-күйсіз жүрген Қойеке де бізбен еріп жайлауға келді. Мен қайда жүрсем, екі елі соңымнан қалмайды. Менің көлеңкем сияқты. Жаны бір, жатыны бір. Бірге өскен бауыр, сырлас құрбының ендігі арқа сүйері де, жанашыры да мен болдым.

Өзі әңгімешіл-ақ. Сойлеп жүреді. Оның айтқандарын естісем де, жауап қатпаймын. Антым бар сөйлемеске... Сәби шағымыздан телкозыдай бірге өскен бір атаның баласы Қойекенің «Жетім шал» атанғаны жанымды жегідей жейді. Сүйегім сырқырайды. Құдайдан тілеп алғаным дейтін Батырханы приотта, одан кейін де оқып білімді азамат болып өсіпті. Дүрдей қызметкер. Ал, оның әкесі Қойеке елге «Жетім шал» атанып жүрген түрі мынау. Батырханның әйелі де оқымысты, білімді дейді. Бірақ, басқа ұлттың қызы екен. Екеуі ғашық болып қосылыпты. Бір ұл, бір қызы бар дейді.

Сол оқыған, білімді келін: «Сасық иісі бар. Өзі кір жүреді. Мәдениетсіз», - деп үйіне кіргізбей қуып жіберіпті. Батырхан болса әкесіне: «Сен үшін отбасымды бүлдіре алмаймын. Өз күніңді өзін көр», - деп, әйелінен аса алмапты. Былайша айтқанда, жалғыз баласы туган әкесін үйінен қуып қаңғыртып жіберген. Барар жер, басар тауы жоқ. Оның бағына кездестім бе, мені кеп тапты. Балалық, жастық шағы бірге өткен, туыс, сырлас, қиын күндерді бастан бірге өткізген бауырым емес пе.

ата салтын, баба дәстүрін аттаған басқа жұрттың тәрбиесін, әдет-ғұрпын қабылдаған арамза баланың қылығынан қор болған одан неге безем, қасымда қалды.

О, дүние-ай, баяғы «тегің қыз беремін» деп аштар жайлаған базарда жар салатын келісті қарт Байдалы есімді кісінің көрегендігін қарашы! «Жігіттер, приот, приот деп амалымыз құрыған соң көз алдымызда аштан өлмесін деп, әрі оқытады деп, осы балаларды беріп жатырмыз-ау. Мұның артында бір сұмдығы да бар. Орыс оқуын оқыған, әсіресе, осындай жасынан сол бөтен тәрбиеде болған бала түбі ұлт дәстүрінен қол үзіп кетпесіне кім кепіл. Содан қорқам. Олардың шоқынып кетпесін қайдан білдік» - дегені ойыма түскені. Мына Қойеке сол тәрбиені алған баланың әкесі. Тәрбие жемісі - алдымда отыр. Байдалының айтқаны келді... Әулие екен...

Күндер өтіп барады. Әзіретәлі танның атысы, күннің батысы ат үстінде, қой соңында. Аяғы сықырлап атынан кешке келіп құлап түседі. Келінім ыбық-сыбық отбасы тірлігінен бір босамайды. Жұмыстары өніп те жатпайды, таусылмайды да!

Қайран туған жер топырағы қадірін кім білген. Неше жыл азапта қажып келген мен аз күнде-ақ күш-қуатым тасып, өзіме-өзім келе бастадым. Есіл-дертім - дала. Ата мекенімнің әр бұтасы, тауы, тасы, көлі, бұлағы мені сағынып қол бұлғайды. Кіндік қан тамған жердің ыстығы шақырады. Қашанғы сарғайып, тор бағып жата берейін. Бір күні қойшының тор шолағына мініп, отар соңына түстім. Балам қарсылық білдіріп еді, ерттеулі аттан түспей қойдым. Сөйтіп туған жердің ана құшағына емірене кеп ендім.

Қой бағу да - онер. Не дегенде де мал баққан, Қыдыр баба, шопан ата қонған, ырыс дарыған елдің баласы емеспін бе, аз күнде-ақ, өріс жайын, мал бағудың қыр-сырын қанығып меңгеріп кеттім. Отарға отар қосып, баламның еңбегі жанып, атақ-абыройы арта берді.

Бір кезде өзімді жау, еңбегімді сор еткен қоғамның адал аза-



маты қатарына мен де кеп қосылдым. Менің еңбегім арқылы баламның жақсы есімі, атағы елге жайылды...

Мал бағушы мен болғаныммен ресми шопан Әзіретәлі. Жалғызым атакты болса, менің арманым жоқ. Бұл пешенеге жазылған дегенді қой. Мен расында, мен шеңгеліне қан ұыстап туған үкіметтің бе, заманның ба, адамның ба қарғысына ұшыраған пендемін. Содан ба, отырсам опак, тұрсам сопак болам да қалам. Ойда жоқ, тіпті кездейсоқ дейтін көлденең бірдеңеге тан болып жүргенім. Басқан жерім - табанымның астынан катер болып, бәле болып бірдеңе шыға келеді.

Бұл да сол! Құдай қарғап, басқан ізінен қозы шұбырып, арқасынан майы ағып жазғы жайлауда шайлап жатқан отарымнан бір күнде он шақты қой өлді де қалды. Өлісі де қызық. Тыпырлап жата қалады да, «тілге» келмейді.

Сөйтсек, мен баққан отарға атакты топалан келіпті. Бір-екі күннің ішінде өлім саны елуге жетті. Апат келгені анық болды. Ой да шабуыл, қыр да шабуыл. Үргін-сүргін. Мал дәрігерлері жан алып, жан беріп ем-домын жасап-ақ жатыр. Оны тындап тоқтап жатқан топалаң жоқ!

Бұған не лаж бар? Жұдырықтай басым шарадай болып дағдарып жүрген күндер. Астында жеңіл машина. Әдемі киінген екі жігіт ес кетіп, етек басып жүрген сол аласапыран күндердің бір қоңыр кешінде шұғыл келді де, Әзіретәліні алды да кетті. Шалғай, ел-жұрттан аулақ жайлаудағы жалғыз үйдегі тірі жанмен тілдескен жоқ. Жарайды мені тілі жоқ мылқау, құлағы жоқ керең десін. Тілі сайрап, құлағы жеті қырдың астындағыны еститін Қойеке мен келін ше? Апырау, ең болмаса адамша амандасып, хал жағдайды сұраса бірденелері кете ме? Жүрістері суыт.

Соның алдында ғана топалаңға қарсы қолынан келген ем-домын жасап жатқан мал дәрігерлері де дәрі-дәрмектері таусылды ма, әлде өздері не істерін білмей қорықты ма, орталыққа қайтып кеткен.

Үлкен дағдарыстың, «енді не істейміз» деген уайымның ба-

сталған күндері еді. Мына түрінде, мал өлімі созыла берсе, аз күнде-ақ соңғы бірнеше жылдар отарына отар қосып, әр қойы еселеп жүн беріп келген қорадан ештеңе қалар емес.

Не істеуім керек? Өзіретәліні неге алып кетті? Бұл не қылған тілсіз жандар. Осындай өкпеме оқтай қадалған сауалдар жанымды жеп барады. Құдайға, рухқа жылауға бекіндім.

Қойекені қасыма ертіп, шығыстан түн туырлығы көтеріле, күн қыр астына тасалай бастағанда топалаң жайлаған отарымды кіш-кіш деп алдыма салып атакты батыр Аманбайдың зияратына беттедім.

Қою, көзге түртсе көрінбейтін, қара түн басты даланы. Осы кешті тосып тұрғандай аспанға жұлдызды жапқан қалың бұлт үйірілді. Бұлт та жай топталмай көкті тілгілеп, шұбатылған болат арқанын жарқ-жүрқ лақтырып дауыл алдында желпілдемесін деп туырлығын бастырып, дүниені басына көтере найзағайлатып келді. Қолымда ақ таяқ, қасымда Қойеке, иттің сырттаны атанған дүйім елге атағы кеткен бір өзі ұялы қасқырмен айқасып бірнешеуін қансыратқан көкжал. Ол да түн бойы әугілдеп, кең даланы басына көтеріп, зор дауысымен байтақты жаңғыртса, Қойеке де, мен де тізе бүкпей, күн жарқ ете қалғанда дүркіреп үрке жөнелген отарды қайта жинап, арпалысып таң атырдық. Сан мәрте біресе о жерде, біресе бұл жерде түскен жай жанымызды бір тарының қауызына сыйғызды. Таң атар алдында ғана түнімен дайындық жасап көзге көрінбейтін мылтықтан армансыз жай атқылаған нөсер сел болып ақтарылды кеп. Жай сел емес, қара жердің қыртысын қопаратын тасқын болып тулап жөнелді. Ара-арасында аспан қақырап жарылып, от қылыш көк әлемді тіліп-тіліп алады. Зәре жоқ. Зыр қағып тарыдай шашырап үріккен отарды шашау жібермей жинап аламыз.

Табанымыздан таусылып, әйтеуір, қара бұлт етегін түріп шашыраған күннің сәулесін де көрдік-ау. Қанша қой өліп шығар екен деп жанымыз да, жүрегіміз де күпті бөлген біздер отарды өргізіп қозғай жөнелдік.

О, күдіреті күшті Тәңір, кереметіңе кәмілмін! Бір тоқтының қылы қисаймапты. Отар дін аман. Күніне, тіпті сағат сайын домалап жататын қой жарықтық жосыла жайылып жөнелді. Өлім пышақпен кескендей тыйылса бола ма?!

Дағдылы бегегесі мен керала қызыл балақ изені піскен жүзімдей жайылымға екі жаяу, алды-артымызды олай-былай орғып, қауіп-қатерден күзеткен көкжал бар жеттік-ау! Ол күн менің өмірімдегі ең бақытты күнім болды.

Ендігі уайымым - балам. Оны неге алып кетті? Және олар кімдер? Баламның жазығы не? Неге жөндерін айтпады, тілсіз жансыздар?

Осы уайым өрті қаншама жылдар тозып, әбден азап шеңгелінде ашыған миды одан бетер іркіттей қайнатты.

Арада он күн өткенде салы суға кетіп, жүдеп-жадаған жалғызым жетті-ау үйге. Сағынғаным ба, сасқаным ба, құшағыма алып, бауырыма басып, сәби күніндегідей бетінен емірене сүйдім. Баламның екі иығы селк-селк қозғалды сонда. Егіліп кетті. Тіс жарып бір ауыз сөз айтпады. Көз жасын төге берді. Күйген шүберектей сарғайып, ұнжырғасы түсіп бірнеше күн іштей мүжіліп жүрді де, әйтеуір тіл қатты-ау!

Он шақты күн ішінде көрген-білгенін, басынан кешкенін Қойекемен әйеліне жыр ғып айтып отыр. Мен болсам түк естімейтін меңіреу қалпымды сақтап елеусіз тындаушымын.

- Құрысын бәрі де, - деді Әзіретәлі күйініп. - Адамға сенім кеткен заман ғой бұл. Ғылыми жолмен мамандар қанша емдом жасағанмен топалаңның тыйылмауында не сыр бар? Соны айтасың деп қинады мені. Білмеймін десем, сол сұрақтың терісін қайта-қайта айналдырып: «Мұнда таптық кек жоқ па? Сенің әкең социалистік құрылысқа қарсы жат пікірі, әрекеті үшін сотталған кісі. Біз кеңестік тәрбиенің адал перзенті саған сенеміз. Шыныңды айт. Мұнда не құпия бар дей ме... Таусылмайтын сұрақ.

Әкең Қарашоқының бауырында талай жерді қоршатып ақ

мрамордан күмбез соқтырыпты. Ақ мәрмәрға: «1932 жыл. Аштан өлген қыршындар!» - деп жаздырып, ескерткіш орнаттырыпты. Онымен қоймай Қарашоқының күн бетіне: «Ей, зұлымдық! Атың өшсін! Қан мен қасіреттің уын жұт!» - деп тасқа қашатып жаздырып тастапты. Бұл не жазу? Мұның астарында не сыр бар? Сол қасіреттер Кеңес үкіметі тұсында болды деп. қаралау жатқан жоқ па? Жас ұрпақтың санасын улау емес пе?

Бұл партияның беделіне астыртын шабуыл емес пе? Қарашоқыда асыра сілтеуге жол беріп, халықты қырғынға ұшыратқан Тасмаңдай Досовскийдің тобы баяғыда атылып кеткен дей ме, әйтеуір, таусылмайтын көп сандырақ.

Баламның мына сөзін естіген мен аяқ астында: «Не дейді - ей мынау! Кезінде жанын да, арын да жұмсап, қолшоқпары, саясатын жүзеге асырушысы болғандарды да атып тастаған дей ме?! Өкпеге теуіп, шапқылап, зорықтырып өлтірген лау атындай еткені ме оларды да? Бұларға кім жағады? Өзіне-өзін айдап салып, өз қолымен өзін бауыздату деген осы екен-ау. Әй бұларға дауа болмас» - деген өткір ой жүрегімді осып өтті. Балам сөзін әрі жалғап:

- Сені Кеңес үкіметі тәрбиеледі. Шыныңды айт. Білуге тиіссін. Қоғамдық малға мынадай апаттың келуінде не сыр бар? - деп тесілді маған. Мен көп жылдық адал еңбегімді. Отанымды қорғауға жарты жанымды берген адам екенімді, әке үшін жауап бере алмайтынымды айтып, басымды арашалаған болдым. - деп қиналғанын естіп іштей күйіндім.

Не амал, не ақыл айтарсың? Арғы тегің болған, толған бай, би-болыс, не ел қорғаны батыр болса болғаны, бұл үкіметке жақпайтының әлімсақтан белгілі.

Азапты жылдар осылай өтіп жатты. Неше жылғы жанымның жарасы қайта ашылып, уайым бұлты торлады. Әке-шешемнің, өзімнің, бір ұрпақтың басынан өткен нәубет енді кеп менен тараған ұрпақты шарпып, қияметтің қыл көпіріне қарай айдап жүре бергені ме?

- Қылы-ы-ш! Қысылғанда қасымнан табылатын жаңғырық жан дауыс - Қойекенің үні, - сырынды сырдай адамға айт, - дейді. Сен жөнінде осы қағиданы ұстапғаным өзіңе аян. Сен кейін бүкіл ел Тасмандайдың Қарашоқысы атап кеткен, тозақ оты жанған жерді, әлгі бүгінгі күннің құпия зерттеушілері қазіргі ұрпаққа әкенің мрамордан күмбез орнатуында қандай сыр бар деген жерді, сол отыз екінші көктемінде көрсен бе! Құрысын! Құрысын! Жан түршігеді. Қарашоқыда не болғанын сөзбен айтып жеткізу де мүмкін емес дейді сол қырғыннан қалған көне-көздер. Ол - адам қырылып, ит-құсқа жем болып, тірісі босып, туған жерден безген қаңғырып өлген күндер... Қасіреті қандай ауыр болса, оның сұраныл бейнесі де сондай ғайып күдіретіне тап болды.

Ақ қар, қабат-қабат мұз жамылған далаға көктем алай-түлей асығыс дауылдатып жетті. Тәңірдің бұйрығы ма: көктемнің алас-қалас толғағы қара нөсер болып төгілін, тау-тау қарды от жаққандай ерітіп жуды да кетті. Өмірі кетпестей болған кең байтақты тұмшалаған ақ кебін дар-дар жыртылды, дала қас-қағымда тыр жалаңаш қалды. Қыс азабы бір күнде ұшты, кетті...

Содан кейінгі Қарашоқыны көрсен бе, иманың қасым болар еді. Арса-арса. Ішек-қарны ақтарылып, терісін ит-құс жыртып, дал-дұлы шыққан өлексе сияқты, - дейді тірі қалғандар.

Үстін басып жатқан қар мен мұздан тазарған Қарашоқы бойын тіктеп, үдірейсе үрке қарап, мына дүниеде не болғанын есіне түсіре алмай аңырып есеңгіреп ұйқыдан оянған аңғал батыр тәрізді мең-зең. Құлазыған атырап үрпе-түрпе...

Бір кездерде сонау биік бел-белес, жазығы малға, жанға сыймай жататын байтақ жылан жалағандай. Құдай-ау, көлі мен өзенінде қиқулап қонақтайтын құсы қайда?! Әлде, ажал жайлаған, азап қоныстанған далаға келуге қорқа ма! Ың еткен үн естілмейтіні несі?

Тасмандай қадасын қадап, іргесін көтерген киіз үйлер қалашығы орнында аңырайып-саңырайып мұрнына самал түсіп,

бет-бейнесі бұзылған бақытсыз жандай қорқынышты сурет қалған. Бүйіріне қарай ауып, керегесі қирап, уығы сынып, шаңырақтары ортасына түскен иесіз үйлер...

Дауыл, қатты желден туырлық, түндігі жырттылып, аңғал-саңғалы шыққан үйлерден ошаң етіп көзге көрініп шығып жатқан тірі жан иесі жоқ. Тек тіршіліктің тұншыға қыстығып әлемді күніренткен даланың ба, әлде адамның ба:

«Суканым сүймес қидалағаныңды,

Қор қылып тәнді қинама жанды.

Қинама жанды иманы адалды,

Ата жұрты үшін, Алаш ұлты үшін,

Ғазиз де басын қиған адамды...

Талайды мен де қылыштағанмын...

Қылша мойнымды дұрыс шаба біл!» - дегендей

қаралы да тәкаппар үні, шуылы естіледі.

Қарашоқыдан ел де, ел басынан бақыт құсы да ұшып кеткен. Бәрі құрдымға сінгендей. Міне оған куә болар Сарыарқаның ұланғайыр етегін басып жатқан өркеш-өркеш шикі өкпедей езілген құм шағылдардың ортасында үрпе-түрпе айдарын жел қаққан Қарашоқы бауыры... Адам сүйегіне толып қалған...

Содан да туған жердің сөзшең, шежіреші қарт бабасындай Қарашоқы «Мына мен не көріп тұрмын» дегендей есеңгіреген түрде, өзін сияқты тіл, құлақтан айрылған бейнеде төңірегіне түңіле қарап тұр.

Бүгін міне Қарашоқы көргенді, мен көргенді, өзін көріп егіліп тұрсың! Қарашы, төкші көздің жасын! Анау ақ сеңке болып курап көмусіз қалған сүйектер кімдікі? Анықтап қара. Ол адамның сүйегі. Қу бастар адамның бастары. Бір кезде өзінмен қатар өскен, тай-құлындай, козы-лақтай құлдырап бірге ойнаған құрбы-құрдасын. Көк құрақ, тал шыбықтай желкілдеген жас өркен. Біреуге әке, біреуге аға, біреуге ана, біреуге жеңге. өмірге көз ашқызып тәрбие берген аға ұрпағың. Көр! Бар басына!

Жина сол сүйектерді. Туған жер қойнына, топырағына өз қолыңмен тапсыр!

Иә, Қылыш, сен менің кей сөзімді естіп, кей сөзімді естімей жаралы жаның шырқырап отыр. Жүрегіндегі дүңкіп ірін атқалы тұрған жаранның аузы ашылғалы тұр. ..

- О, адамзатты алақанына салған ұлы ақыл, ес, сана мекені жад пен Қойеке досым! Өзіңе етене таныс сол қанқұйлы Қарашоқының бауырында отарымды өрістетіп отырмын, міне... Қолымнан келгенді атқардым. Ақ сенке сүйектерді жылап жүріп жинадым! Мына өмірді көз жасынмен жуып ағарта алармысың. Бір замандардағы қол-аяқсыз қаншық қасқырдың төсін сорған домаланған тірі пендедей үміт көзімді қызықтыра қарықтырады. Соған сенем. Сол үшін де Қарашоқы бауырына жазарымды жаздым, күмбезімді орнаттым. Әлдебір қаныпезер құлатып кетпесе... кім білген.

Отырсам опак, тұрсам сопак еткен заман-ай, көңіл күпті. жүрек жүкті. Бір неғайбылдықтың санадан өшпейтіні неліктен? Беймәлім тірлік пе кінәлі?

Менің тілсіз, құлақсыз тірі меніреу болғаным, бұл тағдырыма етім өліп, жанымның әбден көндігіп үйреніп, күнделік тіршілік өміріме сіңісіп, табиғи жаратылыс дағдыма айналғанына да талай жылдар өтті. Көнбістік деген сүйегіме сіңіп, тірі денемнен ет кесіп жатқандай не қилы жан төзбес азаптар кезінде де «Нар баласы бакырмас» деген ата-баба сөзін таңдайыма түйіп, жан есімді бойымдағы әлуеттің уысына жұмарлап ұстатып тілімді тістеп келем.

Сол тас болып қатып, болат болып қорып отқа салып өртесе де сыр бермеспін деген шыдамым ойда-жоқта Қарашоқы бауырында тігісіпен сөгілген бөздей ыдырап кеткені. Жападан жалғызбын. Алдымда қасқа бұлағы тамағы бүлкілдеп шағи күннің аппақ нұрын емін-еркін жұтып құлдырай аққан, көктемнің нөсерлі жауынынан, қар суынан көк мәуіті шұғадай төгілетін қып-қызыл бәйшешек, не түрлі әсем гүлді бой басы-

на өрнектей жамылған Қарашоқы қозғалақтап кеткендей болғаны. Алдымда алты жүздің үстінде қой байтақ даланың тіске жұмсақ жұпар иісті майсасына ентелей ұмтылып шашыла жайылып барады. Шоқы бауырынан тогілген қыздың қозіндей молдір бұлақтардан бұрын көрмеген көл пайда болыпты. Төрінде құс жәрменкесі қыза түскен. Әсіресе қоңыр қаздың, аққудың сыңғырлы үніне қосыла шыққан дауысы тебірендіріп, бойы ма қытық па, сүйініш пе, әлденебір мен көптен сезінбеген ләззәт сезімін қоздырып, не замандар кеудемде бар-жоғы белгісіз жүрегім атқақтап туламасы бар ма! Бойымды өзімде бұрын-сонды болмаған шаттық билеп, ерік дейтін қуат күштің ойнақтап шыға шапқан шарқ ұрып құйрығын шаншып айнала шапқылаған жас құлындай сәби сезім аймалады кеп. Астымда жал-құйрығы төгілген Қаракер ат. Әбден мінгі жуастығы да, қолбалалығы да өзіме сырмінез. Ауыздығы алулы. Ол да кокжасыл даланың жас шүйгініне бас қойып үстінде қалғып отыра беретін менің ішкі әлемімнен бейхабар жануар жүре жайылып келе жатқан. Туған даламды осы бүгін көргендей бар дауысымды көтеріп айқай салып сөйлеп кеткенімнен бе, аяқ астынан төбесінен жай түскендей атымның ата кеп жонелгені. О, сұбыхан Алла, менің мылқау, меңіреу халімді тілсіз, мал астыма мінген атымның да білгені ме? Әлде тосыннан сөйлеп кеткеніме таңырқап шошығаны ма? Міне ғажап! Қаннен-қаперсіз тәтті қиял құшағында отырған басым ат үстінен ұшып түсе жаздап әуірімдеп зордың күшімен құламай қалдым. Өзімді-өзім бір апаттан құтқарғандай болсам да, менің мына халімді әлде біреу біліп қоймады ма екен деген кісіше төңірегімді тінте алақ-жұлақ қарап қалдым. Тірі жан жоқ. Тілімнің сөйлегісі келіп, ішкі әлемімнен сендей соғылысқан сөз топаны ақтарылып барады. «Қарашоқы! Ей, Қарашоқы! Тос, құлағыңды маған. Тыңда мені! Мен сенің бауырыңда тудым. Сенде өстім, ержеттім. Ата-бабам мына ақ төсінде құландай жортып, киігіндегі мыңғырған төрт түлігің өсіріп, жаннат қызығын көрді. Ұлын - ұяға, қызын -



кияға қондырды. Сен жер атты ұлы әлем жаратылысының өзгеше биігісің. Сен жай ғана шоқы емессің. Сен жер шары дейтін адамзат мекенінің ұжмақ ұясысын. Сен ұлылықтың шыңысың! Сен мәңгіліктің, ізгіліктің ордасысың! Ей, Қарашоқы, неге тіл қатпайсың маған? Перзентің адам баласына біткен шыдамдылық, қайсарлық дейтін асыл қасиеттеріңді бойыңда қылаусыз сақтап келеді. Сен қозғалатын күнді, сенің басыңа мәңгілік нұр жауатын күнді. Ұрпағың әлемге батыр кеудесін айқара ашып мен Қарашоқының тумасымын дейтін күнді тосуда! Сен Қарашоқы емес, Көктөбеде дүниенің шыңы атанатын күн туады! Бақыт күнің! - дауысым қарлыққанша жападан жалғыз қой соңында. Қаракер аттың үстінде дауыстап кеткем. «Ой, мұным не менің, тентек кісі ше? Біреу-міреу дауысымды естісе Қылышбек өтірік мылқау, өтірік керең, құлағы қалқыып жалған меңіреу болып жүр екен демей ме? Мейлі, түбі шығатын шындық қой. Әй, сонда да мұным тым ертерек шыққан айқай-ау!..

Менің көлеңкемдей болып қасымнан қадам басып ұзамайтын Қойеке қарттың да жағы ұзақ күн бойы бір тынбайды. Мен қиялыммен ойнасам, басымнан өткенмен сырлассам, ол аузымен ойнайды. Кең байтақ дала естісін дей ме, жанын жеп, өмірін құса еткен тағдырына нала тіршілігін паш ете ме, зарлаудан жалықпайды. Айтатыны жыр ма, өсиет пе, арман ба дауысын созып: «Күлдір-күлдір кісінетіп, күреңді мінер ме екенбіз» - деп бастап, ұзақ жырлайды. Оның кей сөзін естімей қалам. Бірақ, дауысы өктемірек шыға ма:

«Шөлең бір жерді көл қылсам,

Құрап жанды көп жиып

Өз алдына ел қылсам!

Асқар бір тауды жайласам,

Желілеп бие байласам...

Атымтай Жомарт секілді

Атағым жүртқа білінсе...

Ойпаң жерге он отау,

Қыран жерге қырық шатыр тігіп,  
Қонағымды жайғасам...  
Халыққа атым білініп,  
Шүлеңгір мырза атанар ма екеміз...  
Алғайдың құба жонына,  
Жайған қойым сыймаса,  
Көк алалы көп жылқы  
Көлге бір түссе көз жетпей...  
Санап санын алуға, есебіне жан жетпей...  
Бала берсе тезінен  
Пірлердің бітсе демінен  
Шілтеннің тиіп шылауы  
Артылып туса өзімнен!  
Осындай берген дәулетті  
Көтеріп тұра алар ма екеміз. - дей ме, ұзақ күнге

жағы бір тынбайды.

- Құдай-а, не жаздым өзіңе, - деп кейде торыққан жан Тәңіріне де соқтығады. Жалғыз ұл бердің. Оны да қаныпезер, әкеден безген қатыбас, рақымсыз еттің. Шоқындырып жібердің. Ата-баба салтын, ұлттық дәстүрді тәрк еткіздің. Ел аштан қырылып жатқанда, мойныма мінгізіп ажалдан алып қашып, көзім карауытып бара жатып, бір үзім нанды өзім жемей, соның аузына тостым. Сол жалғызым өзекке тенті. Жалғызымның жары, жұртыма масқара етіп, сасық шал деп жиіркеніп, мұрнын басып, қуып шықты үйінен.

Дархан құт-береке ата мекенім. Ұлы топырақ аш қойныңды, ал құшағыңа! Мына Қаршоқыда қырылған бауырларыма қос! Мына қорлықты көрсетпе! Күлкі етпе! О, бабаларым, шақыр жаныңа! деп жағы тынбайды-ау, бір тынбайды.

- Аздырды ғой, аздырды мына бәлшәбектер!

Атам қазақтың сүйегінде жоқ туған баланың әкеден безгенін де көрсетті-ау, - деп көкірегі қарс айырылған оның - Арманың не? Өмірі мынау...

Заманды билеген қанішер қоғаммен тілдесуді, оның әмірін естуді маңсұқ еткенім қашан! Адам бейнелі сұлба, мал соңына ерген тірі қарақшымын. Аспан астында жан баласымен сырласпаймын, қайғым да, қасіретім де ішімде. Оны қасиетті кемел өмір, бір өзің ғана білесін. Расында да осы адам баласы ойшыл, тапқыр, кеменгер ақыл иесі бола отырып, өзі азапка көмбіс сияқты ма, қалай?

- Езіле берме! Сүйегіңді жасытпа! Тарихшы азапты күндердегі тағдырласым Асылдың айтқандары есіңнен шықты ма? Бұл санамды тілгілеген жаңғырық. Ақылым орнында. Бірақ, дәл құлағымның түбінен осындай ашы дауыс естілетіні бар. Шамасы санаға жазылған қасірет сөзі болар.

- Есімнен неге шықсын. Оның сөзі тарихтың шындығы боп санамда ұйын қалған. Ол шындыққа көк аспан, кара жерде Кие де Қыдыр қонған Көктөбе және жалғыз жүрегімдей сырласым - жадым өзің куәсің. Не сұрапыл, не сұмдықты басынан кешпеген бұл дала! Азабы басынан асып жатып та адамзатқа талай кеменгер даналарды да, түкті жүрек батырды да, аузынан жалыны шыққан әділ шешенді де, ел басқарған көсемді де, таңдайына бұлбұл түнеткен айыркөмей қасиет иелерін де өмірге келтірді.

Әл-Фарабиден Абайға, сонау Жәнібек пен Керей... Еділ, Бейбарыс, Абылай, Кенесарыға дейін не заман?.. Көктөбенің басында атойын салып, елінің бостандығы мен тәуелсіздігі туын көтерген батырлар шоғыры ше? Асылдың айтқаны таусылды ма? Қылышынан қан тамған қызыл қырғын замандағы Әлихан мен Ахмет ше?

- Токта! Токта! Тағдырдың бұл далағада көрсетпегені жоқ! Тауларын тарыдай шашып, тасын күлдей ұнтап, малы мен жанын аздырып, құт қонған қонысын тоздырған тажалды да көрді. Қара жерді қақырата жарып, астын-үстіне шығарып, тулақтай сіліккені ше? Көктегі Күн мен Ай, жұлдыздарды сөндіретін аждаһа адамзатқа аузын ашып төріңнен шықты. Әке-

шешесін есалаң етіп, ақылынан адастырған жат құбылыс екі басты, сегіз көзді, көп аяқты сұмдық жан шошытқан қорқыншыты бала да сенде туды. Сенің далаң тажалды тудырған сынақ аланы, бомбалардың отаны! Жазылмас дерт, өлім ошағы да сен! Сен ауру-сырқау азаптың көзіне айналдың. Ғылым адамзаттың бақытына емес, сорына, ажалына бағытталған экспериментті де сенің жерінде бастады. Бүгінгі жан шошытқан үрейлі көріністер әлеуметтік ортаның улануы соның жемісі. Көр! Бұл сенің бүгінгі тарихың.

- Өзегімді өртеп, жанымды шырқыратып сүйегімнен от шығарып барасың. Нар баласы бақырмас болар дейсің-ау тағы.

- Шыда! Шыда! Тыңда! Жүрегіңдегі кек оты лаулап жанды қайтадан. Дүниені дүрілдете сілкілеп шыққан өр дауыс жайылды әлемге! Сенің жан дауысың ба! Жок! Ұрпағың үні! Жанартау атылды. Жанартау! Лапылдап от тасқын боп, сел боп ақты. Өне жер қайыстырып төгіле тулап екпін алып барады. Жолындағыны ысырып екпінімен копара құлатып, ықылым замандарда жер бетін қаптай жөнелген Нұх пайғамбарды састырып, кемесіне мінгізетін әлемдік апат-топан су екпіні боп жетті, әне! Ақырған аяз, көз бермес боран желтоқсанда қаһарлы дауыл соқты. Желтоқсанда дауыл! Аждаһа дүниені басқан қат-қабат алып мұз құрсауы шытынап, азуы сынды. Шет-шегіне көз жетпес тас қабырға күтір-күтір, қаусап тоз-тозы шығып барады, әне!

Дүнне сілкінді. Жер шары дүбірге толды. Тыңда, мынау сенің үнің бе? Кешегі қыстыққан шағыңның дауысы емес пе?

Еркін дала, еркін қайда?

Еркіндегі көркің қайда?

Таулы, нулы жерің қайда?

Сулы, нулы көлің қайда?

Еркін көшкен елің қайда?..

Адал көңіл ақтық қайда?

Жалған анттан сақтық қайда?..

Бауыр, жүрек талас боп тұр,  
Малың алдау-талауда тұр.  
Жаның арбау қамауда тұр.  
Аяғыңды тұсау қысты  
Жақтарыңды құрсау қысты...

- О, Тәңірдің жалғыз жан серігі - ұлы өмір! Менің жан айқайым, жүрегімдегі жазу мынау! Осы жан дауысым әлем құлағына жетті ме?

- Жетті! Жетті!.. Жер бетін басқан зұлымдық мұзы жарылды!..

Дүние көз алдымда теңіздей толқып жүре берді. Қаншама жылдар санамда сірнедей катқан қасірет тәйіме өшпестей басылған зұлымдық таңбасы, сүйегімді тышқан тіспен тысыртысыр кеміріп, құйка тамырым үзілердей созылды кеп. Аспан асты неше түске еніп, бұрын-соңды түсінігімде болмаған көрініс-құбылысқа бөлене берді.

Апырау, осы маған не болды, қарадан-қарап отырып, өзімнен-өзім жер - көкке сыймай тасыған өзендей кемерімнен асып төгіліп барамын. Әкем базардан келгендей шаттық құшамын кеп. Өзімді қоярға жер таппай қопаң-қопаң қозғалақтай берем тағы. Алақайлап тұра жүгіргім келіп, делебемнің қозатыны несі? Мына кең дүниеге сыймай аласұрам. О не? Неге елегізімін? Расымды айтсам, осы қазірге дейін мына кең дүние дейтін жалғанда құмырсқа тіршілік кешкен. өмірде бар-жоғымды тек өзім ғана білетін, басымнан азабы асқан жан иесімін. Ой жеп, қиял сілкілеп, азап мүжіп, қасірет түте-түтесін шығарған адамзат дейтін ұлы қауымның өнер-өнегесі, ғылым жетістігінен мақұрым мүбәда мені қайда апармайды, қайда сүйремейді, қайда жетелемеді? Ту-у, мына қарашы, қараптан-қарап отырып жүйкелеп шаршап кеткенім! Қайдағы-жайдағы көзіме елестегені. Сүйегіме дейін сырқырап... Мұхамедсадық - Тасмаңдай атанған өз ағамның қамшысы осып кеткен жонарқам удай ашып, қазір де дәл сондағыдай тызылдап кеткені! Аш өзегім

өртеніп, аш күзендей бұралып Қарашоқыдан босып, құладүз кезіп, жалғызымды жетелеп шыққан күндерім. Таңдайы тақылдап, көзі қарауытқан баламның, Қойекенің Батырханының «Нан! Нан!» деп жанымды тілгілеген жан дауыстары қайта жаңғырықты құлағыма.

Құдіреті күпті Құдайым-ау, бұл не кереметін? Басыма не киянат, зорлық, қасірет келсе, орындаушысы, сол сұмдықтарды қолдан жасаушы өзімнің замандасым, өзімше, өз тілімде сөйлейтін өзімдей жүріп-тұратын жан иелері. Бірақ, іс-әрекеті тіл білмейтін тағы жыртқыштық. Міне, қазірде дәл сондағы тас қапшық қамау, көзге түн-түнек тамұқта. Қол-аяғым төрт жақта керулі, кісендеулі жатырмын. Аузым үнім шықпас үшін мақта ма, шүберек пе тығындалып қалған. Жағым дуылдап кетті. Шарт-шұрт ұрылған шапалақ па, түйгіштеген жұдырық па, әйтеуір тұла бойым дуылдап жөнелді. Екі тақымымды керіп, ең нәзік жеріме қыл жүгіртіп, көзімнің отын жарқ-жұрқ жақты... Оны аз көргендей, тыр жалаңаш денеме қандауырдай кадалып жып-жып әндеткен мың-мың сары маса қанымды сорып, бүкіл тәнімді солкылдатып барады... Көз алдымда “Взять!”, “Взять!” - деп айқайлаған дауыстан соң арс-арс үріп келіп, жемтігінің арса-арсасын шығарған, үйретілген қасқыриттер... сұмдықтар сұрапылы қайта тіріліп жүре бергені.

- Сұлу қыз, сұлу келіншек сатамын! - деп айқайын салған қарт кісінің дауысы шомыт-шомыт үсті-басы киімі әбден тозып адамдық бейнеден айрылған қалың тобырға толы базардың қақ ортасынан шықты. Түр-тұлғасы келген, заманында болған - толған келісті кісі бар үнін шығарып жар салып отыр... Есімнен адастым ба, әлде... көзіме жүзі жарқ еткен ақ пышақтың үш-төрт жасар баланың тамағын орып өткені келгені. Қолы тырнаның сирағындай дір-дір еткен аш ананың үстін баланың қаны жуып кетті. Тілім таңдайыма жабысып қалған. Маңдайымнан бұршақтап терім төгіліп, сай-сүйегім үгітіліп жүре бергені... Қалт-қалт етіп үсіп бара жатқанымдаймын ба? Бұл не?...

О, пәруардіғар, міне керемет! Ту-у сыртымнан ба, әлде нақ қасымнан ба, өзіме беймәлім тұстан бір қаһарлы дауыс шықты... Атымды атап айқайын салды кеп. Шырт ұйқыда екенмін, атып тұрдым. Құлағым жаңғырған үнге, әлгі пәрмені қуат күш болып дарыған айқайдан шошыдым ба, тек атып тұрғаным анық.

- Қылышбек! Қылыш! - атымды атап айқайлағаны құлағымда самбырлап тұр. - Тұр! Жүгір! Сенің таның атты! Күнің шықты! Тез,тез! Мың күнгі азабың бір күнгідей болды! Тұр, жүгір! Оят отбасыңды, ауылыңды, еліңді! - деп дегбірімді алып кетті. Бәлен жыл ма, ай ма, сал болып жатқан денеме жан бітіп, қалай тұрғаным, бітіп қалған керек құлақтың жеті қат жердің астындағыны естіп тұрғаны, мылқау боп байланып қалған тілімнің сайрай жөнелгені! Аруақ па, көзге көрінбейтін рух па, әлде туған жерім қолтығымнан демеді ме, зыр қағып ұшып тұрдым. Қалай киініп, қалай тұрғаным есімде жоқ. Осым өңім бе, түсім бе, бір сәт аңтарылып, аң-таң күйде тұрып қалдым. Әлгі атымды атап, сүйіншілей айқайын салған дауыс құлағымнан кетер емес. Бүкіл кең байтақ дала дабырға толып кеткендей. Бағзы бір кездерде дәл құлағымның түбінен көзіме көрінбейтін әлде біреудің сабырға, ақылға шақырып, қуат-күш беретін, сыртымда тұрып-ап сөйлеп кеткендей болатын бір елесі болушы еді. Мынау сол ма? Әлі аң-таңмын.

- Ей, мен не деп тұрмын? Жи есінді! Көтер дауысыңды әлемге! Жар сал! Бакыт келді төріңе! - әлгі атып тұрған қалнымда бір бөлмеде жататын немерем Заңғарымды жүлқылай гүрғыздым. Дауысым шығып, менің де айқай салғаным.

- Сүйінші-і! Сүйінші-і! Тұр, балам, тұр! Сыртқа бар! Дауысымды шығарып жүгіріп шыққан екенмін.

Денеме әлде біреулердің қуатты қолы тигендей болғаны. Есім шығып кеткен. Кең байтақ далаға әлгі сүйіншілеген күйімде жүгіре бергім келіп өрекіп барам. Пәлен жыл тілсіз, құлақсыз, тіпті соңғы жылдарда жүру-тұрудан қалған сал ауру атанған тірі жаным қолды-аяққа тұрар емес. Бар дауысыммен «Күнім

туды! Бақытым келді!» - деп айқайлаймын кеп. Жалғызым Әзіретәлі мен көзімнің ағы мен қарасы немерем Заңғарым екеуі екі қолтығымнан қапсыра ұстап, үйге қарай сүйрелеп келеді. Бүкіл жан дүниемді бұрын-сонды бөлмаған шаттық билеп алғаны. Сол шаттық денемді балқытып, сақылдап күлгім кеп кетті. Бойыма бұған дейін бітпеген күш, тың қуат бітті ме, екі баламды шыбын құрлы көрмей:

- Ұстамандар мені! Құдай берді! Дүние бақыт құшты! Ол бақыт мына сендердің, менің бақытым, - деп екеуінің қолдарын сілкіп тастап, - жүріңдер үйге, - деп адымдап алшаң басып кеп үйіме ендім де;

- Қосыңдар мына теледидарды, - деп әмір еткенім есімде. - О, күдіреті күшті Құдай, садағаң кетейін сенен! Құрбаның болайын өмір сенің! Менің бақытымды құттықтағандай теледидар да саңқылдап кетті.

- О, халқым, о, ұлы киелі қасиетті елім, - деп ағып сөйлеп тұр, - Ата-баба ғасырлар армандаған ұлы күн - Тәуелсіздік таңы атты! Ғасырлар басқаның боданы болған туған ел, туған жер дербес мемлекеттігінің туын көтердің. Егемендікке ие ел болдың! - деп ағып сөйлеп тоқтар емес. Манағы естіген жаңғырығым, манағы құлағымды шулатып, бүкіл тұла бойымды шаттыққа бөлеген ту сыртымнан шыққан ақиқат! Міне енді кеп теледидарда самбырлап көзіме көрінді.

- О, қасиетті бабалар рухы, енді арманым жоқ, - деп қуанышым қойныма сыймаған мен шалқыған шаттық құшағында тысқа шығуға ұмтылдым. Есіл-дертім осы сәтке дейін үнім шықпай мылқау, құлақсыз керен, көл-аяқсыз мешел болып келген халден қас-қағымда қолым жеткен бақытымды жер жүзіне өз аузыммен өз тілімде паш ету, бар дауысыммен жария ету! Арманым жаныма қанат бітіріш, қол-аяғым жерге тиер емес. Құшағым жетсе көктегі күнді құшақтап, жер шарын бауырыма қысып аймалағым келді.

О, ұлы шаттық, бақыт, сенің қоңыр самалың соқты маған.



Ұлы жайсаң өмір, құшағың неткен ыстық еді. Таусылмас ләззәт, махаббаттан ғана жаралған ба едің?! Әлемге, менің туған да- лама сөнбес махаббат отын жағып, дүниені адамға деген сүйіспеншілікке толтыршы бір! Ей, қасиетті ұлы өмір, жаңа за- ман боп келдің бе, маған?! Мына маған қарашы, жүрегім та- сыр-тұсыр тулап, қуаныш боп ақтарылған киелі сөз тасқыны аузымнан шыққанша кимелеп кезекке таласып барады. Бір сөзден бір сөз асып не жақсы ойды, тілекті, үмітті, алғысты жеткізуге арпалысып кетті. Дүние, бүкіл ғалам шаттықтан ша- ғала боп қалықтай, қызғаныштан қызғыш боп құшағына алды мені. Мен бақыттан жарылам! Бақыттан! Балам Әзіретәлі, келінім, жалғыз немерем Заңғарым:

- Ата, сабыр етіңізші, сабыр етіңіз, қуанышыңызбен, тасы- ған шаттығыңызбен, халқымызға келген тәуелсіздігіңізбен құттықтаймыз, - деп қаумалап кеткен. Менде ес жоқ, мені бүкіл әлем ортаға алып, құшағына қысып қаумалап алған ба, дүние қол соғып асқак шат үн болып барады. Мен әлемнің қошеметін, жер шарының ұлан шетінен бұрын-соңды естімеген құттық- тау естіп, өзіме-өзім келе алмай тұрмын. Делебем қозып, шат- тығымды, ақыл-санамды билеген шексіз бақытымды койны- ма, жүрегіме сыйғыза алар емеспін.

- Ей, мені бүкіл дүние боп дауыстаған рух, ата-бабалар рухы, о, ұлы өмір, құшағың неткен ыстық еді? Неткен шексіз таусыл- мас ләззәт еді?! Сен тек махаббаттан ғана жаралған ба едің? Әлемге, бақыт отын жағып адамға деген мәңгілік сүйіспенші- лікке бөледің бе?! О, ұлы дәуір, жаңа заман келдің бе маған, менің жеріме?! Тындашы, дүние менің жүрегімді, мен бақыт- тан тасып шаттыққа шомылып барам!

- Ата, сабыр етіңізші, бақытыңызбен, басыңызға келген қуанышыңызбен, өзіңіздің қаншама жылдар, иә, уақыттар көрген азап қасіреттен құтылуыңызбен, сауығып әруақтанып кетуіңізбен, - дей ме. Отбасы, бала-шағам дуылдап құшақтап алған. Құлағымда манағы шала өлік халден оятқан әмірлі дау-

ыс. Байыз тауып отыра алар емеспін. Үстіме тапқан киімімді кигенімді білем. Абыр-сабырым шығып:

- Ту көтеріңдер! Ту! Өзі үлкен болсын! Аспандай! Аспан түстес! - деп далаға атып шыққам. Ұшып келем. Ұшы-ып! Жалаң аяқпын ба! Табаныма тас тиді. Ду-ду етті. Екі көзім Көктөбеде. Биіктеп кеткен тәрізді. Қайдан қашан алғанымды білмеймін. Қолымда алып көк ту! Ұзын сырыққа байлап алып-пын. Әлі ұшып келем! Артыма жалт қарадым.

Атағы әлемге белгілі Көктөбеге қарай тасыған дариядай ағылған халық. Бәрінің аузында:

- Гажап! Сал, мешел, өлмелі халдегі қартты Құдай жарылғап, қолына ту ұстатып, жүгіртіп жібергенін қараңдар!

- Құлағы естімейтін керең, тілсіз мылқау емес пе еді?

- Сахараны басына көтеріп сайрап кетті.

- Құлағы ше?

- Естісе керек.

- Естімеген елде көп деген осы да!

- Қолындағы туы не?

- Жүгір тезірек, бара естиміз.

- Неше жылғы керең сал, мылқаудың мұнысы...

- Айтпа! Не болды екен?

- Не болса да тосын оқиға!

- Құдай жарылғап жіберген де, - дабырлаған жұрт.

- Уа, ұлы халайық! Ел-жұртым, - деген таңғы ауада дауысы жаңғырыға естілді өзіне: - Бері, бері биікке шығындар. Биікке! Ұлы дүние жаңалығын тыңдаңдар! Тыңдаңыздар мені! Заңғар, Заңғар! Халықты, достарыңды бері келтір. Мына ақ түйенің карны жарылған, айдай әлемді шаттыққа бөлеген тарихи күнді ұлықтаңдар. Ей, халайық, ұстаңдар мынау қасиетті көк туды! Бұл тәуелсіздігіңнің, елдігіңнің белгісі! Ұлы даңқ айбарың! Көтер биікке! Желбірет әлем көзіне! Күн сүйсін оны!

Қазақ деген қасірет уын ғасырлар жұтқан елдің таңы атты! Күні келді. Айғағы осы - көк ту! Берік ұстаңдар! Желбірет

көгінде! Құдірет нұры жайылған туды сүйіндер, - деп бұлбұлдай сайрап, аузым аузыма жұқпай су төгілмес жорғайдай тайпалдым. Жылдар бойы таңдайымда қатқан тіл төгіле сыр шертті. Кенет Заңғар, балалар, сүйей беріндер мені. Тәуелсіздік туын тез қабылданар! Мә, ұстандар мына туды! Шаттық! Шағтық тасыды кеудемде! Қуаныштан жүрегім жарылды. Қуаныштан жарылған жүректе арман кетпейді.

Корген түсім де айна-қатесіз келді. Онда мен қараңғы түнде бұлтқа мініп көк аспанға ұшқам. Оң қолымда Күнді, сол қолымда Айды ұстап, жүрегім алаулап жанып дүниені жарқыратып жіберген. Сол түсім келді. Тәңірім арманыма жеткізді. Бабалар арманы еді ол. Орындалды! Қане, демей беріндер мені! Қыдыр мен Бак қонған Көктөбенің биігінен соңғы демім үзілерде тәуелсіз елімнің көкжиегіне кірпігімді тіге қарап рақатқа шомылайын. Мұндай бақытты Құдай әркімге сыйлай бермеген. Бұл тарих сыйы!

О, құдіретті бабалар рухы, ұрпағыңды қолдай бер! Бері әкелші көк туды, арман қуған ақтық демім таусыларда жанымды жадыратып бір сүйейін! Мен енді армансызбын! Елімнің қолы жеткен тәуелсіздік күнді көрдім. Оң қолыммен көтерген көк туды, о, ұрпағым өз қолына ұстаттым. Берік ұстандар! Соңғы айтарым: Ерді есекке тептірмендер! Тұлпарды арбаға жектірмендер! Бақыт күндерін жарқырай берсін!

- Аумин!

- Қабыл болсын ақ бата!

- Әманда қабыл...

\*\*\*

...Аппак сүттей күн шуағына шомылған Көктөбе биігінде көк ту асқақтап желбірейді. Баяу ғана желпіп, жаңа туған сәбиінің мандайынан емірене иіскеген анадай ісінін маужырап аялайды қоңыр жел. Аспаннан күн сәулесі де емін еркін ұйып құйылады. Дүние балбырап тұр.

Атақты Көктөбе басында жайкалған орман терек, карағай, шырша, емен, ак қайың, самырсыны ма, неше түрлі зәулім көгеріс, шалғыны тусыраған, нешетүрлі гүл шоғына оранған ғажап, биік ескерткішті ортасына алыпты. Жер ананың құшағына еніп тереңіне тамыр бойлатқан ғажап әлем жарқырап көрінеді. Мына қалпы бір халықтың бақыты мен киесін паш етіп биіктеп барады. Алтынмен аптап, күміспен күптеген асқақ монументте қашалған «Адамға өлім бар, елге өлім жоқ», «Мәңгілік елдің ұлы бесігі - жер мен су», «Жер - елдіктің кепілі», «Қағанына қарсы тұру - өз бақытына, өз еліне кол салу», «Ерді есекке тептірме, тұлпарды арбаға жектірме» деген мәңгі өшпес жазу жарқырап көрінеді. Ескерткіш басы ығы-жығы халық. Біреу келіп, біреу кетіп жатыр. Ескерткіш іргесіне гүл шоктары үсті-үстіне қойылуда. Біреу монументке қарап:

- Өте мағыналы сөздер жазылған екен, ә? - десе, екінші біреу:

- Бабалар сөзі ғой. Жатқан нақыл!

- Киелілер солай айтар болар, - деп қостаушылар да көбейіп кеткен. Бәрінің назары биіктеп көкке шаншылған монументте. Алты қырды алты аттағандай болат тұлпар атыла шапшып барады. Оның үстіне алып тұлға оң қолында Күн, сол қолына Айды ұстап, көк жиегіне көз тігіп құлаш ұра қалған. Оң иығындағы Күн үстінде қанатын қомдап, ұшқалы тұрған қыран, сол иығындағы Ай үстінде секіргелі тұрған барыс...

- Ғажап көрініс, - деп қалды тағы біреу.

- Ерекше дүние! - деп қолдады екіншісі тағы да. Таныс дауыс.

- Заңғар! Заңғар! - Ол жалт қарады. - Заңғар! - Жан-жағындағылардың ішінен бұған тіл қатып тұрған ешкімді байқай алмаған ол өз қолымен орнатқан зәулім ескерткішті айнала берді.

- Заңғар!

Ол аң-таң. - Мен сен біле бермейтін, не қиыншылық қасіретін басынан кешкен атаңа Қылыштың, одан әрі зәулат түп тұғиян тегінің тыныс тірлігінің жалғыз Тәңірден кейінгі куәсі қарттың жадымын. Жер бетіндегі өткен-кеткеннің, не тауқы-

мет зұлматтың, адамзат еңсесін көтерген жақсылық, шарапатты да қат-қат есінде сақтап құжаттаушы бүгінге жеткізушілердің де өмірі мен тірі тарихымын. Әлгі Күн, Ай, Жыл, Ғасыр деп текшелеп адамзат ақылы, есі көргенін сақтаушын осы - мен.

- Әне, ескерткіш тұлғаның үстінде желбіреген көк туды туған жер көтеріп тұр. Елдігіңнің айбары әлемге танылды. Соны берік ұстап, бірліктің, адалдықтың, әділдіктің тәуелсіз мемлекеттің бейнесі ете беріңдер! Атаң сенің қолыңа осы туды ұстатқанда, қасында тұрғам. Қуаныштан жүрегі жарылғанда менің де жүйе-жүйем босаған. Көкке көтере беріңдер, ел туын!

- Апырай, менің де жүрегімді қозғалдыңыз-ау! Мен сізді қайдан табам, көзіме көрінбейсіз. Керемет қой айтқаныңыз.

- Мені сен іздеме. Мен қас қақпай қасыңда жүрем. Бірақ, сен мені көрмейсің. Менің басқаға көрінуге құқым жоқ. Тек болғанға куәгер болуға ғана құқылымын. Соны санада қаттаушымын.

- Биікте желбіретіңдер! Бақыт туын! Бақыт жолының да сан тарау екенін ұмытпаңдар.

Мына жол - айқын жол, адалдықтың, халық игілігінің ақ жолы.

Түгенделдім,

Алақай түгенделдім,

Азаттықтың келбетін түгел көрдім.

Енді менің келмейді бұғауланғым.

Енді менің келмейді жүгенделгім!..

Бүгінгі тәуелсіздіктің ұлы мұраты айқын. Елдігіңнің іргесі берік болсын! Алға!

СОҢЫ

## МАЗМҰНЫ

### ӘҢГІМЕЛЕР

Шоқанның өңі мен түсі .....	4
Қаныш .....	11
Байбосын .....	28
Тағдыр .....	42
Итжемi .....	52
Шыбыны шырқыраған жан .....	64
Аққу мен қыз .....	83
Қарабет .....	89

### ПОВЕСТЕР

Шер жұтқан .....	96
Жанайқай .....	128

*Осы кітаптың жарық көруіне демеушілік  
қалмқорлық көрсеткен «Қазақмыс» корпорациясының  
басшысы Руслан Борисович Юн мырзаға  
шын жүректен шексіз алғысымды білдіремін.*

**Қаражігітов Апбаз**

**Жанайқай**

Өңгімелер мен повестер

“Сарыарқа” Баспа Үйінде өңделіп, басылды  
Бас директоры Қайрат Әлиев

Редакторы - Амангелді Қаирбаев  
Компьютерде теріп, баспаханаға әзірлеген - Әсел Өтемісова

Теруге 10.06.2006 берілді, басуға 25.06.2006 ж. қол қойылды.  
Қалыбы 60x84/16. Шарғы баспа табағы 19. Таралымы 1000 дана.  
Тапсырыс № 168.



Астана қаласы, Промышленный кенті,  
Геологический к-сі, 2/1.  
тел.: (3172) 23-38-03, 23-44-87